

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad

Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat), Rosi Braidotti (hoogleraar Vrouwenstudies Letteren RUU), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Willy Jansen (hoogleraar Vrouwenstudies KUN), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU), Tineke Willemsen (hoogleraar Vrouwenstudies KUB)

Redactie

Dr. Marrie Bekker, dr. Geert ten Dam, drs. Christien Franken, dr. Francisca de Haan, dr. Joke Hermes, dr. Annelies van Heijst, drs. Evelien Tonkens, dr. Mieke Verloo, Ingrid Visser, drs. Monique Volman

Redactieraad

Dr. Tjitske Akkerman, dr. Liesbeth Bervoets, mr. drs. Titia Bos, drs. Freda Dröes, dr. Joke J. Hermesen, dr. Alkeline van Lenning, dr. Els Maeckelberghe, dr. Iija Mottier, drs. Riet Paasman, dr. Sawitri Saharso, dr. Agnes Verbiest, dr. Marion den Uyl, dr. Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in drievoud – getikt op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00. Fax (080) 235493.

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 54,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 44,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 79,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 19,50.

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

Inhoud

453	Redactioneel
	<i>Artikelen</i>
455	Inzicht in de toekomst van het vaderschap. Voorbij de 'daddy-hiërarchie' <i>Arlie Russell Hochschild</i>
466	Hollandse Nieuwe? Over de Nederlandse context van 'nieuwe vaders' <i>Tineke Willemsen</i>
478	Held uit 'Unforgiven' ontwijkt gender-discussies. Cowboy-vader Eastwood verlangt terug naar narcistisch heldendom <i>Peter Verstraten</i>
491	Tussen fascinatie en pretentie. De biografische benadering als onderzoeksmethode in vrouwenstudies <i>Anna Aalten en Marjolein Morée</i>
	<i>Besprekingsartikel</i>
507	Macht en gender, privézaak of publieke aangelegenheid? De handelingsruimte van vrouwen op het terrein van de gebouwde omgeving, vier dissertaties <i>Marijke C. van Schendelen</i>
	<i>Opinie</i>
525	Werken is zorgen: een tegenstelling voorbij <i>Hanne Groenendijk</i>
	<i>Proefschriftfragmenten</i>
533	De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen <i>Mieke Aerts</i>
536	Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis <i>Maria Grever</i>
540	Computerfreak of computervrees. Sekseverschillen en egalitair informatiekundeonderwijs <i>Monique Volman</i>
	<i>Recensies</i>
545	'De Homo Economicus als Winkeldochter. Theorieën over arbeid, macht en sekse' van Margo Brouns <i>Evelien Tonkens</i>

547	Lamento van een samenstelster. 'Rewriting the Victorians: theory, history and the politics of gender' onder redactie van Linda M. Shires <i>Inge E. Boer</i>
549	Dochters op vrije voeten: over de subjectiviteit en seksualiteit van vrouwen. 'Daughtering and mothering: female subjectivity reanalysed' onder redactie van Janneke van Mens-Verhulst, Karlein Scheurs en Liesbeth Woertman <i>Vincent Duindam</i>
552	'Patient participation in gynaecological consultations, studying interactional patterns' van Wies Weijts <i>Gunilla Kleiverda</i>
555	'Symptoomwaarneming bij vrouwen met medisch onverklaarde gynaecologische klachten' van Katja P. van Vliet <i>Gunilla Kleiverda</i>
558	Kroniek
560	IIAV-inventarisatie
568	Summaries
570	Gegevens over de auteurs
571	Register 1994

Oproep voor artikelen

Europa als oude en nieuwe werkelijkheid

Terwijl de eenheid van Europa (opnieuw) wordt benadrukt, worden tegelijkertijd de verschillen steeds duidelijker. Door de geplande uitbreiding van de Europese Unie, politieke omwentelingen in Oost- en Centraal-Europa en het uitbreken van burgeroorlogen, is het beeld van Europa de afgelopen vijf jaar drastisch veranderd. Is dit Europa nieuw? Is dit een huis om in te wonen, en zo ja voor wie? Wat betekenen deze veranderingen, en vooral, wat betekenen deze veranderingen voor vrouwen?

Het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* is op zoek naar auteurs die een bijdrage willen leveren aan een themanummer over Europa als oude en nieuwe werkelijkheid. Vooralsnog denken wij aan thema's als:

- Wat is de invloed van de oude koloniale erfenis op de betekenis van Europa voor nieuwe Europeanen? Welke rol speelt gender daarin? Hoe liggen de verbanden tussen nationalisme en vrouwelijkheid?
- Wat betekende Europa voor de (vrouwen in de) culturele elite rond 1800? Wie voelt zich nu Europees burger?
- Wat zijn de marges voor nationale arbeids- en zorgarrangementen? Welke vrouwen hebben belang bij een grote, of sterke Europese Unie? Welke vrouwen verzetten zich tegen de groei van de Europese Unie en waarom?
- Hoe staat het met de inter-Europese feministische solidariteit? Wie maakt zich druk over de verkrachtingen in voormalig Joegoslavië? Is er op het niveau van Europa wel sprake (geweest) van een vrouwenbeweging?
- Wat hebben Nederlandse vrouwen aan de Richtlijnen van de Europese Gemeenschap te danken?
- Wat is het belang van toerisme en reisverhalen in het scheppen van nieuwe banden en het bevestigen van oude vooroordelen?

Auteurs die een bijdrage denken te kunnen leveren aan dit themanummer, kunnen vóór 15 maart 1995 een beknopte opzet van hun artikel sturen naar het redactiesecretariaat, Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen. Zij ontvangen dan zo spoedig mogelijk bericht.

Redactioneel

Terwijl de reclamebeelden in toenemende mate schijnen te kunnen verleiden door mannelijk (half)naakt te combineren met baby's en peuters, vaders suggererend, stelt het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* enkele vragen bij 'het nieuwe vaderschap': in hoeverre komt 'het' voor en zet het door? Waar hangt dit mee samen? Vaders die zich willen plaatsen in eigentijdse en nostalgische categorieën en hiërarchieën rond vaderschap, zullen met dit nummer van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* uit de voeten kunnen.

Allereerst zijn twee artikelen opgenomen die door de auteurs als lezingen werden voorgedragen op het congres *Changing Fatherhood*, gehouden van 24 tot en met 26 mei 1994 aan de Katholieke Universiteit Brabant in Tilburg. In 'Inzicht in de toekomst van het vaderschap. Voorbij de "daddy-hiërarchie"' schetst Hochschild, auteur van het zeer bekende boek *The Second Shift*, enkele mogelijke toekomstscenario's van het vaderschap op basis van de ervaringen in de Verenigde Staten. Zij betreft hierin zowel de geleefde werkelijkheid van het vaderschap alsook de heersende ideaalbeelden. Beide plaatst zij in de context van enkele tegengesteld werkende ontwikkelingen: enerzijds ontwikkelingen die de 'nieuwe vader' bewerkstelligen, een vader die 'emotioneel kapitaal' in zijn kinderen investeert, anderzijds ontwikkelingen die de banden tussen vaders en hun kinderen doen verslappen. De toekomst van het vaderschap ziet Hochschild als één van grotere pluriformiteit. Tenslotte schetst zij enkele manieren waarop het actieve vaderschap zou kunnen worden gestimuleerd.

Ook Willemsen, de auteur van het tweede artikel, buigt zich over het 'nieuwe vaderschap', en richt de aandacht daarbij op de Nederlandse situatie. Eerst beziet zij de 'nieuwe vader' in zijn hoedanigheid van 'nieuwe man', wat wil zeggen dat mannen in psychologisch opzicht feminieer worden. Ten tweede wijst Willemsen op het belang van de 'nieuwe moeder', die als trend in hoge mate van invloed is op de ontwikkeling van het nieuwe vaderschap. Verder toont zij de grote discrepantie aan tussen de belangstelling voor de 'nieuwe vaders' in bijvoorbeeld de media, en het nieuwe vaderschap in de praktijk, een discrepantie die ook tussen zelfbeeld en gedrag van vaders zelf blijkt te bestaan; helaas is de jonge vader die in deeltijd werkt en veel tijd besteedt aan het zorgen voor zijn kinderen, meer uitzondering dan regel. Tenslotte (voor)ziet Willemsen, net als Hochschild, diversiteit op dit gebied; zij pleit er dan ook voor om dit aspect in het onderzoek naar vaderschap tot zijn recht te laten komen.

Naast deze congresbijdragen nog een artikel over vaderschap: dat van Verstraten over de film *Unforgiven* handelt over een schijnbaar onverenigbare combinatie van verschillende constructies van mannelijkheid: de ongebonden, vrije cowboy en de verantwoordelijke vader. De cowboy zou zijn verlangens naar vaderlijke macht sublimeren waarbij een belangrijke rol is voorbehouden aan zijn paard. De hoofdrolspeler in de film *Unforgiven* is tegelijkertijd cowboy

en vader, maar anders dan die combinatie suggereert, zien wij volgens Verstraten toch een traditioneel beeld: als vader is de cowboy namelijk een mislukking, en pas als hij succes heeft als cowboy slaagt hij erin zich als vader te herstellen. Eastwoods film komt neer, zo stelt de auteur, op een verdediging van de ouderwetse mannelijke wens om zich te onttrekken aan de verantwoordelijkheid voor het kroost.

Aalten en Morée behandelen de biografische methode waarmee beiden in hun proefschrift hebben gewerkt. In hun artikel gaan zij, op basis van overeenkomsten en verschillen tussen hun twee onderzoeken, in op theoretische en methodologische aspecten van deze methode. Waarom wordt de biografische benadering veel gebruikt in vrouwenstudies? Wat levert deze benadering op? Aalten en Morée hopen de discussie hierover nieuw leven in te blazen.

De discussie over methoden wordt voortgezet in de volgende bijdrage aan dit nummer, en er is ook een inhoudelijke samenhang met enkele van de andere artikelen. De eerder in het nummer beschreven gang van zaken rond de zorg voor kinderen hangt niet alleen samen met het hedendaagse vaderschap, maar ook met de taakverdeling tussen mannen en vrouwen en de bredere context van de verdeling tussen zorg en betaalde arbeid. De opinierubriek bevat een bijdrage van Groenendijk die de vaak geponeerde tegenstelling tussen zorg en betaalde arbeid aanvecht. Met gegevens uit twee recente proefschriften, die van Droogleever Fortuijn en Van der Lippe, beantwoordt ze vragen als: Zijn moeders met een baan werkelijk dubbel belast? Besteden moeders en vaders met een baan de zorg voor kinderen uit? Is crèche-zorg een substituut voor zorg door de ouders zelf? Groenendijk geeft verrassende antwoorden op deze vragen. Ook sluit ze aan bij de eerder in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* gevoerde discussies over methoden. Na een eigentijds geluid te hebben laten horen over de ouderwetse tegenstelling tussen kwantitatieve en kwalitatieve methoden, wijst ze op de voor elk onderzoek bestaande valkuil van de a-priori's, die fundamenteeler inzichten in de weg staan. Zij pleit ervoor sterker aan te sluiten bij de betekenisgeving door vrouwen en mannen zelf.

Het genoemde proefschrift van Droogleever Fortuijn komt ook aan de orde in het besprekingsartikel van Van Schendelen, die daarnaast de dissertaties van Karsten, Mey, en Verloo de revue laat passeren. Van Schendelen plaatst de combinatie van zorg en betaalde arbeid in een specifieke context, opnieuw die van interactie tussen partners, maar vooral die van de ruimtelijke ordening. Zij stelt de vraag in hoeverre de theorieën van Giddens en Hägerstrand, die in genoemde proefschriften als theoretisch kader fungeren, bruikbaar zijn voor verder onderzoek op het gebied van vrouwenstudies in de ruimtelijke wetenschappen. Ook bespreekt zij de maatschappelijke uitkomsten die de proefschriften opleveren voor de positie(s) van vrouwen in de gebouwde omgeving. Zij verwacht dat de ideologisch getinte genderverhoudingen in de toekomst minder zullen domineren, ten gunste van opleiding, professionaliteit, inkomen en beroep.

Arlie Russell Hochschild

Inzicht in de toekomst van het vaderschap¹

Voorbij de 'daddy-hiërarchie'

In *Sweet Summer* beschrijft Bebe Moore Campbell² een gesprek tussen vier Afrikaans-Amerikaanse meisjes die in de jaren vijftig opgroeiden in het milieu van de stedelijke middenklasse. Hun vaders waren van hun moeders gescheiden, maar de meisjes waren nog steeds in meerdere of mindere mate 'vaderskindjes'. Ze vergeleken hun vader met het beeld dat ze hadden van een 'goede vader' in een 'goed gezin', en plaatsten hem hoger of lager in een 'daddy-hiërarchie'. (De kinderen namen de aanwezigheid en betrokkenheid van hun moeders als vanzelfsprekend aan, en stelden dan ook geen hiërarchie van moeders samen.) Bovenaan hun lijst stond de vader van een blank meisje die tijd aan haar spendeerde en een mooi poppenhuis voor haar bouwde. Halverwege de lijst stonden vaders die weliswaar aanwezig waren maar zich bezighielden met het repareren van hun auto's, of vaders die wel van hun kinderen hielden maar hen te hard sloegen. Onderaan de lijst stonden de *dead beat dads* ofwel de uitgerangeerde vaders, die geheel uit het leven van hun kinderen waren verdwenen.³

Uitgaande van ervaringen in de Verenigde Staten schets ik in het navolgende zowel de ideaalbeelden als de realiteit van het vaderschap. Het traditionele ideaalbeeld van de vader die gezag afdwingt en de rekeningen betaalt, heeft gedeeltelijk plaats gemaakt voor het ideaalbeeld van de verzorgende 'nieuwe vader' die een hechte band heeft met zijn kind (en, in sommige gevallen, nog steeds de rekeningen betaalt). Dit nieuwe ideaalbeeld van de verzorgende vader is bovendien ontstaan in het kader van een veelheid van ideaalbeelden van een 'goede vader' en een 'goed gezin'. De veranderende idealen rond het vaderschap gingen gepaard met veranderingen in en een diversificatie van de werkelijkheid. Vergeleken met hun vaders en grootvaders hebben moderne 'nieuwe vaders' een sterkere band met hun kinderen. Dit geldt in veel mindere mate voor *dead-beat*-vaders en anonieme zaaddonoren in KI-klinieken.

In het onderstaande zal ik trachten aan te tonen dat veranderingen in ide-

1. Dit artikel is gebaseerd op een lezing die op 26 mei 1994 werd gehouden aan de Katholieke Universiteit Brabant.

2. Bebe Moore Campbell, *Sweet Summer. Growing Up With and Without My Dad*. New York/Londen (Harper Collins) 1990.

3. Een van de doeleinden van het gesprek tussen de meisjes was om tot een eensluidende definitie van een 'goede vader' te komen. Is een goede vader iemand die eerst in de materiële basisbehoeften van zijn kinderen voorziet en pas daarna voor zichzelf een nieuwe auto koopt? Is het iemand die vaak langskomt en regelmatig belt? Is het iemand die goed met je moeder kan praten over het welzijn van het gezin? De antwoorden op dit soort vragen vormen de basis van de 'daddy-hiërarchie'.

aalbeeld en realiteit van het vaderschap worden teweegebracht door twee verschillende typen ontwikkelingen. Het ene type ontwikkeling spoort vrouwen er toe aan om werk buitenshuis te zoeken en vergroot daardoor de werkdruk voor mannen binnenshuis. Door de grotere betrokkenheid van vaders bij het huishouden wordt de band met hun kinderen vaak sterker. Het andere cluster van ontwikkelingen heeft een tegenovergesteld effect, namelijk een verzwakking van de banden tussen mannen en vrouwen en tussen vaders en hun kinderen. Deze twee tegengestelde typen ontwikkelingen hangen samen met de zogeheten *kapitalisatie van emoties*, en beïnvloeden de mate waarin mannen emotioneel in hun kinderen *investeren*. Culturele idealen spelen hierbij een grote rol. De toekomst van het vaderschap zal een weerspiegeling zijn van de invloed van deze twee ontwikkelingsclusters op onze gedragspatronen en ons emotionele leven. De mate waarin deze ontwikkelingen het vaderschap zullen bepalen, zal gedeeltelijk afhangen van de mate waarin de cultuur mensen beschermt tegen de rationalisatie van hun emotionele leven.⁴

Veranderende idealen: de nieuwe vader en de alternatieven

Veertig jaar geleden was het maatschappelijk geaccepteerd dat een vader na zijn werk thuiskwam, de krant pakte, op zijn eten wachtte, met z'n kinderen speelde wanneer hij daar zin in had, en zijn gezag uitoefende wanneer dat nodig was. Dat was destijds 'goed genoeg'. Tegenwoordig wordt van een vader verwacht dat hij niet alleen brood op de plank brengt maar ook de geboorte van zijn kinderen bijwoont, en voor hen een geïnteresseerde begeleider is, een betrokken vriend en een steunpilaar.⁵ In de westerse cultuur maakt het vroegere ideaalbeeld van de vader als kostwinner plaats voor het ideaalbeeld van de 'nieuwe vader', al gaan beide soms onmerkbaar in elkaar over.⁶

4. Trends ontwikkelen zich op culturele bodem. Ik beschouw de rationalisatie van het emotionele leven als een cruciaal aspect van die 'bodem'. Aan de sociologie van de Frankfurter Schule ontleen ik de volgende definitie van rationalisatie: a) een mentaliteit (de tendens tijd te besparen, te plannen, het leven te verdelen in middelen en doelen); b) een norm (een waarde met betrekking tot het principe van *efficiency*); c) sociale relaties (beperkt qua tijd en doel, gebaseerd op het principe van uitwisseling); en d) algemene sociale omstandigheden (beschikbaarheid van voorzieningen in een gevorderd kapitalisme). Met de rationalisatie van het emotionele leven doel ik dus op het vormen en beheersen van emoties teneinde individuen aan te passen aan een leven dat op deze vier manieren gerationaliseerd is geraakt (bijvoorbeeld proberen te voelen wat 'nuttig' is om te voelen).

5. Phillips Cutright, 'Child Support and Responsible Male Procreative Behavior', in: *Sociological Focus* 19 (1986), nr. 1, pp. 27-45.

6. Het beeld van de nieuwe vader masculiniseert het culturele territorium dat vroeger werd beschouwd als het domein van vrouwen. In de film *Kramer vs Kramer* bijvoorbeeld wordt de verzorgende vader die zijn zoon een nachtkus geeft tegelijkertijd uitgebeeld als een atletische man die er op huishoudelijk gebied weinig van bakt (hij eet bijvoorbeeld uit blikjes 'zoals een echte man dat doet'). Elke culturele opvatting van een 'goede vader' heeft dus in verschillende mate kenmerken van het beeld van de mannelijke man.

Idealen spelen in de postindustriële samenleving een andere rol dan in het verleden. In de kapitalistische cultuur, waar rationalisme hoogtij viert, gelden de principes van het openbare leven in steeds grotere mate ook in het privéleven. Net zoals kapitalisten economisch kapitaal investeren in – of juist onthouden aan – meer en minder winstgevendende ondernemingen, zo investeren vaders emotioneel kapitaal in hun kinderen – of onthouden hun dit, tragisch genoeg. Idealen dienen als richtsnoer bij deze ‘investeringsstrategieën’. Hiermee bedoel ik niet dat moderne vaders onverschilliger tegenover hun kinderen staan. Ik bedoel dat emotionele mannen in toenemende mate in een cultuur leven waarin sprake is van ‘emotie-beheer’, een cultuur waarin men in staat moet zijn om zowel betrokkenheid als gereserveerdheid te tonen.

De moderne verscheidenheid van idealen rond het vaderschap gaat gepaard met een variatie aan emotionele strategieën. Mannen worden er steeds meer toe aangemoedigd om een groter emotioneel kapitaal in hun kinderen te investeren, maar ze worden tegelijkertijd beïnvloed door een cultuur van emotionele *deregulering* die hen in staat stelt om afstand te nemen van hun kinderen en om *dead-beat*-vaders te worden. De New-Age-ideologieën van zelfontplooiing houden wellicht verband met nieuwe ideeën over *verplaatsbaar kapitaal* op het emotionele vlak. Elk ideaalbeeld van het vaderschap houdt in dat er een overdracht van middelen plaats vindt van vader op kind. Deze middelen kunnen bestaan uit verschillende vormen van kapitaal, bijvoorbeeld economisch, cultureel en emotioneel kapitaal.⁷ Een vader kan zijn boerderij overdragen aan zijn zoon (economisch kapitaal). Hij kan ook vakkennis overdragen (cultureel kapitaal). We kunnen het ideaalbeeld van de ‘nieuwe vader’ opvatten als de belofte om emotioneel cultureel kapitaal over te dragen van vader op kind.⁸

Sommige kinderen zijn ‘rijk’ aan emotioneel kapitaal en anderen ‘arm’. Dat is juist wat de ‘daddy-hiërarchie’ beschrijft. De emotionele betrokkenheid van de vader draagt, evenals materiële rijkdom, bij aan een bestending van het individuele sociaal milieu. Wanneer sociaal milieu samenhangt met stabiliteit binnen het huwelijk, en een stabiel huwelijk een betrokken vader betekent, kan emotioneel kapitaal een manier zijn om het sociaal milieu te bestendi-

7. Pierre Bourdieu, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Mass. (Harvard University Press) 1984.

8. Lopend onderzoek naar het vaderschap levert feiten en richtlijnen op voor een nog te ontwikkelen structurele theorie van het vaderschap. Twee theorieën zijn hier de moeite van het noemen waard: a) de *interest*-theorie, volgens welke doorgaans vrouwen de kinderen grootbrengen omdat het in het belang van de man is om dit aan de vrouw over te laten (Margaret Polatnick, ‘Why Men Don’t Rear Children. A Power Analysis’, in: *Berkeley Journal of Sociology* 18 (Winter 1974), pp. 45-86); en b) de psychoanalytische theorie (Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering*. Berkeley, Cal. (University of California Press) 1980), volgens welke doorgaans vrouwen de kinderen grootbrengen omdat zij dit – door psycho-sociale oorzaken – liever doen dan mannen. In dit artikel presenteer ik een eerste aanzet tot de ontwikkeling van een neomarxistische sociaal-psychologische benadering, die een sociologische context biedt voor de twee genoemde theorieën. In mijn benadering combineer ik vertogen over cultureel kapitaal, rationalisatie en emoties, en pas dit toe op het vaderschap.

gen.⁹ Wanneer sociaal milieu niet samenhangt met echtelijke stabiliteit en een stabiel huwelijk niet samengaat met de emotionele investering door vaders in hun kinderen, dan is emotioneel kapitaal een onafhankelijke variabele. Het ideaalbeeld van de betrokken vader houdt de emotionele investering in het nageslacht in stand, ongeacht de vraag of er een verband bestaat tussen emotioneel kapitaal en sociaal milieu.

Toch is het ideaalbeeld van de 'nieuwe vader' omstreden. Mogelijk wordt dit ideaalbeeld gekoesterd door de meeste Amerikaanse kinderen die opgroeien zonder een sterke emotionele band met hun vader, zoals de meisjes in *Sweet Summer*.¹⁰ Toch zet een groeiende minderheid vraagtekens bij het kerngezin; de nieuwe vader is de meest recente variant van het traditionele gezin. Andere vormen van overdracht van emotioneel kapitaal – door anderen die niet de biologische vader zijn – worden voorgesteld als even gunstig voor het kind. Lesbische moeders die door middel van kunstmatige inseminatie een kind krijgen, en heteroseksuele moeders die vrijwillig of door omstandigheden alleenstaand zijn, zetten zich in om alternatieven voor de nieuwe vader te legitimeren. De rol en het ideaalbeeld van de ouder worden – net zoals in sommige niet-westerse maatschappijen – overgedragen op verwante of niet-verwante mannen en vrouwen. Barbara Ehrenreich stelt dat sommige vaders dit ideaalbeeld verwerpen om daarmee de verantwoordelijkheden van 'de nieuwe vader' te ontlopen.¹¹ Op de culturele horizon bevinden zich dus zowel degenen die de onmisbaarheid van de emotionele band tussen biologische vader en kind in twijfel trekken alsook degenen die het principe van wettige kinderen huldigen. De 'daddy-hiërarchie' heeft geen 'bovenkant' en 'onderkant' meer, maar bestaat uit een aantal parallelle ideaalbeelden van ouderschap. Dit betekent dat de emotionele investeringen van het soort ouders dat kinderen nodig hebben, noch door bloedverwantschap noch door het geslacht van de ouders worden bepaald.

De veranderende werkelijkheid: pluriform vaderschap

De groeiende verscheidenheid van idealen rond het vaderschap gaat gepaard met een groeiende diversiteit in werkelijk bestaande vormen van vaderschap. De vader als kostwinner en gezaghebber is aan de kant geschoven door de nieuwe vader enerzijds en de *dead-beat*-vader anderzijds.¹²

9. We weten dat het huwelijk in het algemeen stabiel is naarmate sprake is van een hogere klasse, en dat er meer contact bestaat tussen vader en kind naarmate het huwelijk stabiel is. Maar ook is bekend dat sommige huwelijken uit de hogere klassen instabiel zijn en dat sommige kinderen uit stabiele huwelijken weinig echt contact met hun vader hebben.

10. Andrew Billingsley, *Climbing Jacob's Ladder. The Enduring Legacy of African American Families*. New York (Simon & Schuster) 1993.

11. Barbara Ehrenreich, *The Hearts of Men. American Dreams and The Flight From Commitment*. Garden City, NY (Anchor Books) 1983.

12. Kathleen Gerson, *No Man's Land. Men's Changing Commitments to Family*. New York (Basic Books) 1993.

Twee ontwikkelingen hebben deze pluriformiteit in de hand gewerkt. Enerzijds hebben de inflatie en de wereldwijde verspreiding van het kapitalisme de lonen van mannen verlaagd. Daardoor werd het voor vrouwen noodzakelijk om bij te dragen aan het gezinsinkomen. Tegelijkertijd zijn de mogelijkheden voor vrouwen om buitenshuis te werken vergroot als gevolg van een dalend geboortecijfer, het hogere onderwijsniveau van vrouwen en de 'industrialisatie' van het huishouden. Twee op de drie Amerikaanse moeders met jonge kinderen, die nog niet naar school gaan, werken tegenwoordig buitenshuis; dit geldt voor de helft van de moeders met kinderen jonger dan een jaar. Zowel het ideaalbeeld als de realiteit van de nieuwe vader is voor een deel een reactie op deze nieuwe werkelijkheid.

Uit mijn onderzoek onder vijftig tweeverdieners in de San Francisco Bay Area bleek dat één op de vijf werkende mannen 'nieuwe mannen' waren. Ze deelden de zorgtaak voor de kinderen en het huishouden met hun vrouw en identificeerden zich volkomen als mannen dankzij deze gedeelde taak.¹³ Michael Lamb maakte in 1986 in zijn bespreking van een aantal grootschalige kwantitatieve studies van het vaderschap een onderscheid tussen betrokkenheid (bijvoorbeeld de kinderen te eten geven, samen (voet)ballen, toegankelijkheid (in de keuken koken terwijl het kind in de kamer ernaast speelt) en verantwoordelijkheid (erop toezien dat het kind krijgt wat het nodig heeft). Als de vrouw buitenshuis werkt, raakt de man meer betrokken en wordt hij meer toegankelijk; zijn verantwoordelijkheidsgevoel voor de kinderen neemt echter niet toe.¹⁴ Mannen doen dus op twee van de drie fronten meer dan vroeger.

Tegelijkertijd wijst een andere ontwikkeling in de tegenovergestelde richting. Het groeiend aantal echtscheidingen en het toenemende aantal buitenechtelijke zwangerschappen leiden tot het verslappen van de band tussen vaders en kinderen. De Verenigde Staten hebben het hoogste echtscheidingscijfer ter wereld: de helft van alle huwelijken loopt op de klippen. In Nederland bedroeg de echtscheidingsfrequentie aan het begin van de jaren negentig ongeveer 35 procent. Bij zestig procent van alle echtscheidingen in de Verenigde Staten zijn kinderen in het spel. In vijftig procent van deze gevallen verliest de vader in de loop van de tijd het contact met zijn kinderen. Een grootschalig onderzoek onder kinderen uit gebroken gezinnen wees uit dat bijna de helft van hen in het voorafgaande jaar vrijwel geen contact had gehad met de niet-verzorgende ouder (in 90 procent van de gevallen de vader). Eén op de zes kinderen had de vader één keer per week gezien.¹⁵ Het percentage kinderen dat met beide ouders woont, is gedaald van 85% in 1970 tot 72% in 1991.

13. Arlie Hochschild en Anne Machung, *The Second Shift. Working Parents and the Revolution at Home*. New York (Avon Books) 1989.

14. Michael E. Lamb (red.), *The Father's Role. Applied Perspectives*. New York (John Wiley & Sons) 1986, pp. 8, 11.

15. Frank Furstenberg jr, C. Nord, P. Peterson en N. Zill, 'The Life Course of Children of Divorce. Marital Disruption and Parental Contact', in: *American Sociological Review* 48 (oktober 1983), pp. 656-668. In zijn studie onder zestig Afrikaans-Amerikaanse moeders en de vaders van hun kinde-

Vaders die geen contact meer hebben met hun kinderen, nemen vaak hun toevlucht tot wat Judith Wallerstein zo treffend 'fantoom-relaties' noemt; ze zetten een foto van hun kind op hun bureau met de gedachte: 'Mijn kind kan me bellen wanneer het maar wil.'¹⁶ Dergelijke vaders beelden zich een relatie in die het kind niet voelt.

James Peterson en Nicholas Zill vergeleken de relaties van kinderen (in de leeftijdsgroep van 12 tot 16 jaar) met hun ouders in verschillende gezinssituaties, op basis van de National Survey of Children (het nationale kinderonderzoek). Zelfs van de kinderen die met beide biologische of adoptieouders woonden, had slechts 55% een positieve band met beide ouders. Van de kinderen die alleen met hun moeders woonden, had 25% een goede relatie met beide ouders. Van de kinderen die alleen met hun vaders woonden, had 36% een goede relatie met beide ouders, misschien omdat de moeders sterker bij de kinderen betrokken bleven.¹⁷ Het groeiend aantal echtscheidingen gaat gepaard met een toenemend aantal buitenechtelijke zwangerschappen. Dit is weliswaar grotendeels maar niet uitsluitend het gevolg van de groeiende armoede. Volgens Dugger is het aandeel buitenechtelijke kinderen gestegen van 5 procent in 1959 tot 18 procent in 1978 en 28 procent in 1988.¹⁸ De overgrote meerderheid van de ongehuwde moeders weet wie de vader is, en velen wonen met de vader samen; het percentage relaties dat strandt, is onder samenwonenden echter hoger dan onder echtparen, en minder dan één vijfde van alle ongehuwde moeders zegt in het jaar voorafgaand aan de scheiding kinderalimentatie te hebben ontvangen.¹⁹ Deze ontwikkelingen maken kinderen kwetsbaarder voor emotionele 'desinvestering'.

ren vond Frank Furstenberg dat er een 'ondubbelzinnige en universele' norm bestond, namelijk dat de biologische vader verplicht is om zijn kinderen in materiële en emotionele zin te steunen. In: Frank Furstenberg jr., *Daddies and Fathers. Men Who Do for Their Children and Men Who Don't*. Unpublished paper, Sociology Department, University of Pennsylvania 1991, p. 8. Toch verliest het merendeel van deze jonge, arme Afrikaans-Amerikaanse vaders op den duur het contact met hun kinderen. De mannen droegen hiervoor verschillende redenen aan: 'Het is mijn kind niet; Iemand anders heeft mijn plaats ingenomen; Mijn financiële bijdrage komt niet bij het kind terecht; Ik heb het geld niet; Ik mag van haar mijn kind niet zien' (pp. 12-14). De argumenten die de jonge moeders aandraagen, zijn bijvoorbeeld: 'Mannen zijn verwend', of 'egoïstisch; hij drinkt', of 'Mannen kunnen de verantwoordelijkheden van het ouderschap niet aan', of 'Ze zijn niet klaar voor het vaderschap' (p. 15). Het onderzoek van Furstenberg wees uit dat er een diep wantrouwen bestond tussen mannen en vrouwen. Tegelijkertijd was het voor de vader en (in mindere mate) voor de moeder nodig om een zogenoemd 'beschermend contract' op te stellen om het contact tussen vader en kind te regelen. Zie ook: Frank Furstenberg jr. en Andrew Cherlin, *Divided Families. What Happens to Children When Parents Part*. Cambridge, Mass. (Harvard University Press) 1991.

16. Judith S. Wallerstein en Sandra Blakeslee, *Second Chances. Men, Women, and Children a Decade after Divorce*. New York (Ticknor and Fields) 1989.

17. James Peterson en Nicholas Zill, 'Marital Disruption, Parent-Child Relationships, and Behavior Problems in Children', in: *Journal of Marriage and the Family* 48 (mei 1986), pp. 295-307.

18. Celia W. Dugger, 'Establishing Paternity Earlier to Gain Child Support Later', in: *New York Times*, 3 jan 1992, A1-B6.

19. Furstenberg en Cherlin, *Divided Families*. In elke maatschappij zijn er subgroepen die een voortrekkersrol vervullen. In de Verenigde Staten deden Amerikanen van Afrikaanse origine in de jaren

Samenvattend kunnen we zeggen dat de betrokkenheid van hedendaagse mannen bij het leven van hun kinderen enerzijds groter is dan die van hun vaders en grootvaders, terwijl er anderzijds een ontwikkeling gaande is die hun betrokkenheid doet verminderen. Een steeds kleiner aantal mannen zet de kostwinnerstraditie van hun vader voort. Het algemene beeld is er dus een van toenemende verscheidenheid.

Maatschappelijke tegenstrijdigheden en het vestigen van de mannelijke identiteit

Ook in het verleden had je verschillende soorten vaders. Sommige vaders lieten hun gezin in de steek op hun zoektocht naar werk, of onder het mom van migratie, of zonder reden. Daarnaast had je de kostwinner-vader die een sterke emotionele band had met zijn kinderen, ook al hoorde dat niet bij zijn 'rol'. De enorme pluriformiteit op het gebied van waarden en gedrag en, belangrijker nog, de scherpe tegenstelling tussen het ideaalbeeld van de nieuwe vader en de werkelijkheid van de 'onverschillige' vader zijn nieuw.²⁰

Als gevolg hiervan hebben alle soorten vaders een actievere relatie met de cultuur. Het vaderschap is in toenemende mate wat men 'doet' en in mindere mate eenvoudigweg wat men 'is'. Zo kan een getrouwde vader thuiskomen uit zijn werk en in de tuin gaan ballen met zijn zoon. De zoon is er. De tuin is er. De bal is er. De vader speelde er al mee toen hij zo oud was als zijn zoon. De

vijftig en zestig wat witte Amerikanen in de jaren tachtig en negentig deden. Trends die lang geleden door Afrikaans-Amerikaanse families waren ontwikkeld, werden pas later door blanken gevolgd. Trends die door de zwarte Amerikaanse bevolking zijn ingezet – zoals buitenshuis werken door vrouwen, helpen bij het huishouden en de zorg voor kinderen door mannen (zwarte mannen doen meer dan witte mannen, maar nog altijd minder dan zwarte vrouwen), het hogere percentage buitenechtelijke zwangerschappen en het hogere aantal echtscheidingen – worden in toenemende mate gevolgd door blanke Amerikaanse gezinnen. Zelfs de tweedeling tussen de 'nieuwe vader' en de *dead-beat*-vader werd eerst bij de zwarte bevolking geconstateerd, en pas later bij witte gezinnen. Dit valt mijns inziens toe te schrijven aan het feit dat zwarte mannen eerder dan witte mannen werden geconfronteerd met het wegvallen van het centrale kostwinnersloon. In deze zin is de 'nieuwe man' dus eigenlijk helemaal niet nieuw.

20. De culturele context van het vaderschap zal naar alle waarschijnlijkheid ook in de toekomst pluriform blijven. Dit betekent dat elk soort vader optreedt als culturele context voor de andere soort. Elk soort vader leeft in een subcultuur die bij hem past, maar de verschillende soorten vaders zijn wel op de hoogte van elkaars subcultuur. Actieve vaders zien films over *dead-beat*-vaders, ze horen er verhalen over, en ze hebben vrienden die het zijn. Misschien waren ze het zelf ook ooit. *Dead-beat*-vaders, op hun beurt, zien films, horen verhalen en hebben vrienden die nieuwe vaders zijn, en misschien waren zij het zelf ook ooit. Ze vergelijken zichzelf met andere soorten vaders. Ze typeren zichzelf als gelukkiger of minder gelukkig, emotioneel rijker of armer vergeleken met actieve vaders. Zoals bedrijven met een sterk georganiseerde vakbond de voorwaarden scheppen voor bedrijven waar zo'n vakbond ontbreekt, zoals de communistische wereld ooit voorwaarden schiep voor de kapitalistische wereld, zo scheppen de verschillende vormen van het vaderschap voorwaarden voor elkaar. De mogelijkheid om voorwaarden te scheppen is even belangrijk als de pluriformiteit die eraan ten grondslag ligt.

context, een reeks van gewoonten, vertelt hem hoe hij vader moet zijn. Een gescheiden vader, die een baan aanneemt in een andere stad, moet de beslissing nemen om zijn kind op te bellen, en hij kan in plaats van zijn kind zijn ex-vrouw aan de telefoon krijgen. Hij moet uitzoeken of hij praten met zijn kind belangrijker vindt dan vermijden te praten met zijn ex. Of zal hij het type vader zijn dat wacht tot zijn kind hem belt? Of het soort vader dat wat er ook moge gebeuren, opbelt? De cultuur voorziet in voorbeelden van deze vadertypen. Voor deze gescheiden man is het, vergeleken met de ballende vader in een intact huwelijk, veel minder de context die de belangrijke beslissingen voor hem neemt. Nu het gezin zijn greep op zowel mannen als vrouwen verliest, is het vaderschap – zoals zoveel dingen in het leven – een bewuste keuze geworden. Anthony Giddens zegt het in *Modernity and Self-Identity* zo: ‘Het moderne individu krijgt niet zozeer een identiteit toegemeten, maar construeert er zelf een.’²¹ Een aspect van deze ‘constructionistische’ houding ten opzichte van de cultuur is dat vaders kunnen besluiten hoeveel emotioneel kapitaal ze in hun kinderen wensen te investeren. De manieren waarop vaders hiermee omgaan zijn zeer divers. De wens om te investeren is sterker dan ooit, maar de investering is in werkelijkheid minder dan ooit.

De aard van de tegenstellingen waarmee mannen te maken hebben, verschilt per sociaal milieu. De ironie wil dat het culturele ideaalbeeld van de nieuwe actieve vader (met name in de middenklasse) veel sneller verandert dan de werkelijkheid. We zien bij mannen uit die klasse iets dat tegenstrijdig is met de *culture-lag*-theorie van Ogburn, namelijk een ‘realiteitsachterstand’. Deze mannen willen vaak ‘nieuwe vaders’ zijn. Ze worden verliefd op hoog opgeleide vrouwen die een professionele carrière hebben of nastreven; voor deze vrouwen zijn ze aantrekkelijk als partner onder andere omdat ze ‘beloven’ een ‘nieuwe vader’ te zullen zijn. Door het keurslijf van het carrièresysteem moeten velen echter genoeg nemen met een tegenstrijdige situatie waarin ze denken als ‘nieuwe vader’, maar zich gedragen als ‘ouderwetse vader’. Het tegenovergestelde is vaak het geval onder mannen uit de arbeidersklasse. Deze mannen – getrouwd met vrouwen met een lager onderwijsniveau die er doorgaans de voorkeur aan geven om thuis te blijven, en zich geen betaalde hulp in de huishouding kunnen veroorloven – koesteren vaak een meer traditioneel ideaal. Toch helpen ze redelijk mee in de huishouding en in de zorg voor de kinderen.²² In beide gevallen komen de idealen die deze mannen koesteren niet overeen met de werkelijkheid.

Het ideaal van de nieuwe actieve vader dat door de middenklasse wordt nagestreefd zal – idealen eigen – in de toekomst waarschijnlijk ook in de lagere sociale milieus opgeld doen. Deze ontwikkeling is in feite al aan de gang. Tege-

21. Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in The Late Modern Age*. Berkeley, Cal. (Stanford University Press) 1991.

22. Lillian B. Rubin, *Worlds of Pain. Life in the Working-Class Family*. New York (Basic Books) 1976; Louise Lamphere e.a., *Sunbelt Working Mothers*. Itaca, NY (Cornell University Press) 1993.

lijktijd geldt dat de economische noodzaak van twee inkomens, die in de arbeidersklasse al lang heerst, en de dalende beschikbaarheid van aantrekkelijke banen ook op de hogere sporten van de maatschappelijke ladder voorkomen. Uiteindelijk zullen bij 'stabiele' paren in alle sociale milieus werkelijkheid en ideaal worden verenigd in de nieuwe actieve vader.

Drie toekomstscenario's

Uitgaande van de huidige ontwikkelingen voorzie ik drie scenario's. In het eerste scenario stijgt de arbeidsparticipatie van vrouwen. Men heeft de nieuwe vader meer nodig, dit ideaalbeeld wordt aantrekkelijker; ideaalbeeld en werkelijkheid gaan hier hand in hand. In het tweede scenario worden familiebanden minder hecht en wordt de afstand tussen het ideaalbeeld van de nieuwe vader en de werkelijkheid groter; het ideaal wordt sterker en gaat een eigen leven leiden. In het derde scenario worden de familiebanden ook minder hecht, maar hier leidt dit tot een afzwakking van het ideaalbeeld van de nieuwe vader. De redeneertrant is als volgt: als er een kans bestaat dat vaders van moeders scheiden, en als moeders bij de kinderen blijven, waarom zouden vaders zich dan überhaupt aan de kinderen binden? Ik verwacht dat het toekomstig vaderschap een weerspiegeling zal zijn van alle drie de scenario's, en van de spanning die ertussen bestaat.

De nieuwe vader. In wat voor een cultuur?

De combinatie van bovengenoemde gezinsscenario's zal afhangen van economische en politieke krachten. Culturele ontwikkelingen zullen echter ook een rol spelen, met name opvattingen over wat kinderen nodig hebben. In de Amerikaanse cultuur wordt de jeugd weliswaar centraal gesteld, maar niet om de jeugd zelf. De meeste ouders koesteren hun kinderen, maar ze onderschatten de opvoedingstaak. In de privésfeer richten ze zich op hun kinderen, maar ze negeren de sociale omgeving waarin ze opgroeien.

Dit betekent dat de sociale context niet meewerkt, zelfs niet wanneer een groeiend aantal mannen actieve vaders wordt: bezuinigingen op het gebied van kinderbijslag en onderwijs, kortere openingstijden van bibliotheken, lagere lonen in de kinderopvang, en een gebrek aan gezinsvriendelijke hervormingen die ouders de kans geven om meer tijd met de kinderen door te brengen. Het is niet ondenkbaar dat de trend wat mannen zelf betreft richting nieuwe vader gaat, terwijl de maatschappij waarin zij leven dit tegenwerkt.

Daarnaast is het heel goed mogelijk dat de nieuwe vader op de lange termijn tegen een nog sterkere culturele stroom moet oproeien. Ik zou zelfs willen stellen dat tijdsbesef, erkenning en eer – zaken die vroeger voornamelijk in de werksfeer een rol speelden – in steeds sterkere mate, zij het ongewild, de privé-

sfeer doordringen. Dit is wellicht een voorbeeld van wat Jürgen Habermas de 'kolonisatie van de leefwereld' heeft genoemd. Als gekoloniseerde omgeving heeft de huiselijke sfeer tegenwoordig een minder sterke aantrekkingskracht op mannen en vrouwen. De werkomgeving daarentegen is aantrekkelijker geworden. De sociale en culturele ontwikkelingen die zowel mannen als vrouwen de hooggewaardeerde arbeidsmarkt opdrijven – een domein dat in het verleden was voorbehouden aan mannen die daar zelfrespect, zekerheid en vreugde aan ontleenden – zijn sterker dan de ontwikkelingen die mannen en vrouwen ertoe aanzetten om zich meer met de zorg voor kinderen bezig te houden. Deze huiselijke bezigheden – voorheen het domein van de vrouw – worden immers minder hoog gewaardeerd. We kunnen dus stellen dat in de Verenigde Staten de aantrekkingskracht van betaald werk toeneemt – zowel bij mannen als bij vrouwen en in verschillende sociale milieus – terwijl de aantrekkingskracht van het gezin afneemt. Tegelijkertijd wordt de werkplek voor sommigen in toenemende mate hun 'thuis'.²³ Meer dan we hadden verwacht strijdt het werk met het gezin om het predikaat 'toevluchtsoord in een harteloze wereld'.²⁴

Conclusie

De 'nieuwe vader' kan alleen opgeld doen als sociaal beleid hand in hand gaat met een mentaliteitsverandering. Verlichte maatschappijen kunnen het actieve vaderschap op drie manieren stimuleren. Ten eerste zou men de taken van bestaande gezinnen kunnen verlichten. Door middel van deeltijdbanen en een gezinsvriendelijk beleid is het mogelijk om te komen tot een herverdeling van werk. Dankzij flexibele en kortere werktijden kunnen ouders hun tijd beter indelen. Een aanzienlijk aantal grote Amerikaanse bedrijven heeft in de afgelopen vijftien jaar gezinsvriendelijke maatregelen ingevoerd. In 1993 heeft de Amerikaanse president Bill Clinton een nieuwe wet aangenomen, de *Family and Medical Leave Act*, die werknemers in bedrijven met meer dan vijftig medewerkers het recht geeft op twaalf weken onbetaald verlof wegens gezins- of medische omstandigheden. Door de externe druk op het gezin te verlichten, stellen dergelijke beleidsmaatregelen vaders in staat om de idealen die ze koesteren ook echt te verwezenlijken.

Ten tweede kunnen we de negatieve gevolgen van een echtscheiding voor

23. Arlie Hochschild in: Arlie Hochschild, Lydia Morris en Stina Lyon (red.), *Gender Relations in Public and Private. Changing Research Perspectives*. Londen (MacMillan) 1994 (in voorbereiding).

24. Dit komt doordat het gezin steeds meer op een 'werkplek' lijkt. De man of vrouw die moe thuis komt, ziet vaak de vieze afwas, komt niet toe aan wat een mens nodig heeft, en heeft geen tijd om zich te ontspannen. De ironie wil dat de werkplek door de emotionele breinen achter het laat-kapitalisme in bepaalde opzichten, en voor sommige mensen, zo is omgevormd dat deze meer op 'thuis' is gaan lijken. Je kunt er met collega's praten en plezier maken, je kunt bij ze terecht met je problemen, en je voelt dat je vakbekwaamheid wordt gewaardeerd. Hochschild, *Gender Relations in Public and Private*.

de betrokken kinderen verminderen, zonder overigens te proberen echtscheidingen in gezinnen met kleine kinderen tegen te gaan. Dat zou immers niet alleen onmogelijk maar wellicht ook ongewenst zijn. Via bemiddeling en advisering zou ervoor kunnen worden gezorgd dat vaders ook na een echtscheiding contact houden met hun kinderen.

Een derde mogelijkheid is het stimuleren van de verzorgingstaak van mannen in gebroken gezinnen waar vader en kind uit elkaar zijn gegroeid. In de Verenigde Staten lopen momenteel meerdere projecten die mannen proberen te bereiken door middel van zogeheten *father outreach programs*. Kinderen die een regelmatige omgang met hun vader ontberen, worden in contact gebracht met vaderlijke mannen die als vrijwilliger optreden op de kleuter- of lagere school. We kunnen de toelevering van plaatsvervangers of quasi-plaatsvervangers voor vaders dus vergroten.²⁵

Tenslotte zullen we ons moeten buigen over de relatie tussen de rationalisering van het emotionele leven, de nieuwe mobiliteit van emotioneel kapitaal en de belangrijke behoeften van kleine kinderen. De Verenigde Staten zouden, gezien het feit dat het kapitalisme daar, meer dan waar ook ter wereld, een stempel op de cultuur heeft gedrukt, een teken aan de wand kunnen zijn voor landen als Nederland. De situatie van de jeugd in de jaren vijftig, zoals beschreven in *Sweet Summer*, was immers een voorbode van de toekomst van vele kinderen in de Verenigde Staten. Of misschien ook niet. Hoe dan ook, we zullen de voorwaarden moeten scheppen voor het 'creëren' van toekomstige vaders waar kinderen blij mee kunnen zijn.

Vertaling: Willemien Kneppelhout en Marrie Bekker

25. James Levine, die het Fatherhood Project heeft geleid aan het Families and Work Institute in New York City, schrijft: 'Communicatiesystemen in de prille jeugd zijn vaak gericht op het stimuleren – zij het onbedoeld – van interactie tussen moeders en vrouwelijke medewerkers.' In zijn militante boekje, *Getting Men Involved. Strategies for Early Childhood Programs* (1993), beschrijft hij een aantal initiatieven. Bij het Ounce of Prevention Fund in Chicago, dat zich voornamelijk richt op gezinnen uit etnische minderheden, worden zogeheten 'deskundigen op het gebied van de mannelijke betrokkenheid' ingehuurd die vaders en andere mannelijke familieleden aan moeten trekken om met de kinderen te werken. Een ander project combineert 'ouderschapslessen' voor vaders die weinig contact hebben met hun kinderen met andere vormen van volwasseneneducatie en computertrainingen. Een van de meest opzienbarende projecten, opgezet door het Texas Migrant Council, bestaat uit het organiseren van kinderopvang-busjes die de migratie-route van vruchtenplukkers volgen. De kinderen van de migranten kunnen onderwijs volgen, en voor de mannen is er een kans op een baan in de kinderopvang.

Tineke M. Willemsen

Hollandse Nieuwe?

Over de Nederlandse context van 'nieuwe vaders'¹

'... hij weet een ei niet van een theezakje te onderscheiden.'

C. van der Heijden, *De afstand van appel tot boom*, 1993

'Ik zwoegde met mijn ampele kinderwagen, mijn lange haren, en mijn fladderpan-
den zo'n bewoond duin op, met mijn karakteristieke grote snelheid – aha, dat is
geen onbelangrijk detail: de wandelvader houdt een hoge snelheid aan, hij kuiert
niet, zoals de moeders-routinières, en hij blijft niet zo af en toe staan om een de-
kentje te verschikken of een lakentje om te slaan, of om de kap hoger of lager te
zetten; nee, hij legt vastberaden en in principe zonder op of om te zien op maxima-
le snelheid zijn traject af: hij knapt een klus op...'

N. Matsier, *Over het voortbewegen van kinderwagens*, 1993

In haar artikel over de toekomst van het vaderschap behandelt Arlie Hochschild de veranderde idealen en de veranderde werkelijkheid omtrent 'nieuwe vaders' en geeft een aantal trends aan die mede zullen bepalen hoe in de toekomst vaderschap met name in de Verenigde Staten vorm zal krijgen.² Ik wil in dit artikel nader ingaan op een aantal aspecten van dat 'nieuwe vaderschap', en de aandacht vooral richten op de Nederlandse situatie. Ik zal vanuit vier verschillende gezichtspunten de 'nieuwe vader' in een context plaatsen en daarmee laten zien dat de 'nieuwe vaders' een trend vormen die deel uitmaakt van enige andere trends. Allereerst wordt de 'nieuwe vader' geplaatst in de context van 'nieuwe mannen', een uitdrukking die staat voor het verschijnsel dat mannen in psychologisch opzicht feminieer worden. Vervolgens komt de context van het gezin aan de orde, waarbij wordt gesteld dat de 'nieuwe moeder' een trend is die in sterke mate het optreden van de 'nieuwe vader' beïnvloedt. Dan komt de context aan de orde van zich wijzigende maatschappelijke opvattingen over de rol van vaders, een trend die zo snel gaat dat de praktijk van de nieuwe vaders daarbij achterloopt. Tenslotte blijkt dat in de context van de onderzoekspraktijken die de 'nieuwe vader' betreffen deze nog nauwelijks op een 'nieuwe', gedifferentieerde manier wordt benaderd.

Op deze wijze zet ik de 'nieuwe vader' in een perspectief dat zicht geeft op mogelijkheden voor theoretische vernieuwing en voor beleid. Ik beperk me hierbij uitsluitend tot de situatie van heteroseksueel levende vaders, zoals dat

1. Dit artikel is gebaseerd op een co-referaat gepresenteerd op het congres *Changing Fatherhood*, Tilburg, 24-26 mei 1994.

2. Zie het artikel van A. Hochschild in dit nummer.

impliciet ook bij Hochschild het geval is. Dat is misschien jammer omdat juist homoseksuele vaders, die gedeeltelijk buiten de beperkingen van de traditionele sekserollen om vorm kunnen geven aan hun vaderschap, interessante voorbeelden zouden kunnen zijn van de inhoud die 'nieuwe vaders' aan hun vaderschap kunnen geven. In dit artikel wil ik echter binnen hetzelfde kader werken als Hochschild. Bovendien bestaat er, ook in Nederland, maar weinig onderzoek naar het 'vaderen' van homoseksuele vaders.

Nieuwe vaders zijn nieuwe mannen

Het verschijnsel 'nieuwe vaders' vormt onderdeel van het fenomeen 'nieuwe man' in het algemeen. Daarmee bedoel ik een man die niet voldoet aan het traditionele stereotype van mannen en die zichzelf beschrijft in termen die vroeger meer voor vrouwen waren gereserveerd.³ Als voorbeeld kan gelden de zelfbeschrijvingen van een representatieve steekproef van meer dan vijfhonderd Nederlandse mannen van 18 tot 45 jaar in 1992.⁴ Op de vraag welke karaktereigenschappen zij het meest op zichzelf van toepassing vonden waren de meest genoemde (in volgorde van populariteit): betrouwbaar, zorgzaam, rekening houdend met, kameraadschappelijk, sportief en begrijpend. Opvallend in dit profiel van de hedendaagse man zijn de twee stereotiep-vrouwelijke eigenschappen *zorgzaam* en *begrijpend*, die waarschijnlijk niet alleen om redenen van sociale wenselijkheid zijn gekozen. Slechts 4% van de mannen koos namelijk het masculiene en zeer sociaal wenselijke 'dapper' als kenmerkend voor zichzelf.

Ook in ander onderzoek zijn van mannen van verschillende leeftijden zelfbeschrijvingen in termen van persoonlijkheidseigenschappen verzameld, en in het algemeen vinden we dan dat mannen zichzelf nogal 'androgyn' beschrijven, dat wil zeggen met een combinatie van masculiene en feminie eigen-

3. Het stereotiepe beeld van mannen is dat zij onafhankelijk, avontuurlijk, moedig, zelfverzekerd en ambitieus zijn; van vrouwen dat zij emotioneel, begrijpend, afhankelijk, gevoelig en zorgzaam zijn. Zie bijv. A.E. Komter, 'Geestelijke gezondheid: verschillende maatstaven voor vrouwen en mannen', in: *Psychologie en Maatschappij* 3 (1978), pp. 101-112, voor een wat ouder Nederlands voorbeeld van sekstereotypen; en T.M. Willemsen, 'Seks als cognitieve categorie', in: T. Top en J. Heesink (red.), *Psychologie en Seks*. Houten (Bohn Stafleu Van Loghum) 1992, pp. 60-79, voor meer recente Nederlandse gegevens. Opvallend is dat er ondanks het tijdsverloop tussen de twee onderzoeken nauwelijks verschil tussen de door Komter en de door Willemsen gerapporteerde sekstereotypen is. In het vervolg van dit artikel wordt met 'masculien' aangeduid dat wat volgens de stereotypen mannelijk is, en met feminien wat stereotiep vrouwelijk wordt geacht.

4. Een populariserend verslag van dit onderzoek stond in *Playboy* (Nederlandse uitgave), mei 1992, pp. 40-45. De hier genoemde gegevens zijn afkomstig uit het rapport *Onderzoeksresultaten in het kader van een onderzoek naar de rol van de man in deze tijd t.b.v. VNU Tijdschriftengroep bv te Amsterdam*, door R + M, Research and Marketing, Heerlen 1992.

schappen.⁵ Ze noemen zich zowel begripend, gevoelig, romantisch en zorgzaam (eigenschappen waarvan deze mannen ook zelf vinden dat ze feminien zijn), alsook onafhankelijk, avontuurlijk, kameraadschappelijk en ambitieus (masculien geachte eigenschappen).

Deze 'nieuwe man', zoals ik dit niet-stereotiep masculiene manbeeld dat steeds vaker uit onderzoek naar voren komt nu maar even zal aanduiden, is meer geschikt voor het ouderschap dan de stereotiepe, masculiene man. Hij bezit immers, althans volgens eigen zeggen, in grotere mate die sociaal-emotionele eigenschappen die van belang zijn voor een goede relatie met een kind, zoals hartelijkheid en zorgzaamheid.⁶

Het verschijnsel dat we 'nieuwe vaders' noemen maakt dus deel uit van een trend die optreedt bij mannen in het algemeen. Veel van de genoemde 'feminiene' eigenschappen kunnen zij juist in de omgang met kinderen tot uiting brengen. Moderne mannen hebben kennelijk steeds meer eigenschappen die ze geschikter maken om te 'moederen'. Want dat is toch wat we meestal bedoelen als we het hebben over 'nieuwe vaders': dat ze voor hun kinderen zorgen op een manier zoals we dat van moeders waren gewend, door de dagelijkse verzorging op zich te nemen en niet door uitsluitend te zorgen voor het inkomen van het gezin.⁷

Waarom mannen op deze manier aan het veranderen zijn is een vraag die zich misschien wel helemaal niet laat beantwoorden, maar waar ik in elk geval in dit korte artikel niet uitgebreid op in kan gaan. Slechts een van de aspecten die ermee te maken zouden kunnen hebben wil ik nader belichten: de veranderende levens van vrouwen en de gewijzigde verwachtingen die zij daarom van mannen hebben. Voordat ik in dat kader de meer prozaïsche onderwerpen zoals taakverdeling in huishoudens behandel, wil ik eerst een misverstand uit de weg ruimen over de aantrekkelijkheid van deze 'nieuwe mannen' voor vrouwen.

Intermezzo: willen vrouwen toch liever een macho dan een androgyne man?

Steeds weer steekt het idee de kop op dat vrouwen, vooral feministische vrouwen, omdat het zo politiek correct is, wel zèggen dat zij graag roldoorbreekende androgyne mannen willen, maar dat ze als het erop aankomt toch liever een

5. Zie bijv. Willemsen, 'Seksse als cognitieve categorie', voor zelfbeschrijvingen van studenten; A. Fischer en T. Willemsen, '[m/v]*. Of iets er tussenin?', in: *Psychologie*, 11 februari 1992, pp. 10-13 en 17, voor zelfbeschrijvingen van het lezerspubliek van het blad *Psychologie*; en G.J.L.M. Lensvelt-Mulders, 'Androgynie', scriptie faculteit der sociale wetenschappen, KUB, 1994, voor zelfbeschrijvingen van een steekproef van mannen tussen de 20 en 65 jaar.

6. Zie M.E. Lamb, 'Paternal influences and the father's role', in: *American Psychologist* 34 (1979), pp. 938-943.

7. De door H. Groenendijk elders in dit nummer geponeerde stelling dat ook het verdienen van geld voor het gezin een vorm van zorgen is, past dus niet in deze omschrijving van de 'nieuwe vader'.

‘echte’ vent, een macho, willen. Ook is veel van dergelijk commentaar losgekomen naar aanleiding van het in opdracht van het damesblad *Margriet* uitgevoerde onderzoek naar de seksualiteitsbeleving van Nederlandse vrouwen. Daaruit bleek dat er bij Nederlandse vrouwen een grote voorkeur bestond voor lieve, aardige, niet-heftige seks (door tegenstandsters ‘vanille-seks’ gedoopt).⁸ Wat in deze discussies vaak niet wordt onderscheiden is het verschil tussen aantrekkelijkheid op het eerste gezicht (wat voor soort man zou je wel je bed in willen sleuren als je hem tegenkomt in supermarkt, kroeg of disco) en aantrekkelijkheid op langere termijn (met wat voor soort man zou je jarenlang willen samenwonen en/of kinderen krijgen). Uit veel onderzoek blijkt dat aanvankelijke seksuele aantrekkingskracht vooral is gebaseerd op maximale verschillen: zachte vrouwen vallen op macho mannen, en omgekeerd.⁹ Op basis daarvan ligt het dus voor de hand om te veronderstellen dat de aantrekkingskracht tussen androgyne mannen en androgyne vrouwen niet erg groot zal zijn. Ook de Franse filosofe Elisabeth Badinter voorziet dat de huidige trend tot androgynie de seksuele aantrekkingskracht om zeep zal helpen.¹⁰ De toegenomen gelijkheid tussen de seksen heeft volgens haar de natuurlijke complementariteit verbroken, en maakt daardoor dat er weliswaar steeds meer kameraadschap tussen mannen en vrouwen voorkomt, maar ook steeds minder passie.

De fascinatie met het andere in de ander moge dan wel de aantrekkingskracht in een beginnende relatie bepalen, voor het slagen van een langdurige relatie lijken andere regels te gelden. William Ickes beschreef dit heel kernachtig door te stellen dat traditionele sekserollen eerst relaties tot stand brengen en ze dan weer stuk maken.¹¹ Daarmee duidt hij aan dat de eerste aantrekkingskracht vaak is gebaseerd op traditionele sekserollen: mannen voelen zich aangetrokken tot mooie onderdanige vrouwen en vrouwen voelen zich aangetrokken tot sterke dominante mannen. Maar wat goed is voor het begin is juist niet goed voor een later stadium van de relatie en kan dan zelfs een reden voor echtscheiding vormen. Een hele reeks onderzoeken heeft aangetoond dat niet de combinatie masculiene man – feminiene vrouw maar combinaties waarin de man en de vrouw beiden veel feminiene eigenschappen hebben het meest tevreden zijn met hun relatie en zelfs met hun seksleven.¹² Het lijkt op het eerste gezicht misschien wat vreemd dat de meest gelukkige heteroseksuele stellen bestaan uit twee feminiene partners. Bij nader inzien is dat echter nogal voor de hand liggend. Die

8. Behalve in de *Margriet* is dit onderzoek ook gepubliceerd als: W. Bezemer en A. Heffels, *Liever de lusten*. Baarn (Anthos) 1993.

9. Onder andere E.K. Sadalla, D.T. Kenrick en B. Verschure, ‘Dominance and heterosexual attraction’, in: *Journal of Personality and Social Psychology* 52 (1987), pp. 730-738.

10. E. Badinter, *L'un est l'autre*. Parijs (Editions Odile Jacob) 1986.

11. W. Ickes, ‘Traditional gender roles. Do they make, and then break, our relationships?’, in: *Journal of Social Issues* 49 (1993), nr. 3, pp. 71-85. In dit artikel worden ook diverse onderzoeken over de aantrekkingskracht van verschillen besproken.

12. Onder andere J.K. Antill, ‘Sex role complementarity versus similarity in married couples’, in: *Journal of Personality and Social Psychology* 45 (1983), pp. 145-155; en L. Lamke, ‘Marital adjustment among rural couples. The role of expressiveness’, in: *Sex Roles* 21 (1989), pp. 579-590.

feminiene eigenschappen zijn voornamelijk eigenschappen zoals warmte, gevoeligheid, zorgzaamheid: het cluster eigenschappen dat door Bakan al werd aangeduid met 'communion' (in tegenstelling tot het masculiene 'agency').¹³ Het is niet moeilijk te begrijpen dat dergelijke kwaliteiten zeer bevorderlijk zijn voor de onderlinge communicatie die een noodzakelijke voorwaarde is voor elk soort gelukkige relatie, niet alleen die tussen volwassen partners maar ook die tussen ouders en kinderen.

Nieuwe moeders

Niet alleen mannen zijn veranderd, integendeel. Als we de nieuwe vaders bekijken in de context van hun gezin valt op dat juist moeders heel sterk veranderd zijn, zodat er ook sprake is van 'nieuwe moeders'. Vrouwenlevens in het algemeen zien er in de jaren negentig heel anders uit dan zo'n dertig jaar geleden. Het is een bekend gegeven: meer vrouwen zijn buitenshuis gaan werken, ook vrouwen met (kleine) kinderen, en zij zien de deelname aan het arbeidsproces ook als een verworvenheid die zij niet meer prijs willen geven.¹⁴ Onder meer vanwege de problemen die het combineren van een loopbaan met het verzorgen van kinderen nog steeds met zich meebrengt, problemen die ondanks alle emancipatie in veel sterkere mate op vrouwen dan op mannen neerkomen, stellen vrouwen het krijgen van hun eerste kind lang uit. De gemiddelde leeftijd van de Nederlandse vrouw bij de geboorte van haar eerste kind ligt nu op 28 jaar.¹⁵ Op dat moment kiest het merendeel van deze moeders ofwel voor deeltijdwerk ofwel voor het stoppen met buitenshuis werken. Die laatste optie wordt steeds minder populair.

Vrouwenlevens zijn de laatste decennia veel sterker veranderd dan mannenlevens. Moederschap is verschoven naar een latere levensperiode, buitenshuis werken neemt een steeds grotere plaats in. Het exclusieve moederschap als meest ideale levensvervulling komt niet vaak meer voor, de combinatie van moederschap met buitenshuis werken is (bijna) de standaard geworden. Deze veranderingen lijken te worden begrensd door het gebrek aan verandering bij mannen, die al sinds jaar en dag een voltijdse baan als norm hebben, ongeacht of ze nu wel of niet kinderen hebben. Het verschijnsel dat mannen in deeltijd gaan werken om meer tijd te hebben voor het verzorgen en opvoeden van kinderen, is van zeer recente datum en nog lang niet zo algemeen verbreid als het deeltijds werken van vrouwen. Van de werkende mannen in de leeftijd van 25-44 jaar heeft 92% een baan van 35 of meer uur per week. Verreweg de meeste

13. D. Bakan, *The duality of human existence*. Chicago (Rand McNally) 1996.

14. Cijfermatige gegevens over deze veranderingen zijn bijv. te vinden in: B.T.J. Hooghiemstra en M. Niphuis-Nell, *Sociale atlas van de vrouw*, deel 2. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1993.

15. *Emancipatie in cijfers 1994*. Centraal Bureau voor de Statistiek/Ministerie van Sociale Zaken, Den Haag 1994.

mannen blijven hun hele leven voltijds werken, nemen misschien ouderschapsverlof op als dit tenminste wordt betaald en het niet te zeer interfereert met hun loopbaan, maar gaan daarna weer evenveel werken als daarvoor. De jonge vader die in deeltijd werkt en veel tijd besteedt aan het zorgen voor zijn kinderen, vormt nog een grote uitzondering.¹⁶ Hoe graag ik ook zou willen geloven dat de nieuwe vader niet alleen bestaat maar ook in groten getale voorkomt, alle feitelijke gegevens wijzen in een andere richting. Nog steeds zijn het de moeders die zowel in tijd als in verantwoordelijkheid uitgedrukt het grootste aandeel leveren in de verzorging en opvoeding van kinderen, ook in gezinnen waarin beide echtgenoten een flinke baan buitenshuis hebben, de zogenaamde tweeverdieners.¹⁷

Het dreigt wel eens te worden vergeten in de euforie over het fenomeen 'nieuwe vaders': hij komt in de praktijk nog maar zelden voor. Als we hem definiëren in termen van persoonlijkheidseigenschappen, zien we hem vaak uit onderzoeken tevoorschijn komen, maar als we hem definiëren in termen van gedrag aanzienlijk minder vaak. Uit de uitgebreide belangstelling die de 'nieuwe vaders' in de media krijgen zou gemakkelijk een andere indruk kunnen ontstaan, maar op grond van de beschikbare gegevens zoals die in het voorgaande zijn aangeduid moeten we concluderen dat nieuwe vaders nog steeds een zeldzaamheid zijn.

Beelden en opvattingen over vaders

In het voorgaande heb ik iets gedaan dat eigenlijk niet helemaal netjes is: ik heb in de loop van het verhaal de definitie van 'nieuwe vaders' veranderd. Eerst was het een vader met veel feminiene persoonlijkheidseigenschappen en nu is het een vader die veel tijd besteedt aan de zorg voor kinderen, dus een man die feminiene taken vervult. Ik heb dat met opzet gedaan, omdat ik de aandacht wil vestigen op het gebrek aan overeenkomst tussen deze twee vaderbeelden, tussen het beeld van de 'nieuwe vader' dat is gebaseerd op persoonlijkheidseigenschappen en het beeld dat is gebaseerd op tijdsbesteding.

De discrepantie tussen eigenschappen en gedrag vinden we ook op individueel niveau terug, bij de 'nieuwe mannen' zelf. In een aantal onderzoeken blijkt dat mannen die wat hun persoonlijkheid betreft androgyn of zelfs feminiën zijn, in hun gedrag veelal meer masculien zijn. Bij een onderzoek onder de lezers van het blad *Psychologie* bleken de 204 mannelijke respondenten tamelijk androgyn te zijn en in hun zelfbeeld minder te verschillen van de vrouwelijke respondenten dan verwacht was.¹⁸ In hun gedrag volgden zij echter veel meer de stereotiepe mannelijke sekserolpatronen. In een onderzoek onder een kleine re maar meer gevarieerde steekproef van volwassen mannen trad hetzelfde pa-

16. Zie: *Emancipatie in cijfers 1994*.

17. Zie bijv. Hooghiemstra en Niphuis-Nell, *Sociale atlas van de vrouw*, deel 2.

18. Fischer en Willemsen, '[m/v]*. Of iets er tussenin?'.

troon op.¹⁹ Het beeld dat mannen van hun eigen persoonlijkheid hebben is dus feminieër dan het door hen tentoongespreide gedrag.

De hierboven genoemde onderzoeken betroffen een vrij algemene vraagstelling. De 'persoonlijkheid' van mensen wordt nagegaan met behulp van zelfbeschrijvingen en 'gedrag' door van een aantal concrete gedragingen op het gebied van sociale relaties, werk of studie, persoonlijke verzorging en dergelijke te vragen hoe vaak die voorkomen.²⁰ Maar ook als het meer specifiek om de taakverdeling tussen vrouwen en mannen gaat zien we dezelfde 'discrepantie tussen denken en doen' optreden.²¹ Nederlandse mannen en vrouwen scoren zéér hoog (aan het progressieve roldoorbrekende eind van de schaal) op een standaardvragenlijst die meet in hoeverre men achter de traditionele sekserollen staat. Voor zover er vergelijkingsmateriaal voorhanden is duidt dit erop dat Nederland in dit opzicht progressiever is dan de meeste andere landen.²² Ook volgens opiniepeilingen is Nederland in dit opzicht een progressief land, waar bijvoorbeeld 88% van de mensen het ermee eens is dat kinderverzorging evenzeer de verantwoordelijkheid van de man is als van de vrouw, en waar slechts 22% het bezwaarlijk vindt dat een vrouw met schoolgaande kinderen buitenshuis werkt.²³ In de praktijk blijkt echter, zoals hiervoor al is beschreven, dat in verreweg de meeste gezinnen niet alleen de meeste tijd voor het verzorgen van de kinderen door moeders wordt opgebracht, maar dat ook de verantwoordelijkheid meestal bij hen ligt.

Hoewel er dus op basis van dergelijke gegevens weinig reden lijkt te zijn voor vreugde aan het emancipatiefront, waar de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid een van de meest prominente strijdpunten is, moet het belang van een progressieve attitude en van een algemene opinie die duidelijk is veranderd ten gunste van die herverdeling, niet worden onderschat. De maatschappelijke context waarin het merendeel van de vaders hun traditionele gedragspatroon volhouden is aanzienlijk veranderd. Was het zo'n dertig jaar geleden volkomen vanzelfsprekend dat vaders de kost verdienen voor hun gezin en moeders de volledige verantwoordelijkheid droegen voor huishouding en kinderverzorging, nu is datzelfde gedrag iets dat wringt met de algemene opinie en vaak ook met de eigen opvattingen. Het maatschappelijk draagvlak voor de traditionele rolverdeling is afgenomen. Daardoor is er ruimte voor onderhandeling gekomen, want als het traditionele karakter van die rolverdeling minder wordt, zal ook de daaraan ontleende 'macht van de vanzelfsprekendheid' die mannen tien jaar

19. Lensvelt-Mulders, 'Androgynie'.

20. De beschreven werkwijze wordt gevolgd in de *Nederlandse Sekserollen Vragenlijst*, een door Willemsen en Fischer ontwikkelde vragenlijst die in beide genoemde onderzoeken is gebruikt.

21. Deze uitdrukking voor de op verschillende terreinen optredende discrepantie tussen enerzijds wie men zegt te zijn of wat men zegt te vinden ('denken') en anderzijds de handelingspraktijk ('doen'), is afkomstig van T.M. Willemsen, *Sekse verplicht*. Tilburg (Tilburg University Press) 1993, waarin dit onderwerp wat uitgebreider wordt behandeld.

22. Cijfermatige gegevens hierover zijn te vinden in: Willemsen, 'Sekse als cognitieve categorie'.

23. *Sociaal en Cultureel Rapport 1992*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1992.

geleden nog zo'n sterke positie gaf afnemen.²⁴ Naar mijn mening zou deze bres in de vanzelfsprekendheid het eerste aangrijpingspunt kunnen zijn voor maatregelen die de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid beogen.²⁵ Ik denk namelijk niet, zoals Hochschild enigszins suggereert, dat de veranderingen vanzelf zullen gaan, dat het ideaal van de nieuwe vader zich op afzienbare termijn zal verspreiden over alle lagen van de bevolking.

Modern vaderschap in onderzoek

Zoals uit het voorgaande al min of meer is gebleken, wordt er veel onderzoek gedaan naar 'nieuwe mannen' in het algemeen en 'nieuwe vaders' in het bijzonder. Opvallend daarbij is dat het lijkt alsof men in onderzoek nog niet altijd goed weet om te gaan met de verschillende vormen die het nieuwe vaderschap aanneemt. Het is in vrouwenstudies al bijna een traditie om uit te gaan van de diversiteit van vrouwen. Bij het moderne onderzoek naar nieuwe vaders lijkt deze traditie echter nog niet echt te zijn doorgedrongen. Zo wordt er in het artikel van Hochschild weliswaar gesproken over de diversiteit in verschillende vormen van vaderschap, maar slechts twee typen komen specifiek aan de orde: de 'nieuwe vader' en de 'afwezige vader'. Ook in een aantal recente Nederlandse onderzoeksrapporten zien we een dergelijke neiging om de diversiteit te temmen door deze onmiddellijk in hokjes te stoppen.²⁶

Uit sociaal-psychologisch onderzoek is bekend dat het denken in categorieën gevolgen heeft voor de manier waarop de aldus ingedeelde mensen worden waargenomen.²⁷ Bij degenen die in dergelijke categorieën denken treedt *binnen* een categorie assimilatie op, dat wil zeggen dat de onderlinge verschillen tussen de leden van de categorie over het hoofd worden gezien en de nadruk komt te liggen op de overeenkomsten. *Tussen* categorieën treedt juist contrastwerking op, dat wil zeggen dat de verschillen tussen de groepen de nadruk krijgen en de overeenkomsten over het hoofd worden gezien. Vooral verschillen op

24. Deze uitdrukking is afkomstig van: A.E. Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen vrouwen en mannen*. Den Haag (VUGA) 1985.

25. De herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid is een van de speerpunten van het huidige emancipatiebeleid zoals verwoord in het beleidsprogramma emancipatie *Met het oog op 1995*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1992/1993, 22913, nr. 1-2. Zie voor een uitwerking van het idee dat hier een aangrijpingspunt ligt ook: T.M. Willemsen, 'Aan goede bedoelingen geen gebrek. Over individualisme en solidariteit in huwelijksrelaties', in: A. van den Broek en B. Seuren (red.), *Individualisering & solidariteit*. Tilburg (Tilburg University Press) 1994, pp. 35-46.

26. Zie bijv. M. Mozes-Philips en F. Wester, *Zorgen voor de toekomst*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1993; de door deze auteurs gebruikte indeling wordt verderop besproken. Een ander voorbeeld is te vinden in het rapport van A. de Jong en C. de Olde, *Hoe ouders het werk delen*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1994, waarin drie typen paren worden onderscheiden: traditioneel, anderhalfverdiener en trendsetter, een indeling die ook een evaluatief karakter heeft.

27. H. Tajfel, *Human groups and social categories*. Cambridge (Cambridge University Press) 1981.

dimensies waar men waarde aan hecht worden onbewust overdreven, waardoor de categorisatie leidt tot een hiërarchie, tot een indeling in groepen die meer of minder worden gewaardeerd. De combinatie van een verschillende waardering en het assimilatie-effect kan leiden tot discriminatie: het toeschrijven van allerlei negatief gewaardeerde eigenschappen aan alle leden van een bepaalde categorie en daar ook naar handelen, met voorbijgaan aan de onderlinge verschillen die er bestaan binnen de categorie.

Een voorbeeld van zo'n overbodige en tot discriminatie uitlokkende categorisering is te vinden in een onderzoeksrapport van Mozes-Philips en Wester.²⁸ Zij bestudeerden een groep vaders die allen in meerdere of mindere mate bijdroegen aan de verzorging van hun kinderen, om na te gaan wat een verzorgende vader nu eigenlijk is. Op grond van twintig interviews komen de auteurs tot een indeling in vier groepen die is gebaseerd op het relatieve aandeel van de vaders in de taken met betrekking tot huishouden en kinderverzorging. Mozes-Philips en Wester onderscheiden *de traditionele vader* *nieuwe stijl*, *de assisterende vader*, *de participerende vader* en *de zorgzame vader*. Alle verdere onderzoeksgegevens worden in deze vierdeling ingepast en geïnterpreteerd.

Een dergelijke simpele typologie is natuurlijk 'gefundenes Fressen' voor de populaire media, die de aansprekende termen maar voor het overschrijven hebben. Dat is dan ook volop gebeurd. Het blad *VB Magazine*, een blad gericht op 'werkende vrouwen met ambitie', maakte bijvoorbeeld dankbaar gebruik van de aangeboden mogelijkheid en nam in de weergave van de onderzoeksresultaten de indeling in vier types over en voegde daar een eigen evaluatie aan toe.²⁹ Bij de traditionele vader nieuwe stijl luidt het commentaar: *Nut van dit type voor werkende vrouwen: nihil*. Bij de assisterende vader: *Leuk en aardig maar niet erg praktisch*. De participerende vader wordt al iets meer gewaardeerd: *Al heel bruikbaar omdat je tot op zekere hoogte goede afspraken met hem kunt maken en sommige klussen echt aan hem kunt delegeren*. Alleen de zorgzame vader kan echt de goedkeuring wegdragen: *Eigenlijk het enige type dat qua werkverdeling echt zoden aan de dijk zet*.

Dit commentaar illustreert hoe tegenproductief zo'n categorisering kan zijn. Deze leidt bijna onvermijdelijk tot een hiërarchie en dat leidt er weer toe dat iedereen die niet in de topklasse wordt ingedeeld ongenadig wordt afgekat. Dergelijke processen zijn in vrouwenstudies al talloze malen beschreven als het ging over de onderdrukking en/of discriminatie van vrouwen als gevolg van de man-vrouwcategorisatie. Het lijkt mij dat we daar lering uit moeten trekken en niet bij het onderzoek naar vaders opnieuw in deze hokjesgeest moeten vervallen.

Vaders zijn geen haringen: er zijn meer soorten dan oude en nieuwe, er bestaat een diversiteit aan vaders. Wetenschapsbeoefenaren moeten niet preten-

28. Mozes-Philips en Wester, *Zorgen voor de toekomst*.

29. E. Nobis, 'De nieuwe vaders. Wat heb je er eigenlijk aan?', in: *VB Magazine*, april 1994, pp. 36-41.

deren de precieze 'pappie-hiërarchie' te kunnen vaststellen. Binnen een gezin kunnen de behoeften aan inzet van de vader in de loop van de tijd veranderen, vaders veranderen zelf, en verschillende vrouwen hebben verschillende wensen die ook van hun situatie afhankelijk zijn. Een moeder die een prettige, goed verdienende, grote deeltijdbaan heeft zal van de vader waarschijnlijk een grote inzet in huishouden en kinderopvang verlangen; een moeder met een kleine deeltijdbaan heeft misschien liever dat de vader zijn volledige verdien capaciteit uitbuit, ook als dat ten koste van zijn onbetaalde werk gaat. Een indeling waarbij geheel contextloos alleen rekening wordt gehouden met de tijdsbesteding aan één soort werkzaamheid, ook al betreft dat dan werkzaamheid op het traditioneel-vrouwelijke domein van het huishouden en de kinderopvang, doet onnodig te kort aan de afwegingen die aan de verdeling van werkzaamheden ten grondslag kunnen liggen.

Misschien moet het opheffen van onnodige categorieën in onderzoek nog wel een stap verder gaan. Vaders kunnen alleen dan in vrijheid zoeken naar de vorm die zij aan hun vaderschap willen geven en moeders kunnen alleen dan het soort moeders zijn dat ze willen als niet steeds maar door de omgeving (waaronder de wetenschappelijke 'experts') wordt verwacht dat vaders en moeders verschillende dingen doen of zelfs dat ze wezenlijk verschillend zijn. Het is toch vreemd dat er bijna uitsluitend afzonderlijk onderzoek naar vaders en afzonderlijk onderzoek naar moeders wordt gedaan, vaak vanuit geheel verschillende theoretische uitgangspunten.

Een bekend voorbeeld van onderzoek waarin de traditionele moederrol centraal staat is de onderzoekslijn naar de effecten van 'maternal deprivation' die ontstond naar aanleiding van de publikaties van Bowlby.³⁰ De vraagstelling bij dit type onderzoek is of kinderen die onvoldoende aandacht krijgen van hun moeder ontwikkelingsstoornissen vertonen. Het begrip 'paternal deprivation' bestaat nog steeds niet in de ontwikkelingspsychologie.³¹ Een voorbeeld van het over het hoofd zien van vrouwen vinden we daarentegen in de onderzoekslijn naar de gevolgen van werkloosheid voor het gezin, waar bijna zonder uitzondering de werkloosheid van vaders wordt bestudeerd, die dan immers hun traditionele rol als kostwinner kwijt zijn.³² Veel van die vraagstellingen en theorieën waarin de verschillen tussen vaders en moeders als vanzelfsprekend worden

30. Zie J. Bowlby, 'The nature of the child's tie to his mother', in: *International Journal of Psychoanalysis* 39 (1958), pp. 350-373.

31. Zo komt bijv. in de index van het overzichtsboek door E.M. Hetherington en R.D. Parke, *Child Psychology*. New York (McGraw-Hill) 1986³, de term 'maternal deprivation' wel voor in de glosary en de index, maar 'paternal deprivation' niet.

32. De afwezigheid van vrouwen in onderzoek naar werkloosheid wordt aan de orde gesteld door C.R. Leana en D.C. Feldman, 'Gender differences in responses to unemployment', in: *Journal of Vocational Behavior* 38 (1991), pp. 65-77. Het probleem van de impliciete gender-aannames in onderzoek wordt meer uitgewerkt besproken door G. Noordenbos en T. Willemsen, 'Sekse en de methodologie van psychologisch onderzoek', in: Top en Heesink (red.), *Psychologie en Sekse*, pp. 11-26.

aangenomen, met name ook de psychoanalytisch georiënteerde theorieën, stammen nog uit de tijd dat moederschap fulltime aanwezigheid thuis van moeder inhield en vaderschap niet veel meer dan een bijna nooit aanwezige vader die de kost verdiende voor het hele gezin. Het is zeer twijfelachtig of dergelijke theorieën nog wel van toepassing zijn op de vaders en moeders van nu, die leven in anders gestructureerde gezinnen en in een andere culturele context met andere vanzelfsprekendheden.

Nu wil ik er niet voor pleiten het sekse-onderscheid op het gebied van ouderschap maar meteen uit onze onderzoeken te verbannen, verre van dat. Sekse is een van de sterkste structurerende principes van onze maatschappij en stuurt dus ook het denken over en het onderzoek naar ouderschap in belangrijke mate. Maar het is ook nodig dat in onderzoek de nieuwe ontwikkelingen serieus worden genomen. Voor veel vraagstellingen zou het nuttig zijn 'nieuwe vaders' en 'nieuwe moeders' niet langer te bestuderen in relatie tot de traditionele sekserollen, zoals nog zo vaak het geval is, maar te beginnen met het bestuderen van ouderschap en de rol van sekse daarbij zonder dat in vraagstelling en opzet van het onderzoek zelf allerlei stereotiepe aannames zijn opgenomen over de manier waarop mannelijke ouders verschillen van vrouwelijke ouders. In dergelijk onderzoek moeten we ons afvragen of, en zo ja hoe, mannelijkheid en vrouwelijkheid van invloed zijn op de bestudeerde verschijnselen, en daarbij dan rekening houden met de nieuwe invullingen die mannen en vrouwen van nu aan deze begrippen geven, ook als het hun eigen sekse-identiteit betreft. Als zelfs de *Playboy* verkondigt dat 'echte mannen' zorgzaam zijn,³³ hoe zinvol is het dan nog om in onderzoek zorgzaamheid een vrouwelijke eigenschap te blijven noemen?

Tenslotte

De citaten aan het begin van dit artikel zijn afkomstig uit het themanummer dat het literaire tijdschrift *Atlas* in het voorjaar van 1993 wijdde aan het thema 'onze vaders'. Ook aan de daarin opgenomen verhalen zijn de veranderingen in de wijze waarop Nederlandse mannen vaderen goed af te lezen. De bijdragen waarin auteurs hun eigen vaders beschrijven bevatten veel nostalgische vertedering over het totale gebrek aan huishoudelijke bekwaamheden (en vaak ook aan interesse voor hun kinderen) dat de vaders van de huidige naoorlogse generatie vertoonden. Het citaat van Chris van der Heijden vertegenwoordigt voor mij in slechts één zinsnede een perfecte typering van zo'n vader van toen.

De auteurs die hun eigen vaderschap beschrijven presenteren zich duidelijk als 'nieuwe' vaders, die zich actief inlaten met hun kinderen en daar ook

33. In het in noot 4 genoemde, in opdracht van *Playboy* gehouden onderzoek werd ook gevraagd welke eigenschappen een echte man volgens de respondenten moest bezitten. De meest genoemde waren betrouwbaar, zorgzaam en galant.

trots op zijn. Vanwege die trots op de nieuw verworven vaardigheden, door vrouwen schijnbaar vanzelfsprekend beheerst maar voor mannen nog object van verwondering en analyse, is het tweede citaat gekozen. Samen symboliseren deze citaten de ontwikkeling die vaderschap na de oorlog heeft doorgemaakt: van een vanzelfsprekend verschoond zijn van alles wat maar met het huishouden te maken heeft tot een zich met meer of minder enthousiasme werpen op de, bij nader inzien toch nog behoorlijk complexe, wereld van huishouding en kinderopvang.

Peter Verstraten

Held uit *Unforgiven* ontwijkt gender-discussies

Cowboy-vader Eastwood verlangt terug naar narcistisch heldendom

In de western-film *The Magnificent Seven*¹ komt een scène voor waarin Bernardo (Charles Bronson), een van de dappere cowboys, drie jonge Mexicaanse bewonderaars het volgende voorhoudt:

‘Jullie denken dat ik dapper ben omdat ik een geweer draag. Nou, jullie vaders zijn veel dapperder want zij dragen verantwoordelijkheid. Voor jullie, jullie broers, jullie zussen en jullie moeders. En deze verantwoordelijkheid weegt als een loden last. Het drukt op hen tot ze er tenslotte aan ten onder gaan. En er is niemand die hen ertoe verplicht. Zij kiezen er zelf voor omdat zij van jullie houden. Ik heb nooit zulke moed gehad.’²

In deze scène wordt het stoere heldendom van de onafhankelijk opererende cowboys op de helling gezet. Binnen een context van traditionele westerns gelden zij als edelmoedige helden die nooit geweld gebruiken voor hun eigen geref, maar uitsluitend ten bate van anderen. Zij nemen hun toevlucht tot wapens pas wanneer de situatie hen daartoe dwingt. Door hun gecontroleerde handelen scheppen cowboys het beeld van mannelijke kracht, eerbaarheid en moreel verantwoord gebruik van geweld.³ Dankzij de indruk van vastberaden opofferingsgezindheid die de helden uit *The Magnificent Seven* wekken,⁴ zijn de Mexicaanse kinderen van mening dat niet hun vaders, maar alleen de cowboys onverzettelijk en heldhaftig kunnen worden genoemd. Bernardo problematiseert met zijn uitspraak dit vooroordeel; hij stelt de vermeende oppositie mannelijke cowboy versus ‘niet-mannelijk’ gezinshoofd ter discussie door te wijzen op de verantwoordelijkheden die vaders moeten dragen.

1. *The Magnificent Seven* is een ‘remake’ door John Stuges in 1960 van de Japanse film *Shichinin no samurai* (The Seven Samurai) van Akira Kurosawa uit 1954.

2. Oorspronkelijke tekst citaat: ‘You think I’m brave because I carry a gun. Well, your fathers are much braver because they carry responsibility. For you, your brothers, your sisters and your mothers. And this responsibility is like a big rock that weighs a ton. It bends and it twists them until it finally buries them under the ground. And there’s nobody who says they have to do it because they love you and want to. I’ve never had this kind of courage.’

3. John G. Cawelti, *The Six-Gun Mystique*. Bowling Green, Ohio (Bowling Green University Popular Press) 1971, pp. 59-61.

4. De cowboys uit *The Magnificent Seven* lijken edelmoedig, omdat ze een arm Mexicaans dorpje voor een habbekrats beschermen tegen een bende. Maar wanneer in het begin van de film wordt gevraagd waar cowboys door worden gedreven, luidt het antwoord niet barmhartigheid, maar geld, gevaar en ... competitie.

Hoewel vaderschap en een egocentrisch bestaan⁵ als cowboy met elkaar in tegenspraak lijken, verenigt de hoofdpersoon in Clint Eastwoods western *Unforgiven* (1992) beide posities in zich. Eastwood vertolkt in deze eind maart 1993 met vier Oscars bekroonde film de rol van huisvader William Munny die nog één keer zijn slag wil slaan als vrijbuitende cowboy. *Unforgiven* begint met de mishandeling van de prostituee Delilah (Anna Thomson) door twee mannen die het bordeel in het stadje Big Whiskey hebben bezocht. Zij worden door sheriff Little Bill (Gene Hackman) echter zo mild gestraft dat Delilah's collega's besluiten om duizend dollar uit te loven aan degene die het tweetal ombrengt. Een jonge vrijbuiters, de Schofield Kid (Jaimz Woolvett), polst daarop de voormalige cowboy Munny, die zich heeft teruggetrokken en een gezin heeft gesticht. Munny, wiens vrouw is overleden, leidt met zijn twee kinderen een armzalig bestaan als varkensboer en besluit op het aanbod in te gaan. Hij zoekt zijn oude kameraad Ned Logan (Morgan Freeman) op en met z'n drieën gaan ze op pad. Little Bill en zijn assistenten ontpoppen zich als hun grote tegenstrevers, omdat zij geen ordeverstoorers in hun stadje dulden. Munny behaalt echter een overwinning, ook al wordt die overschaduwd door het verlies van zijn kameraad Logan.

Unforgiven is naar mijn idee zo intrigerend, omdat het western-genre hier wordt gebruikt om er in bedekte term een visie op de eigen tijd in vorm te geven. Aangezien een genre doorgaans aan een vertrouwd stramien beantwoordt, schept vooral de verandering in de geijkte verhaalstructuur betekenis. Het is juist de ongebruikelijke wending die een hedendaagse historische context kan produceren.⁶ Op het moment dat er een onconventionele draai aan de westernmythe wordt gegeven, wordt zij van een nieuwe en eigentijdse inhoud voorzien en kan het voorgaande gevoeglijk als een 'doxa', een betekenisloos cliché worden afgedaan.⁷

Eastwoods western wijkt in mijn optiek vooral af van traditionele westerns door het vaderschap van cowboy-held Munny, want een cowboy legt gewoonlijk geen belangstelling aan de dag voor kinderen.⁸ In navolging van Wright beschouw ik als 'klassieke' westerns boeken of films waarin de cowboy-figuur een eenling is die zijn eigen normen en waarden bepaalt. Zijn ongebonden status is hem heilig. Zodra de samenleving echter in nood verkeert, be-

5. Dit egocentrisme blijkt ook in *The Magnificent Seven* wanneer de cowboys hun 'verworvenheden' gaan opsommen: Vin (Steve McQueen): (...) Home: none. Wife: none. Kids: ... none. Prospects: zero. Suppose I left anything out? Chris (Yul Brynner): Yeah. Places you're tight down to: none. People with a hold on you: none. Men whom you step aside for: none.

6. John G. Cawelti, *Adventure, Mystery, and Romance. Formula Stories as Art and Popular Culture*. Chicago/Londen (University of Chicago Press) 1976, p. 259.

7. Mieke Bal, 'Myth à la lettre: Freud, Mann, Genesis and Rembrandt, and the story of the son', in: Schlomith Rimmon-Kenan (red.), *Discourse in Psychoanalysis and Literature*. Londen/New York (Methuen) 1987, p. 80.

8. David Brion Davis, 'Ten-Gallon Hero' in: Hennig Cohen (red.), *The American Experience. Approaches to the Study of the United States*. Boston (Houghton Mifflin Company) 1968, p. 250.

schermt hij haar eventueel met vrienden tegen het gevaar via de koelbloedige trefzekerheid van zijn geweer.⁹ Dergelijke 'klassieke' westerns kennen twee mogelijke einden. De cowboy zoekt opnieuw de verre einder op en continueert zijn bestaan op de prairie; of de held kondigt een huwelijk aan, hetgeen kan worden gezien als een duidelijk ideologische keuze voor de samenleving in opbouw. Dit slot heeft in de eerste helft van deze eeuw gediend om de verovering en ontginning van Amerika te legitimeren.¹⁰

In dit artikel wil ik laten zien dat Munny's schijnbaar onconventionele rol als vader juist traditionele ideeën over mannelijkheid bevestigt. Ik zal beargumenteren dat via Munny voeding wordt gegeven aan een nostalgisch verlangen naar narcistisch heldendom door de aandacht te richten op wat nauwelijks of terloops in de film wordt gezegd. Om het cultuurconventionele karakter van *Unforgiven* aan te tonen, confronteer ik de cowboy-vader William Munny, die ik in een context van hedendaagse visies op mannelijkheid zal plaatsen, met de cowboy uit 'klassieke' westerns.

Ongenaakbare vader en stabiele held

Ik heb in de inleiding beweerd dat Munny's vaderschap duidt op een significant intertekstueel verschil met traditionele westerns. De vraag die nu moet worden gesteld, is waarom de cowboy zich altijd graag afzijdig heeft gehouden van een (getrouwde-)vaderrol.

Het artikel 'The Patriarch is Not (Just) a Man' van Thomas DiPiero kan hierbij hulp bieden. Volgens de psychoanalyse is de vader het uiteindelijke object van identificatie voor de zoon, wanneer de oedipale fase 'goed' doorlopen wordt. Maar de vader is dan niet alleen een bewonderde figuur, hij is tevens een afgunstig makende rivaal (om moeders liefde) aan wiens gezag de zoon zich moet onderwerpen. De vader-zoonrelatie is gecompliceerd, aangezien de vaderfiguur zowel een nastrevenswaardig ideaal representeert als een bedreigende rivaal is. Vader en zoon strijden om de patriarchale positie die maar door een van hen kan worden bekleed.

De zoon raakt verstrikt in zijn verlangen net als de vader te worden, terwijl hij hem tevens onverbiddelijk moet gehoorzamen.¹¹ Dit berooft de zoon van de mogelijkheid aan de vaderpositie te tornen. Het pijnlijke in de verhouding van de zoon tot de patriarchale figuur ligt dus niet in overeenkomst in identiteit, maar in het onoverbrugbare verschil. Indien dit verschil niet gedicht kan en mag worden, zal de zoon pogen het te verbloemen.

9. Will Wright, *Six Guns and Society. A Structural Study of the Western*. Berkeley (University of Chicago Press) 1975, pp. 32-59.

10. John H. Lenihan, *Showdown. Confronting modern America in the Western Film*. Urbana/Chicago/Londen (University of Illinois Press) 1980, pp. 15, 20.

11. Thomas DiPiero, 'The Patriarch is Not (Just) a Man', in: *Camera Obscura* 25/26 (1991), p. 111.

Wanneer we de cowboy in dit psychoanalytische kader beschouwen, valt op dat deze figuur zijn familiebanden heeft doorgesneden.¹² De ongebonden cowboy leeft alleen in het heden en koestert niets wat hem vroeger dierbaar moet zijn geweest. De traditionele, egocentrische western-held lijkt zijn ouders geheel uit zijn gedachten te hebben gebannen. Hoewel de absentie van de moeder niet zonder betekenis is, wil ik desondanks alleen de opvallende afwezigheid van de vader in westerns belichten.¹³ Door zijn vader te negeren probeert de cowboy de angst voor een al te machtige patriarch te bezweren. Daarom is hij, de zoon, nooit op zoek naar zijn oorsprong: dat geeft hem gelegenheid een ideale representatie te construeren die hij wel zou willen belichamen. Volgens DiPiero blijft zo de patriarch eeuwig abstract en denkbeeldig.¹⁴ Dit opent de weg voor wat DiPiero 'hegemonistische' mannelijkheid noemt: de zoon wordt niet geconfronteerd met zijn gebrekkige macht en kan de pretentie ophouden van een

'transcendente en ongebroken mannelijke essentie die niet geheel cultureel geproduceerd is en die haar model vindt in het complete en geïdealiseerde mannelijke lichaam'.¹⁵

De cowboy kan gelden als een geslaagde representatie van deze nagestreefde constructie. In het eerder in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* verschenen artikel 'Vorm als vent. Bodybuilding, Francis Bacon en de zonen van Noach' stelt Ernst van Alphen dat het bij representaties van het mannelijk lichaam draait om controle en stabiliteit. Hij zet uiteen dat de penis niet de locus maar de achilleshiel van mannelijkheid is, omdat juist de penis op verontrustende wijze instabiel en oncontroleerbaar kan zijn. De man kan er immers onmogelijk voor zorgen dat zijn penis op elk gewenst moment trots en gezwollen is en hij zal pogen de aandacht te verleggen naar lichaamsdelen of voorwerpen die tot metafoor kunnen uitgroeien van de penis en waar hij wel volledige controle over kan uitoefenen. Van Alphen geeft het voorbeeld van bodybuilding en beschouwt het opgeblazen lichaam als metafoor van de verlangde, beheerste erectie.¹⁶

Op een vergelijkbare wijze wil ik de cowboy, die zo trefzeker is met zijn vuurwapen, opvatten. Hij wekt ontzag door de vaardigheid waarmee hij met zijn revolver weet om te springen. In westerns zijn het de wapens die spreken over eerbaarheid, recht en gelijk en zij creëren niet in het laatst de mythe van manne-

12. Davis, 'Ten-Gallon Hero', p. 250.

13. Leslie A. Fiedler, *The Return of the Vanishing American*. New York (Stein and Day) 1968, p. 60. '... in Amerikaanse klassieke boeken zijn vaders gewoonlijk onzichtbaar of gemakshalve dood'.

14. DiPiero, 'The Patriarch is Not (Just) a Man', p. 112.

15. Ibidem, p. 114.

16. Ernst van Alphen, 'Vorm als vent. Bodybuilding, Francis Bacon en de zonen van Noach', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 49, 13 (1992), p. 65.

lijkheid.¹⁷ Deze mythe wordt keer op keer geconstrueerd in western-gebieden als Texas, New Mexico en Arizona, want het landschap is er 'mannelijk – hard, groot, open, vaak gevaarlijk en ruw'.¹⁸

Het is een ruimte waarin de cowboy zich niet kan verschuilen, zodat hij volledig op zichzelf is aangewezen. Dankzij het kale, ruwe en harde landschap kan het beeld worden gecreëerd van de onverzettelijke, witte revolverheld dat in westerns zo nadrukkelijk wordt uitgedragen. Het is een beeld dat al zeer vroeg onderdeel is gaan uitmaken van de strikte formules waaraan een subgenre als de western is gebonden en dat gezien de populariteit van westerns gretig is geannexeerd door een grote groep kijkers en lezers.

De belangstelling voor de western is weliswaar over haar hoogtepunt heen, maar van het begin van deze eeuw tot aan het eind van de jaren zestig is het een dominerend genre in de filmindustrie geweest. Net als andere vormen van populaire cultuur is de western niet van buitenaf op een passief publiek geprojecteerd, maar is dit genre gecreëerd als een reactie op verlangens en drijfveren die bij dat publiek leven.¹⁹ Omdat het publiek wordt bevestigd in zijn al dan niet impliciet aanwezig gestelde verlangens, is het effect van populaire cultuur dat zij werkelijkheid kan versterken en (ver)vormen. Uitgaande van bovenstaande ideologiekritische opvatting dat films en teksten op deze wijze realiteiten creëren en geschiedenis maken, meen ik dat de western er mede toe heeft bijgedragen dat het beeld van wit-mannelijke kracht en onverzettelijkheid zich onontkoombaar heeft kunnen verankeren in onze culturele realiteit.²⁰

De western heeft gestalte kunnen geven aan een westerse constructie van mannelijkheid, omdat dit genre bij voortduring zijn constructiekarakter heeft verhold: in de traditionele western wordt de suggestie van 'natuurlijkheid' gewekt via het open landschap waarin 'eerlijke' man-tot-man-gevechten worden gevoerd.²¹ In deze onherbergzame en meedogenloze prairie verwerft de cowboy aanzien. Dat neemt niet weg dat zijn prestige is gebaseerd op het aanwenden van een kunstmatig middel. Hij imponeert niet door wat voor de locus van mannelijkheid, namelijk zijn penis, doorgaat, maar vestigt zijn gezag dankzij een hulpstuk dat hem doet overkomen als een mannelijke held die controle over zijn totale zelf heeft. Ondanks het beeld van natuurlijkheid dat de cowboy wil op-

17. In *The Magnificent Seven* wordt Britt (James Coburn) voor een duel uitgedaagd om uit te maken of een bepaald gerucht waar is. Volgens een western-conventie is het niet nodig het gerucht te ontzenuwen via een woordenwisseling. Britt haalt zijn gelijk dan ook door zijn tegenstander te doden. Uiterlijk onaangedaan gaat hij na de moord zijns weegs.

18. John R. Milton, *The Novel of the American West*. Lincoln/Londen (University of Nebraska Press) 1980, p. 109.

19. Sharon Willis, 'Disputed Territories. Masculinity and Social Space', in: *Camera Obscura* 19 (1989), p. 8.

20. Jane Tompkins, *West of Everything. The Inner Life of Westerns*. New York/Oxford (Oxford University Press) 1992, p. 73. Aangezien alle bijzondere kwaliteiten worden geëtaleerd door mensen die onveranderlijk wit, mannelijk, en Angelsaksisch zijn, naturaliseert de western een bepaald raciaal, 'gender'-bepaald en etnisch type als held.

21. Ibidem, pp. 74-76.

houden, heeft de invulling die aan zijn mannelijke identiteit wordt gegeven niet-temin een constructiekarakter.

Ik heb in het voorgaande aangegeven dat de cowboy een figuur is die het beeld van autoriteit in een ander (de vader) poogt te ontkennen. Hij hoopt zelf gestalte te geven aan een representatie van het ideale, mannelijke lichaam door zich stabiel en machtig voor te doen en zo een soort van vaderpositie te bekleden. Maar daarmee is nog niet verklaard waarom de cowboy in veel westerns (nog) geen vader wordt ondanks de wens het te zijn. Essentieel lijkt me dat hij zijn verlangen naar vaderschap niet vervult, omdat aan de eisen van het vaderschap niet voor honderd procent kan worden voldaan. Aan vaderschap kleef een risico omdat het steeds ter discussie kan komen te staan. De kracht die een in isolement levende cowboy tentoonspreidt, geldt als een kenmerk van hemzelf. De sterkste en vaardigste cowboy is per definitie de beste cowboy, maar dit gaat niet op voor de vader. In zijn relatie tot anderen moet iemand zichzelf als een goed vader zien te bewijzen.²² Zijn probleem is dat hij nooit volledige controle kan hebben over het effect van zijn functioneren. Geschikt vaderschap is daardoor nooit een absolute kwaliteit met onveranderlijke voorwaarden, maar vereist van de man dat hij flexibel en dynamisch is in zijn houding tot anderen. Uit angst niet te voldoen aan de heimelijk begeerde, maar gecompliceerde functie van patriarch, houdt de cowboy zich afzijdig van vaderlijke macht.

Aangezien mannelijke subjectiviteit geen incompleetheid verdraagt,²³ dient hij zijn verlangen naar vaderlijke macht te sublimeren, zodat hij toch een gevoel van totaliteit kan ervaren. De prairie, waar het paard zijn voornaamste compagnon is, vormt nu een substituutwereld die aan dit onmerkbaar wegdrukken van zijn verlangen tegemoet komt. Deze substituutwereld is te beschouwen als een minder problematische invulling van een patriarchale orde.

Patriarchale orde in schijn

Eastwoods film *Unforgiven* begint met een grove mishandeling van de prostitué Delilah door twee mannen. Als straf voor hun daden moeten de beide bezoekers zeven kleine paarden afstaan, zo luidt het gebod van de sheriff van Big Whiskey. De prostituées vinden het vonnis veel te mild en bovendien denigrerend, want 'we zijn geen paarden', aldus Strawberry Alice (Frances Fisher). De sheriff blijft echter bij zijn oordeel dat het schenken van deze beesten een genoegdoening is voor wat bordeelhouder Skinny omschrijft als 'beschadigd eigendom', c.q. vrouwenmishandeling.

22. Zie Bernardo's uitspraak aan het begin van dit artikel: vaderlijke verantwoordelijkheid weegt als een loden last, omdat een vader ook voor anderen moet zorgen.

23. Kaja Silverman, *Male Subjectivity at the Margins*. New York/Londen (Routledge) 1992, p. 45. Zij stelt in deze op de psychoanalyse gebaseerde studie dat mannelijke subjectiviteit wordt geconstrueerd door zowel een 'miskenning' van gebrek als door een 'onmacht tot erkenning'.

Uit deze scène blijkt al hoe dierbaar paarden voor mannen zijn in westerns. Voor de cowboy vervult zijn trouwe viervoeter naar mijn mening een significante ideologische functie. We zagen dat de cowboy vader wenst te zijn zonder vaderlijke verantwoordelijkheid op zich te willen nemen en de last van deze subjectiviteit, die we gespleten kunnen noemen, behoort door het paard te worden gedragen. Dat dit geen willekeurige rol is, hangt nauw samen met de ambivalente status van het paard. Het is een beest dat wordt aangemerkt als nobel. Behalve een ruige is het dus ook een heel chique compagnon. In het paard kunnen de ambigue verlangens van de cowboy worden bevredigd, omdat hij door het machtige beest te controleren, de karaktertrekken van zijn rijdier op zichzelf kan projecteren: edel, energiek en trouw. Het paard voorziet zijn berijder op die manier van eigenschappen die hem tot een indrukwekkend persoon maken.

Terwijl ruiter en beest wat hun kwaliteiten betreft enerzijds op voet van gelijkheid lijken te staan, is het paard anderzijds duidelijk een ondergeschikte. Het dier vormt een ideaal substituut voor de zoon, omdat het een onmondige ander is die het (schijn)vaderschap niet ter discussie kan stellen.²⁴ De relatie van de cowboy tot deze ander heeft zo'n onproblematisch karakter dat zijn vaderschap onomstreden is.

In afgeleide vorm kan hij pretenderen de ideale en totale vaderfiguur te zijn. Via zijn gehoorzame paard poogt de cowboy te verhullen dat zijn subjectiviteit niet compleet is door een patriarchale orde in schijn te creëren. Deze kunstmatige orde, waarin vaderlijke macht wordt afgewenteld en niet werkelijk wordt gerepresenteerd, is minder gecompliceerd, omdat de held kan volharden in narcistisch gedrag zonder rekening te houden met anderen. Het enige wat voor hem telt, is de niet van risico ontblote, rivaliserende verhouding met andere mannen.²⁵

Dit competitieve karakter ligt in de lijn van Sedgwick's studie *Between Men*. Zij heeft uiteengezet dat (heteroseksuele) relaties tussen mannen en vrouwen zijn ingebed in homosociale relaties. Competitie tussen mannen onderling, al dan niet om een vrouw, is een belangrijker drijfveer voor hen dan hun liefde voor een vrouw.²⁶ *Unforgiven* past in dit homosociale stramien. William Munny was weliswaar getrouwd met Claudia Feathers, maar zij is inmiddels overleden, zoals de tekst die door de openingsbeelden loopt duidelijk maakt. De weduwnaar Munny verschilt van de traditionele cowboy, omdat hij met twee kinderen niet geheel ongebonden is. Dat weerhoudt hem er niet van om zijn vroegere (vrijgezellen)bestaan weer op te pakken. Hij geeft zijn kinderen de naam van

24. Tompkins, *West of Everything*, pp. 100-101. Zij maakt echter een merkwaardig onderscheid tussen kinderserie-westerns en westerns voor volwassenen. In de series zou het paard een 'magische vriend' zijn en in de westerns voor volwassenen biedt het paard de held de gelegenheid om zijn kracht en sluwheid te bewijzen.

25. In noot 3 werd al gewezen op de drang van cowboys om met andere mannen te wedijveren.

26. Sedgwick, *Between Men. English Literature and Male Homosocial Desire*. New York (Columbia University Press) 1985, pp. 21-25.

een vrouw bij wie ze terecht kunnen voor hulp en zoekt zijn zwarte kameraad Ned Logan op. Hij vertelt hem dat hij jacht wil maken op twee cowboys op wier hoofden duizend dollar is gezet door enkele prostituées uit Big Whiskey. Logan twijfelt of hij zal meedoen, maar wanneer Munny opmerkt dat zijn oude Spencer-geweer nog boven de deur hangt, zien we het tweetal in het volgende shot te paard zitten. De korte verwijzing naar Logans geweer was, zo suggereert de montage, voldoende om hem over te halen.

Deze scène laat zien wat zo typerend is voor westerns. Mannen verkeren in dit genre graag in elkaars gezelschap. In hun premiejagerstijd opereerden Munny en Logan stevast als duo en de vriendschappelijke band tussen beide mannen is nog niet gesleten.²⁷ In westerns leven mannen in zo nauw contact met elkaar dat de prairie geldt als een homosociale ruimte bij uitstek, een vlakke waarvan vrouwen impliciet zijn uitgesloten.²⁸ Behalve een terrein waar een hechte band tussen mannen kan ontstaan, is het tegelijk een gebied waar onderlinge rivaliteit hevig woedt. Men wil voorkomen dat een ander in enige mate aanspraak kan maken op de patriarchale positie. Om die reden pogen cowboys elkaar voortdurend te overtroeven.

Deze rivaliteit tekent ook de verhoudingen tussen het trio premiejagers. De jonge Schofield Kid poogt zich te meten met de twee andere vrijbuiters, maar Munny en Logan kleineren hem door te twijfelen aan zijn trefzekerheid en het aantal door hem gepleegde moorden. Wanneer Munny op een bevoogdende toon suggereert dat de jongeling bijziend is, ontploft deze bijna van woede. Zij geloven niet dat hij ooit eerder iemand heeft vermoord, en binnen een 'mannelijke' western-context geldt dit niet als een teken van morele waardigheid, maar

27. Homi K. Bhabha, 'The Other Question. The Stereotype and Colonial Discourse', in: Screen, *The Sexual Subject: A Screen Reader in Sexuality*. New York/Londen (Routledge) 1992 (oorspr. 1983), pp. 312-331. Het is niet zonder betekenis dat Munny's compagnon zwart is. Bhabha heeft erop gewezen dat een ambivalent beeld wordt geproduceerd van de raciale ander als object van een blank-koloniaal discours. Enerzijds wordt de zwarte erkend als gelijke, anderzijds wordt het verschil met de blanke 'standaard' benadrukt. Dit proces van 'koloniale fantasie' leidt tot een merkwaardig gespleten beeld van de raciale ander. De zwarte is bijvoorbeeld zowel de primitieve wilde als de meest waardige helper (vgl. p. 328). Zo'n gespleten beeld wordt door een blank subject geconstrueerd om een ambivalent gevoel over zijn eigen identiteit te sublimeren. Ned Logan creëert zodoende als zwarte compagnon van Munny het effect dat de woestheid van de te ondernemen missie op hem kan worden afgeschoven.

28. Fiedler, *The Return of the Vanishing American*, pp. 90-108; Dawn Lander, 'Eve among the Indians', in: Lee R. Edwards en Arlyn Diamond, *The Authority of Experience. Essays in Feminist Criticism*. Amherst (University of Massachusetts Press) 1977, pp. 194-211. De populaire mythe rond Hannah Duston legitimeerde volgens Fiedler deze impliciete uitsluiting van vrouwen. Deze mythe sterkte mannen in de gedachte dat vrouwen zich beter niet in de wildernis konden ophouden. Hannah Duston werd, zo wil de legende, in 1697 door indianen gevangengenomen en baande zich met behulp van een tomahawk een weg naar de vrijheid, waarbij ze tien indianen doodde. De door haar begane moorden werden gezien als een door wanhoop ingegeven poging om naar huis terug te keren. Volgens mannen was haar gewelddadige drang een bewijs dat vrouwen zich niet op hun gemak voelden in de wildernis. Lander bekritiseert in haar artikel Fiedler, omdat hij deze visie niet doorbreekt, maar juist bevestigt.

van zwakte.²⁹ Munny toont zijn sympathie voor de Schofield Kid pas wanneer deze tenslotte zijn zwakte toegeeft en bekent dat hij heeft gelogen over zijn moorden. Munny voelt zich gestreeld in zijn mannelijkheid nu hij wordt erkend als een soort 'vader', aan wie de 'zoon' zijn nederigheid opbiecht. Munny is binnen dit homosociale kader de meerdere, die de jongeling, die zich heeft aangediend als rivaal, heeft weerstaan.

In westerns wordt deze rivaliteit bijna uitsluitend gestreden op een agressieve wijze, aangezien geweld een middel is dat bijna automatisch en exclusief de connotatie 'mannelijk' oproept.³⁰ Dat verklaart waarom Munny alleen maar hoeft te refereren aan Logans vuurwapen om zijn oude kameraad over te halen. Mannelijkheid is geen eeuwig geldende verworvenheid, maar moet voortdurend worden bevestigd. Zichzelf keer op keer bewijzen als de meester van het geweld, als een koelbloedig schutter, is een indicatie voor de nagestreefde constructie van mannelijkheid. Daarom wordt geweld aangewend om de patriarchale positie te claimen, ook al is deze gedoemd immer vacant te blijven.³¹

Huwelijk binnen homosociale context

Uit *Unforgiven* blijkt hoe bepalend het homosociale klimaat is. Als hoofd van een gezin toont Munny zich allesbehalve indrukwekkend. Hij is een varkensboer, die in zijn poging de zieke van de gezonde beesten te scheiden, door de modder wordt getrokken. Zijn zoon en dochter kijken medelijdend toe en zij verbazen zich als hun vader geen blikje van een paaltje kan schieten met een pistool. Een volgende blamage voor de ogen van zijn kinderen beleeft hij als hij van zijn paard valt. Na een korte instructie aan zijn kinderen verlaat hij zijn huis. Hij is belust op het premiegeld 'om zijn kinderen een nieuwe start te bieden', en probeert zo zijn falend vaderschap bij wijze van spreken af te kopen. Terug op het oude prairieterrein bloeit Munny weer helemaal op.

Het verhaal van *Unforgiven* ligt in het verlengde van een van Amerika's beroemdste mythen, die van 'runaway male' Rip van Winkle. Het betreft een verhaal van Washington Irving uit 1819, dat geplaatst is in de tijd van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1770-1776) en dat volgens Fiedler een basis heeft gelegd voor de western. Rip verlaat zijn vrouw Dame, die bij zijn te-

29. Uit noot 14 viel al op te maken dat koelbloedig moorden de winnaar typeert.

30. Tania Modleski, *Feminism Without Women. Culture and Criticism in a 'Postfeminist' Age*. New York/Londen (Routledge) 1991, p. 66.

31. Ter ondersteuning van deze redenering wil ik nog een scène uit *The Magnificent Seven* aanhalen, waarin een Mexicaanse boer vraagt: 'If he [Britt] is the best with a gun, with whom does he compete?' Chris' antwoord luidt: 'With himself.' Deze scène geeft zowel aan dat behendigheid met een geweer als een hoge kwaliteit geldt als dat het niet tot de onaantastbare positie leidt, die een man zou willen verwerven. Omdat mannelijkheid geen definitieve status is, blijft de 'beste' altijd zijn eigen tegenstander.

rugkeer twintig jaar later niet meer in leven is.³² In Irvings verhaal wordt Rip geportretteerd als een zeer fidele kerel die ervan houdt om te jagen en rond te zwerven in de bossen. Hij is iemand die zich verre wil houden van huiselijke besognes en verantwoordelijkheid wenst te ontlopen.

Volgens Judith Fetterley wil Rip zich in geen enkel strijdgewoel mengen en probeert hij vooral het conflict tussen de seksen uit de weg gaan.³³ Ook vrouwen zouden zich wel aan de seksestrijd willen onttrekken, aldus Fetterley, maar wat zo typisch is aan het verhaal van Irving is dat deze 'universele' wens specifiek op mannen is toegespitst.³⁴ Mannen hebben zich het recht toegeëigend om hun eeuwige jeugd door te leven. Zij verwerpen daarbij de beperkende krachten die uitgaan van de door vrouwen gerepresenteerde, beschaafde, volwassen samenleving.³⁵

In het huidige tijdsgewricht is deze eenduidig-mannelijke visie opengebroken onder impulsen van het feminisme. Mannen raken er meer en meer van doordrongen dat hun daden en verlangens niet 'gender'-neutraal zijn, maar worden geproduceerd door hun mannelijke identiteit.³⁶ Hun verlangens komen vaak niet overeen met de wensen van de vrouwelijke partij die ze tegenover zich vinden. Voor zowel mannen als vrouwen ligt hier een verantwoordelijkheid om verlangens op elkaar af te stemmen. *Unforgiven* is mijns inziens een poging om ouderwets aan de mannelijke verantwoordelijkheid voorbij te gaan. Het beslissende detail in de film is het overleden zijn van de vrouw van Munny. Haar afwezigheid biedt hem de gelegenheid om op kousoevoeten weg te sluipen. Zou zij nog hebben geleefd dan is het onwaarschijnlijk dat zij zou hebben toegestaan dat hij het gezin zo pardoes achterliet. Haar dood maakt het voor Munny mogelijk zonder slag of stoot zijn eigen gang te gaan.

Met deze visie hangt samen dat ik het huwelijk nadrukkelijk binnen een homosociale context interpreteer. Het geldt niet als zegening of prettig samengaan, maar als een beknotting van mannelijke vrijheid. Trouwen wordt in deze specifieke context gezien als de angst voor onderwerping aan vrouwen. Deze context produceert de retorische figuur 'huwelijk is seksestrijd', waarbij een ge-

32. Fiedler, *The Return of the Vanishing American*, pp. 50-62. Irving is overigens niet de enige die over Rip Van Winkle heeft geschreven, maar zijn versie is het beroemdst. De bewerkingen van deze mythe hebben met elkaar gemeen dat voortdurend wordt gefocaliseerd vanuit een voor mannen gunstig perspectief. Bij Joseph Jefferson III bijvoorbeeld is Dame niet overleden, maar inmiddels hertrouwd. Haar nieuwe man blijkt echter zo'n onaangenaam heerschap dat Rip bij zijn thuiskomst niet met verwijten wordt overladen, maar juist hartelijk door Dame wordt onthaald.

33. Judith Fetterley, *The Resisting Reader. A Feminist Approach to American Fiction*. Bloomington (Indiana University Press) 1978, pp. 4-5.

34. Ibidem, p. xii.

35. Ibidem, p. 9; Modleski, *Feminism Without Women*, p. 99.

36. Lynn Segal, 'Vrouwenstudies en de toekomst van het feminisme', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 49, 13 (1992), p. 16. 'Onder heteroseksuele mannen zijn zelfbewuste, anti-seksistische vormen van mannelijkheid ontwikkeld (...) vooral daar waar vrouwen de macht en de wil hadden om mannen te doen veranderen.'

trouwde man wordt gelijkgeschakeld aan een man in het feminisme.³⁷ In plaats van een getrouwde cowboy op te vatten als een ingetoomde vader die zijn wilde haren kwijt is, beschouw ik hem hier met behulp van de homosociale context als een man die de seksestrijd durft aan te gaan. Hij is dan in eerste instantie de tegenpool van de weglopende Rip van Winkle, die een van de mythen representeert waarop de 'klassieke' cowboyfiguur was gebaseerd. Dat maakt de huisvader uit Eastwoods film in eerste instantie onconventioneler dan de narcistische cowboy uit conventionele westerns die, levend in een ruimte zonder vrouwen, een traditionele invulling geeft aan het begrip mannelijkheid. Binnen de door mij toegepaste structuur heeft William Munny aanvankelijk te kennen gegeven de dialoog met vrouwen aan te durven. De ongebonden prairie-helden daarentegen verkiezen de voor het oog dappere en risicovolle homosociale geweldsstrijd, wat uiteindelijk de weg van de minste weerstand blijkt.

Traditioneel heldendom

Nadat Munny indertijd voor het huwelijk had gekozen, is hij door zijn echtgenote 'genezen' van zijn 'jeugdzonden'. Het was haar verdienste dat hij van de drank af was en niet langer doodde. Maar tevens werd hij door haar toedoen gewezen op een schokkende tekortkoming: zijn rol als man die werkelijk vader is. Het is frappant dat hij zijn gebrek, zijn falend vaderschap, wil verhelpen door zijn positie als toegewijd burgerman op te geven. Hij hoopt zijn vadergezag te herstellen door zijn kinderen te verlaten. Deze omtrekkende beweging toont veel overeenkomsten met wat Vivian Sobchak concludeerde naar aanleiding van haar essay over vaders uit familiedrama's die hun voorheen dominante posities proberen te herwinnen door zich buiten de 'natuurlijke' familie-ruimte om te bewegen. In veel science-fiction-films uit de jaren tachtig werden volgens Sobchak deze vaders 'herboren' als aandoenlijke kinderen met de 'speciale' macht om opnieuw familiale en wereldlijke zaken onontkoombaar te beïnvloeden (zoals bij voorbeeld Spielbergs *E.T.*).³⁸

Munny grijpt in *Unforgiven* terug op zijn verleden als cowboy, vaak gezien als een adolescent-figuur,³⁹ om zich weer te doen gelden als mannelijke

37. Gemakshalve ben ik voorbijgegaan aan twee complicerende factoren. Ten eerste: hoewel het binnen een bepaalde constructie van mannelijkheid past om zich negatief uit te laten over trouwen, kan het huwelijk desondanks tegelijkertijd als symbool van pril geluk (denk aan de Honeymoon-quiz) worden beschouwd binnen dezelfde cultuurmaatschappelijke context die door homosociale stramien- en voortgebracht. Ten tweede: door 'getrouwde man' en 'man in het feminisme' gelijk te schakelen worden de historische en sociale verschillen tussen beide posities genegeerd. Ik heb deze simplificatie evenwel acceptabel geacht binnen de grenzen van deze specifieke homosociale context.

38. Vivian Sobchak, 'Child/Alien/Father. Patriarchal Crisis and Generic Exchange', in: *Camera Obscura* 15 (1986), p. 17.

39. Davis, 'Ten-Gallon Hero', p. 246. In de figuur van de cowboy 'naderen we het einde van de jeugd, en op dat moment lijkt "jeugdigheid" eeuwig'.

held. Wraak is de drijfveer die maakt dat hij boven zichzelf uitgroeit. In een 'klassiek' aandoende 'showdown' vermoordt hij vijf man, nadat zijn partner van weleer is gedood. Als hij het stadje verlaat, drommen de prostituées schoorvoetend naar buiten, hem vol ontzag nastarend met een glimlach op hun lippen.

Het verhaal van *Unforgiven* is nu als volgt weer te geven: het patriarchaat bleek in crisis, maar toen de falende vader weerkeerde in zijn oude pre-vaderge-daante, bewees hij zichzelf opnieuw als held. De begeleidende tekst aan het slot maakt duidelijk dat Munny met kinderen is vertrokken, vermoedelijk naar San Francisco, een betere toekomst tegemoet. Door een positie te verkiezen als ontrouwe vader heeft hij de verschoten glorie van zijn vaderlijke macht kunnen oppoetsen. Hij heeft zijn positie in de patriarchale orde gered door af te zakken tot de status van een volwassen kind om vervolgens uit die positie te kunnen opkrabbelen. Hij is voorlopig weer de ongenaakbare vader, nu hij als held zijn stabiliteit heeft bewezen.⁴⁰

Een van de meest onconventionele aspecten aan *Unforgiven* leek William Munny's vaderschap. Dit voor cowboys nagenoeg onbekende fenomeen is het afwijkende kenmerk dat een aanknopingspunt biedt deze western te lezen als een film over hedendaagse mannelijkheid. Munny ontpopt zich echter als een man die zich zo geruisloos mogelijk aan zijn verantwoordelijkheid onttrekt. Hij (lees: de man van nu) geeft daarmee voeding aan zijn wens zich los te weken van de door het feminisme in gang gezette 'gender'-discussie. Door terug te willen glijden in het cliché van de jeugdige onbedorvenheid, weigert hij zijn morele plicht als volwassen man. Hij wordt liever niet gewezen op zijn rol als huisvader. Vertaald naar de homosociale context die ik heb gehanteerd, is Munny een hedendaagse man die het feminisme schijnbaar een warm hart toedraagt, zonder daarbij zijn mannelijke 'verworvenheden'⁴¹ te willen opgeven.

In *Unforgiven* lijkt Munny onvoorwaardelijk de zijde van zijn vrouw te kiezen, want zelfs nu zij is overleden wordt hij haar niet seksueel ontrouw. Zijn keus voor zijn vrouw is echter bedrieglijk, want uiteindelijk behartigt hij een mannenzaak. Hij wil terugvallen in de mythe van kinderlijke onschuld, een staat die gepaard gaat met het kunnen en mogen vermijden van het andere geslacht.⁴² Eastwoods film is een western die een onconventioneel masker opzet om te verbloemen dat een traditioneel heldendom wordt gepropageerd. Het verschil tussen William Munny en de traditionele cowboy wordt dan ook hoofdzakelijk geproduceerd door de veranderde historische context waarbinnen hun mannelijkheid wordt geconstrueerd. Eastwoods film is een uiting van de ouderwetse

40. Dankzij de goede afloop wordt nog een ander relevant effect geproduceerd. Door zijn brute jacht heeft Munny zich verzekerd van een comfortabel burgerbestaan. Nu hij als succesvolle vader een ideologisch verantwoord doel heeft behaald, worden zijn gewelddadige middelen niet expliciet ter discussie gesteld. Zijn wildheid wordt zodoende geïncorporeerd als een geoorloofde waarde en fantasie binnen de beschaafde orde.

41. Bij deze 'verworvenheden' refereer ik aan de opsomming in noot 4.

42. Davis, 'Ten-Gallon Hero', p. 252. Het cowboy-leven representeert traditioneel een 'fase van verzet tegen vrouwelijkheid en vrouwelijke waarden'.

mannelijke wens zich te onttrekken aan verantwoordelijkheid. Een goed (hedendaags) excuus voor dit ontwijkende gedrag is weg te lopen omwille van de kinderen. Niemand hoeft Munny zijn stap te verwijten, want zijn thuiskomst is glorieus. Hij kan met zijn kinderen eindelijk het armzalige onderkomen verlaten. Dit gelukkige einde bevat de boodschap dat men mannen hun gang moeten laten gaan. Zij moeten niet lastig worden gevallen met allerlei inperkingen. Omdat Munny's vrouw is overleden, krijgt hij voldoende ruimte om een grote slag te kunnen slaan. Er is niemand die een moreel beroep op hem doet om thuis te blijven.

Unforgiven is daarom uiteindelijk te lezen als een aanklacht tegen vrouwen die de positie van mannen hebben verzwakt door een beroep op hen te doen om mee te denken over hun rol in de hedendaagse maatschappij. Mannen moet de kans worden geboden dit beroep terzijde te leggen om zich te kunnen presenteren als ouderwetse held waaraan zij vervolgens hun vaderlijke macht kunnen afmeten. In *Unforgiven* wordt vorm gegeven aan een nostalgisch verlangen naar een eeuwig jeugdige wereld, gedomineerd door narcistische mannen. Deze wens tot terugkeer naar een pre-feministisch tijdperk is de ideologisch geladen betekenis die de overwegend mannelijke Oscar-jury blijkbaar voldoende heeft geplezierd. Het is het plezier van een western die op slinkse wijze traditioneel mannelijk heldendom nieuw leven heeft willen inblazen.⁴³

43. Met dank aan Ernst van Alphen.

Anna Aalten en Marjolein Morée

Tussen fascinatie en pretentie

De biografische benadering als onderzoeksmethode in vrouwenstudies

‘Soms denk ik dat ik vooral voor het schrijven van een biografie heb gekozen om te kunnen ontsnappen aan de noodzaak tot generaliseren (...) In mijn biografie wordt dat probleem omzeild: het individu staat centraal, terwijl ik toch, waar ik dat nodig acht, uitstapjes kan maken naar specifieke collectieve verschijnselen.’¹

Deze uitspraak van de historica Marjan Schwegman beschrijft in een notedop de spanning tussen de fascinatie met het individu die het verzamelen van biografisch materiaal oproept bij de onderzoekster en de pretentie uitspraken te doen over sociale verhoudingen en culturele verschijnselen. De biografie waarvan Schwegman in dit citaat rept is het levensverhaal van een Italiaanse feministe uit de vorige eeuw. Het boek volgt de geschiedenis van deze Gualberta Beccari op de voet, maar biedt de lezer daarnaast een blik op de sociale verhoudingen in Italië in de betreffende periode.²

Werken met levensverhalen is fascinerend, omdat de uniciteit van een individu en de verschillen tussen mensenlevens eruit naar voren komen. Tegelijk biedt de methode de mogelijkheid persoonlijke en maatschappelijke ontwikkelingen met elkaar te verbinden en via het levensverhaal meer algemene uitspraken te doen over sociale verhoudingen in een bepaalde cultuur of tijdperiode. Het bestaan van deze twee mogelijkheden levert echter een spanningsveld op. Daarmee samenhangend signaleren wij nog een tweede en een derde spanningsveld. Het streven uitspraken te doen over sociale verhoudingen en culturele verschijnselen brengt namelijk een neiging tot generaliseren en/of theoretiseren met zich mee, die kan botsen met het specifieke van het levensverhaal. Bovendien doet zich de vraag voor van het auteurschap; komt de onderzochte vrouw zelf aan het woord of overheerst de stem van de onderzoekster? Het gebruik van levensverhalen impliceert namelijk niet alleen een onderzoeksmethode, maar ook een wetenschapsfilosofische benadering. Een voorkeur voor het werken met levensverhalen gaat samen met het uitdrukkelijk problematiseren van de eigen inzet van de onderzoekster en die van de onderzochten. Te zamen met de aandacht voor variatie, ambivalentie en meerdere betekenislagen, die kenmer-

1. Marjan Schwegman, ‘Ziekte en feminisme. De levensgeschiedenis van Gualberta Alaide Beccari (1842-1906)’, in: Mieke Aerts e.a. (red.), *Naar het leven. Feminisme & biografisch onderzoek*. Amsterdam (SUA) 1988, p. 94.

2. Marjan Schwegman, *Feminisme als boetedoening. Biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Alaide Beccari 1842-1906*. Den Haag (Nijgh & Van Ditmar) 1989.

kend zijn voor deze onderzoekstraditie,³ maakt dit de methode voor de postmoderne beoefenaar van vrouwenstudies aantrekkelijk.

De gefragmenteerde discussie over de biografische benadering

In het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* is tot nu toe mondjesmaat en met grote tussenpozen geschreven over het verzamelen van levensverhalen als onderzoeksmethode. Het accent lag aanvankelijk op de kunst van het interviewen en het verkrijgen van contact met de geïnterviewde. Aanleiding was het destijds een groot publiek aansprekende 'Rubin-recept'.⁴ Deze discussie belichtte vooral het begin van het onderzoeksproces. Recentelijk is er herleefde aandacht voor de biografische benadering, maar het zwaartepunt ligt nu bij kennistheoretische en ethische overwegingen ten aanzien van de presentatie van biografisch materiaal. Moet de onderzoekster haar perspectief van dat van de onderzochte (onder)scheiden in de uiteindelijke tekst en moet zij daarin ook iets van de eigen biografie en preoccupaties zichtbaar maken? Of moet de onderzoekster haar machtspositie erkennen en de verantwoordelijkheid nemen voor het feit dat zij het zwaarste stempel op de eindversie drukt?⁵ Hierbij gaat het juist om het eind van het onderzoeksproces. Het resultaat van deze beide gefragmenteerde discussies is een oppervlakkige overeenstemming: er bestaat niet één recept voor het werken met biografisch materiaal. De onderzoeksvraag bepaalt de daaropvolgende keuzes. Dit is een waarheid als een koe, maar ook een dooddodener die verdere discussie onmogelijk maakt.

Wij willen de theorievorming over het gebruik van biografisch materiaal een nieuwe impuls geven door de keuzemomenten gedurende het *gehele* onderzoeksproces in samenhang te behandelen. De termen 'biografische methode' en 'biografische benadering' worden door ons gebruikt om onderzoek aan te duiden waarbij in een direct contact tussen onderzoekster en onderzochte (delen

3. In de jaren twintig en dertig legden sociologen van de 'Chicago-school' zich bijvoorbeeld toe op het verzamelen van gedetailleerde levensbeschrijvingen van individuen die aan de rand van de samenleving stonden. Hun doel was begrip te kweken voor de leefwereld van deze groepen. Daarbij hechtten zij aan het zo veel mogelijk intact laten van de subjectiviteit van het levensverhaal. In de 'oral history'-traditie met als voortrekker Paul Thompson, die in de jaren zeventig publiceerde, staat niet het individuele leven centraal, maar ligt het accent op de reconstructie van het dagelijks leven in een bepaalde periode en op in de geschiedschrijving verwaarloosde perspectieven van bijvoorbeeld arbeiders of vrouwen.

4. Zie bijvoorbeeld Manja Zaat, 'De door Lilian Rubin gevolgde methode van onderzoek', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 9, 3 (1982), nr. 1, pp. 74-92, en Hanne Groenendijk, 'Het "Rubin-recept" nader bekeken', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 10, 3 (1982), nr. 2, pp. 232-241.

5. Zie Mineke Bosch, 'Egodocumenten: bron van kennis en plezier', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 30, 8 (1987), nr. 2, pp. 203-221; Mineke Bosch, 'Heden – Verleden – Toekomst: vrouwenstudies en de feministische biografie', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 40, 10 (1989), nr. 4, pp. 550-566, en Marjan Schwegman, 'Back to the Future. Over heden, verleden en toekomst van vrouwenstudies', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 49, 13 (1992), nr. 1, pp. 18-30.

van) levensverhalen worden verzameld ter beantwoording van een specifieke onderzoeksvraag. De tot nu toe gevoerde discussies, of zij nu over het begin of het eind van het onderzoeksproces gaan, draaien ons inziens allemaal om één centrale kwestie: het spanningsveld tussen de fascinatie met het individuele levensverhaal en de pretentie aan de hand van dit levensverhaal algemene uitspraken te kunnen doen. Dit spanningsveld doet zich niet alleen voor in de eerste confrontatie met de geïnterviewde of bij de presentatie van levensverhalen. Ook bij het vaststellen van doelstellingen en onderzoeksvragen en bij de analyse van de verzamelde levensverhalen worden keuzes gemaakt die cruciaal zijn voor de mate waarin het onderzoekssubject zelf aan het woord komt. Over de overwegingen gedurende het gehele onderzoeksproces is in Nederland weinig geschreven. Een uitzondering vormt de bundel *Naar het leven. Feminisme & biografisch onderzoek*, waarin onderzoeksters uit verschillende wetenschappelijke disciplines verslag doen van hun ervaringen met het werken met biografisch materiaal. In de inleiding van deze bundel stelt Marijke Mossink, dat

‘de biografie een bepaalde meerwaarde heeft ten opzichte van “gewoon” wetenschappelijk onderzoek, een meerwaarde die te maken heeft met de wens tot ontrafeling van de raadselen, het grote geheim van de Ander’.⁶

Ook wij zijn gegrepen door de fascinatie die het werken met levensverhalen met zich meebrengt. In onze beider onderzoeken hebben wij, ieder op een eigen wijze, gebruik gemaakt van biografisch materiaal.

In 1991 publiceerde Anna Aalten een studie over vrouwelijke ondernemers, waarin zij de grenzen van vrouwelijkheid in Nederland onderzocht.⁷ Een jaar later verscheen Marjolein Morées boek over twee generaties buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu.⁸ Een vergelijking tussen beide onderzoeken is illustratief, omdat zowel de thematiek als de behandelde tijdspanne overeenkomsten vertonen, maar er tevens sprake is van verschillen in disciplinaire achtergrond en onderzoeksaanpak. In dit artikel willen wij de verschillende keuzes die wij hebben gemaakt in het spanningsveld tussen fascinatie en pretentie vergelijken aan de hand van de drie dimensies die wij aan het begin hebben genoemd. Ieder van deze dimensies houdt een keuze in waarvan de uiterste consequenties op een continuüm zijn weer te geven. In de eerste plaats besteden wij aandacht aan de vraag in hoeverre levensverhalen het doel van ons onderzoek vormden of dat zij uitsluitend werden gebruikt als middel om andere onderzoeksdoelstellingen te verwezenlijken. In nauwe samenhang hiermee behandelen wij de vraag welke mogelijkheden tot theoretiseren de biogra-

6. Marijke Mossink, ‘Naar het leven: een inleiding’, in: Aerts e.a. (red.), *Naar het leven*, p. 24.

7. Anna Aalten, *Zakenvrouwen. Over de grenzen van vrouwelijkheid in Nederland sinds 1945*. Amsterdam (Van Gennep) 1991.

8. Marjolein Morée, ‘Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt.’ *Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*. Utrecht (Jan van Arkel) 1992.

fische methode ons bood en of deze methode ons beperkte tot louter beschrijving. En tenslotte gaan wij in op de wijze waarop wij de levensverhalen in onze boeken hebben gepresenteerd, integraal of gefragmenteerd, en op de kwestie van het auteurschap. Door deze vergelijking willen we aanschouwelijk maken welke problemen zich in elke fase kunnen voordoen en welke winst en verlies uiteenlopende keuzes met zich meebrengen.

Aalten over: Zakenvrouwen. Over de grenzen van vrouwelijkheid in Nederland sinds 1945

Aan het begin van de jaren tachtig raakte ik gefascineerd door het zelfstandig ondernemerschap als feministische strategie. In die jaren schoten de vrouwenbedrijven als paddestoelen uit de grond en de mogelijkheden voor vrouwenbevrijding binnen het eigen ondernemerschap werden druk besproken.⁹ Vrouwelijke ondernemers vormen in veel landen een minderheid ten opzichte van mannelijke ondernemers. In het bestaande onderzoek naar het ondernemerschap van vrouwen wordt die minderheidspositie als een probleem gezien en wordt geprobeerd de oorzaken ervan vast te stellen. Door middel van onderzoek stelt men de karakteristieke eigenschappen van 'de' vrouwelijke ondernemer vast en kijkt naar specifieke problemen die vrouwen ondervinden op hun weg naar het zelfstandig ondernemerschap.¹⁰ Kenmerkend voor dit soort onderzoek is de neiging vrouwelijke en mannelijke ondernemers te hanteren als onderzoekscategorieën die met elkaar vergelijkbaar zijn; vrouwen worden daarbij onvermijdelijk als probleemgroep gedefinieerd. In mijn onderzoek beschouwde ik niet de vrouwelijke ondernemers, maar het culturele systeem waarbinnen zij opereren als probleem. Aan de hand van een beschrijving van de ervaringen van vrouwen met hun ondernemerschap en hun opvattingen daarover wilde ik inzicht krijgen in de culturele mechanismen waarmee zij in hun werk en daarbuiten te maken krijgen. Uitgangspunt was de idee dat de maatschappelijke arbeidsdeling naar sekse

9. Met de benaming 'vrouwenbedrijven' doelde men in die jaren op bedrijven die vanuit een expliciet feministische doelstelling waren opgezet. Onderzoek naar het functioneren van dergelijke bedrijven mondde o.a. uit in de volgende rapporten: Saskia van Eenbergen, *Zicht op vrouwenbedrijven. Onderzoek naar het functioneren van vrouwenbedrijven en de problemen bij de opzet*. Emancipatieraad, Den Haag 1983; Hilde de Haan en Mirjam Boelsums, *Het moet wel leuk blijven. Onderzoek bij vrouwenbedrijven*. Vrouwenbedrijvenoverleg Noord-Holland, Haarlem 1984; en Marianne de Vries, *Op gang. Vrouwen zetten hun eigen bedrijf op*. Amsterdam (Stichting Initiatief) 1983. Zie voor een bespreking van dit onderzoek: Anna Aalten, 'Mevrouw de directeur. Onderzoek naar vrouwelijk ondernemerschap', in: *Katijf. Feministies tijdschrift* 6 (1986), nr. 33, pp. 39-42.

10. Zie onder meer Gonneke Koopman en Carla Walvis, *Vrouwen zelfstandig. Perspectieven op vrouwelijk ondernemerschap*. Emancipatieraad, Den Haag 1986; Louise Jansen, *Female Entrepreneurs in Small-scale Industries in the Philippines*. Research Instituut voor Bedrijfswetenschappen, Delft 1984; en Eleanor Brantley Schwartz, 'Entrepreneurship. A New Female Frontier?', in: *Journal of Contemporary Business* (winter 1978), pp. 46-77.

en de symbolische betekenissen van vrouwelijkheid in de Nederlandse samenleving zich voor vrouwen slecht laten verenigen met het ondernemerschap. Mijn vooronderstelling was dat de alleen-verantwoordelijkheid van vrouwen voor huishouden en gezin in combinatie met de discrepanties tussen het beeld van 'de' ondernemer en de betekenis van vrouwelijkheid voor vrouwelijke ondernemers specifieke knelpunten opleverde waarvoor zij hun eigen oplossingen moesten zoeken. Dat zij die oplossingen vonden mag blijken uit het feit dat er in de periode na 1945 steeds tussen de 45.000 en 55.000 vrouwelijke ondernemers zijn geweest.

De doelstelling van mijn onderzoek was inzicht te verkrijgen in de invulling en de werking van het sekse-gendersysteem in Nederland in een bepaalde periode.¹¹ Ik beschouwde gender – in dit geval vrouwelijkheid – niet als een toestand of een eigenschap, maar als een systeem van betekenisgeving waarbinnen individuele vrouwen hun bestaan vormgeven. De tegengestelde betekenissen van vrouwelijkheid en ondernemerschap zag ik als vertogen die voor de vrouwelijke ondernemer strijdige subjectposities opleveren. Onderzoek naar de ervaringen en opvattingen van vrouwelijke ondernemers zou naar verwachting een beeld geven van het gevecht tussen deze verschillende vertogen. Mijn tweede onderzoeksdoelstelling was een groep vrouwen aan het woord te laten die in het onderzoek tot dan toe geen eigen stem had.

Levensverhalen leken bij uitstek geschikt voor het zichtbaar maken van het procesmatige karakter van gender en de wisselwerking tussen cultuur en individu.¹² Tegelijk komen juist in levensverhalen de onderzochten zelf aan het woord.

Ik koos voor een aanpak waarbij literatuurstudie, archiefonderzoek en het gebruik van bronnenmateriaal werden gecombineerd met het verzamelen van de levensverhalen van een beperkte groep (ongeveer dertig) vrouwelijke ondernemers. De beperking van het aantal levensverhalen werd ingegeven door praktische motieven: het verzamelen en optekenen van integrale levensverhalen kost veel werk en tijd; ik verrichtte het onderzoek alleen, zonder ondersteuning bij het interviewen of het uittypen van de bandjes. Bovendien gaf ik de voorkeur aan een intensief contact met een beperkte groep vrouwen boven een eenmalige kennismaking met een groter aantal. Ik koos voor integrale levensgeschiedenis-

11. De term 'sekse-gendersysteem' ontleen ik aan Gayle Rubin, 'The Traffic in Women. Notes on the "Political Economy" of Sex', in: Rayne Reiter (red.), *Toward an Anthropology of Women*. New York (Monthly Review Press) 1975, pp. 157-211. Mijn omschrijving van het sekse-gendersysteem is echter een andere dan die van Rubin; zie Aalten, *Zakenvrouwen*, pp. 17-33.

12. Een vergelijkbare doelstelling wordt geformuleerd door Annelies Moors, 'Van bron tot representatie: het biografische in de antropologie', in: Aerts e.a. (red.), *Naar het leven*, pp. 28-37. Zie voor de wijze waarop zij dit uitwerkt: Annelies Moors, *Women and Property in Palestine*. Cambridge (Cambridge University Press) 1995. Zie ook Daniel Bertaux, 'The Life Story Approach. A Continental View', in: *Annual Review of Sociology* 10 (1984), pp. 215-237, en Kathleen Barry, 'Biography and the Search for Women's Subjectivity', in: *Women's Studies International Forum* 12 (1989), nr. 6, pp. 561-577.

sen, omdat deze de mogelijkheid bieden individuele levens in hun historische en culturele context te plaatsen; hoe meer de vrouwen vertelden over de omstandigheden van specifieke daden, keuzen en gebeurtenissen, des te meer inzicht leverde dit mij op. Omdat ik niet alleen geïnteresseerd was in de constructie van vrouwelijkheid op de werkvloer, maar ook meer te weten wilde komen over de manieren waarop vrouwelijke ondernemers in verschillende levensfasen de contradicties tussen vrouwelijkheid en ondernemerschap oplosten, begon ik de gesprekken meestal met de vraag naar de wijze waarop men met het eigen bedrijf begonnen was. Vervolgens liet ik de vrouwen zelf bepalen hoever zij daarbij in de tijd teruggingen en over welke onderwerpen zij wilden uitweiden. Juist omdat mijn belangstelling uitging naar het zelfbeeld en naar de eigen interpretaties van betekenissen van vrouwelijkheid en ondernemerschap, heb ik mij tijdens de gesprekken dikwijls opgesteld als het verlengstuk van mijn opname-apparaat. Zo kregen de vrouwen de gelegenheid onderwerpen aan de orde te stellen die in hun ogen van belang waren voor het leven dat zij hadden geleefd en werden samenhangen en verbanden in het verhaal door henzelf beschreven. In een dergelijke opzet, waarbij de geïnterviewde vrouwen de inhoud en het verloop van het gesprek zelf bepalen, wordt al snel duidelijk dat ieder levensverhaal eigenlijk een 'life review' is: een terugblik waarin de vertelster steeds op zoek is naar een rode draad. In het onderzoek bleek die rode draad dikwijls de vorm aan te nemen van de verwijzing naar de sterke eigen persoonlijkheid, het karakter waarbij de wens alles zelf te regelen er altijd al in had gezeten. Mijn onderzoeksgroep was vanuit een bewuste keuze heel breed samengesteld. Ik had mij niet tot doel gesteld een vergelijking te maken tussen oudere en jongere ondernemers of tussen meer en minder succesvolle zakenvrouwen. Deze opzet gaf mij de mogelijkheid de nadruk te leggen op verscheidenheid en variatie.

Uit de formulering van mijn onderzoeksdoelstellingen wordt duidelijk dat het verzamelen van levensverhalen voor mij *geen doel* op zich was. Ik was niet in de eerste plaats geïnteresseerd in de individuele levensbeschrijvingen van enkele vrouwelijke ondernemers, maar beschouwde deze als manieren om zicht te krijgen op de systematische wijze waarop vrouwelijkheid in de Nederlandse cultuur wordt vormgegeven. In veel verhalen creëren vrouwen bijvoorbeeld een beeld van zichzelf als een soort 'ondernemer tegen wil en dank'; zij hadden niet bewust voor het ondernemerschap gekozen, maar waren erin gerold als gevolg van de omstandigheden of uit plichtsbesef jegens anderen. In de wijze waarop vrouwelijke ondernemers over zichzelf en hun ondernemerschap spreken zit een systematiek die erop wijst dat vooral ambitie, zakelijkheid en het streven naar macht op gespannen voet staan met betekenissen van vrouwelijkheid. In de loop van het onderzoek verschoof de nadruk echter steeds meer in de richting van mijn tweede doelstelling. Het zoeken naar systematiek kwam op de achtergrond: de vrouwelijke ondernemers eisten het woord op.

Antropologisch onderzoek is bijna per definitie *beschrijvend* onderzoek; in de nauwgezette en vaak levendige beschrijving ligt de kracht van de etnografie. Toch had ik tijdens de voorbereiding en uitvoering van mijn onderzoek wel degelijk *theoretische* pretenties. Uit mijn eerste onderzoeksdoelstelling en uit mijn gebruik van het sekse-gendersysteem – al hanteerde ik dit dan vooral als een heuristisch concept – blijkt een verlangen naar het leveren van een bijdrage aan theoretische debatten in vrouwenstudies-onderzoek.¹³ Tijdens het onderzoek en gedurende het schrijven aan mijn proefschrift realiseerde ik me dat de behoefte te theoretiseren ten koste zou gaan van de mogelijkheid verschillende variaties van invullingen van vrouwelijkheid te laten zien. Theoretiseren dwingt de onderzoekster tot categorisering; individuele ervaringen dienen te worden ondergebracht in hokjes. Bovendien ligt de nadruk onherroepelijk op de overeenkomsten tussen individuen in plaats van op de uniciteit van ieder verhaal. Ik koos voor de beschrijving en in de uiteindelijke vorm van mijn boek komt deze keuze duidelijk tot uitdrukking. Vijf vrouwelijke ondernemers vertellen uitvoerig hun verhaal. Ook in de presentatie van het archiefmateriaal staat de beschrijving centraal. Toch heb ik mijn theoretische pretentie niet helemaal losgelaten; aan het eind van het boek probeer ik in een korte nabeschuiving duidelijk te maken wat de betekenis is van mijn onderzoeksresultaten voor de invulling van het begrip gender.¹⁴ Zowel uit de inhoud van dit hoofdstuk als uit de plaatsing ervan – aan het eind van het boek – blijkt dat ik theoretiseer vanuit de onderzoeksgegevens zelf.¹⁵ Mijn werkwijze – de herhaalde ontmoetingen met de vrouwelijke ondernemers en de bespreking van de teksten van hun levensverhalen met henzelf – resulteerde in een nieuwe invulling van gender als *performance*.¹⁶

De spanning tussen fascinatie en pretentie die het onderwerp vormt van

13. Mijn inspiratiebronnen waren destijds naast het eerder genoemde artikel van Gayle Rubin vooral Sandra Harding, 'Why Has the Sex-Gender System Become Visible Only Now?', in: S. Harding en M. Hintikka, *Discovering Reality. Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology and Philosophy of Science*. Dordrecht (Reidel) 1983, pp. 311-324; Sandra Harding, *The Science Question in Feminism*. Ithaca/Londen (Cornell University Press) 1986; en Joan Scott, 'Gender. A Useful Category of Historical Analysis', in: *American Historical Review* 91 (1986), nr. 5, pp. 1053-1075.

14. Op deze poging wordt verschillend gereageerd, getuige de bespreking van mijn boek waarin deze Nabeschuiving door Rob van Ginkel een 'vrij gratuite onderdeel' wordt genoemd, in: *Etnofoor* 4 (1991), nr. 2, pp. 185-188, terwijl Gerdien Steenbeek in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 54, 14 (1993), nr. 2, pp. 224-226, juist stelt dat 'dit boeiende, laatste deel' mijn studie 'een extra dimensie' verschaft.

15. Een dergelijke vorm van theoretiseren wordt ook wel 'grounded theory' genoemd. Zie hierover o.a. B.G. Glaser en A.L. Strauss, *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago (Aldine) 1976.

16. Ik beschouw gender als een performatieve handeling waarmee sociale actoren de werkelijkheid vormgeven, maar die tegelijkertijd wordt begrensd door reeds bestaande historische richtlijnen. Zie ook Judith Butler, 'Performative Acts and Gender Constitution', in: Sue-Ellen Case (red.), *Performing Feminisms. Feminist Critical Theory and Theatre*. Baltimore (John Hopkins University Press) 1990, pp. 270-283.

dit artikel, werd in mijn onderzoek pas acuut toen ik in de fase van de presentatie kwam. In welke vorm zou ik de verhalen in mijn boek opnemen: *integraal weergegeven* of door middel van *fragmenten*? Tot dat moment had ik geen tegenstrijdigheden ervaren tussen mijn doelstelling vrouwelijke ondernemers zelf aan het woord te laten en mijn wens uitspraken te doen over de invulling en werking van sekse in Nederland in een specifieke historische periode. Maar toen ik mijn boek ging schrijven realiseerde ik mij dat de beide doelstellingen als het ware twee verschillende auteurs vereisten. Aan de ene kant de vrouwelijke ondernemers met hun verhaal en aan de andere kant ikzelf met mijn analyse van de werking van gender zoals ik die uit de verhalen destilleerde. Pogingen mijzelf het alleen-auteurschap van mijn boek te verschaffen liepen stuk op een groot gevoel van onbehagen. Dit onbehagen kwam gedeeltelijk voort uit een vrees voor afwijzing van mijn conclusies door de onderzoeksgroep – voor wie de tekst immers, als gevolg van het samenvallen van tijd en ruimte waarin onderzoekster en onderzochten zich bewogen – toegankelijk zou zijn. Maar bovendien bevatten de verhalen dermate veel variatie en tegenstrijdigheden dat ik, wanneer ik de verhalen in stukjes zou breken en zou presenteren op plekken waar zij pasten, geen recht zou doen aan mijn doelstelling vrouwen zelf aan het woord te laten.¹⁷ In mijn zoektocht naar een goede presentatievorm keerde ik terug naar de meest fundamentele vraag in ieder onderzoek: wat is voor mij wetenschappelijke kennis en waartoe dient het vergaren ervan? Mijn voorkeur voor een wetenschapsopvatting waarin beschrijving en begrip centraal staan bracht me op het spoor van het werk van de antropoloog Paul Radin, die zich in de jaren twintig sterk had afgezet tegen het groeiend positivisme in de sociale wetenschappen.¹⁸ Ook ik kies voor een antropologie die zich niet richt op de formulering van universele wetten of de verklaring van culturele verschijnselen, maar op het begrijpen van een cultuur via de betekenis die zij heeft voor haar deelnemers.¹⁹ De consequentie van deze kennistheoretische keuze is dat ik de levensverhalen die ik heb verzameld niet gebruik om sociaal-culturele patronen te verklaren, maar om te laten zien hoe een bepaalde groep vrouwen in een specifieke historische periode hun leven leefde. Mijn speurtocht naar de systema-

17. Zie voor een overzicht van de achtergronden van mijn onbehagen: Anna Aalten, 'De uitzonderingen en de regel: het verhaal van juffrouw A.', in: Aerts e.a. (red.), *Naar het leven*, pp. 61-74.

18. Paul Radin, *The Method and Theory of Ethnology. An Essay in Criticism*. New York (Basic Books) 1933. Vijftig jaar later schreef de Franse socioloog Daniel Bertaux een vurig pleidooi voor het afscheid van het positivisme ten faveure van de biografische methode, in: 'From the Life-History Approach to the Transformation of Sociological Practice', in: Daniel Bertaux (red.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. Londen (Sage) 1980, pp. 29-46.

19. Zie ook Lila Abu-Lughod, 'Can There Be a Feminist Ethnography?', in: *Women and Performance* 5 (1988), nr. 1, pp. 7-27. Voorbeelden van studies waarin een dergelijke benadering wordt gehanteerd zijn o.a. Ruth Behar, *Translated Woman. Crossing the Border with Esperanza's Story*. Boston (Beacon Press) 1993; Jean Briggs, *Never in Anger. Portrait of an Eskimo Family*. Cambridge (Harvard University Press) 1970; en Zora Neale Hurston, *Mules and Men*. Bloomington (Indiana University Press) 1978 (oorspr. 1935).

tiekt in de verhalen dient niet om aan de hand van een specifieke invulling van het sekse-gendersysteem individueel gedrag te verklaren; ik maak het systeem inzichtelijk door te laten zien hoe het werkt.²⁰

Ik koos voor een presentatie waarbij de verschillende auteurs elkaar afwisselen. In de eerste hoofdstukken ben ik zelf aan het woord wanneer ik duidelijk maak hoe ik de theoretische begrippen 'seks', 'gender' en het 'seks-gendersysteem' gebruik en een overzicht geef van het bestaande onderzoek naar vrouwelijke ondernemers. Vervolgens vertellen vijf vrouwelijke ondernemers hun verhaal, afgewisseld door korte stukken waarin ik bepaalde kwesties die de vrouwen naar voren brengen in een culturele en historische context plaats. De verhalen van de vrouwen zijn geautoriseerd, dat wil zeggen dat de teksten tot stand zijn gekomen in een voortdurende samenspraak tussen onderzoekster en onderzochten en dat de onderzochten uiteindelijk het laatste woord hadden in de definitieve tekst.²¹ De keuze voor juist deze vijf vrouwen was vooral ingegeven door het *rapport* tussen onderzochte en onderzoekster. De reden waarom ik vijf verhalen opnam – en niet meer of minder – werd bepaald door mijn wens de variatie tussen vrouwelijke ondernemers te laten zien en door overwegingen van ruimte en leesbaarheid. De presentatie van één levensverhaal – een vorm die ik zowel om esthetische redenen als vanuit de kracht van de overtuiging beslist de mooiste vind – ontbeerde de mogelijkheid de lezers duidelijk te maken dat vrouwelijke ondernemers geen homogene groep zijn.²² In een groter aantal verhalen dan vijf zouden naar mijn idee de individuele vrouwen te weinig gezicht krijgen. In plaats van een conclusie in de gebruikelijke zin schreef ik een hoofdstuk waarin ik alle levensverhalen te zamen als bronnen gebruik voor mijn onderzoek naar de systematische wijze waarop vrouwelijkheid in de Nederlandse cultuur wordt ingevuld en gereproduceerd. Daarin laat ik bijvoorbeeld zien dat het feit, dat vrouwelijke ondernemers over hun ondernemerschap spreken als een vorm van dienstbaarheid, het hun mogelijk maakt ogenschijnlijk tegenstrijdige betekenissen van ondernemerschap en vrouwelijkheid met elkaar te verenigen.

20. Kenneth Little ontwikkelde hiervoor het onderscheid tussen 'telling' en 'showing'. Met andere woorden, de onderzoekster kan geen verklaringen geven voor bepaalde culturele praktijken en voorstellingen, maar zij kan wel proberen de betekenis die deze praktijken en voorstellingen hebben voor de deelnemers aan een cultuur inzichtelijk te maken. Zie Kenneth Little, 'Explanation and Individual Lives. A Reconsideration of Life Writing in Anthropology', in: *Dialectical Anthropology* 3 (1980), pp. 215-227.

21. Uiteraard is ook in deze opzet de hand van de onderzoekster duidelijk aanwezig, bijvoorbeeld bij het omzetten van spreektaal naar schrijftaal ter verhoging van de leesbaarheid van de tekst. Zie voor overwegingen die een rol spelen bij de keuze voor een letterlijke weergave van een gesprek: Daphne Patai, 'Constructing a Self. A Brazilian Life Story', in: *Feminist Studies* 14 (1988), pp. 143-166.

22. Zie voor een prachtig voorbeeld van een levensverhaal dat zicht biedt op de wisselwerking tussen cultuur en individu: Marjan Rens, *De helft van de wereld. Vrouwen, identiteit en symboliek in Ecuador*. Amsterdam (Het Spinhuis) 1993.

Morée over: 'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt.' Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu

In hun baanbrekende boek *Women's Two Roles* (1956) kondigden de sociologen Myrdal en Klein een 'stille revolutie' aan.²³ Ze voorspelden dat het taboe op buitenshuis werkende moeders in de welvarende landen van West-Europa en de Verenigde Staten zou worden vervangen door een nieuwe 'ideale chronologie van een vrouwenleven'. Vrouwen zouden weer toetreden tot de arbeidsmarkt als hun kinderen niet zoveel zorg meer behoeften (meestal wanneer ze een jaar of twaalf waren). Achteraf bezien moet deze revolutie – stil aan de oppervlakte, maar radicaal in haar uitwerking – hun stoutste verwachtingen hebben overtroffen. In de jaren zestig werd deze chronologie van een vrouwenleven al gewoner. De behoefte aan vrouwelijke arbeidskrachten in de industrie en de zich uitbreidende dienstensector van verzorgingsstaten leidden tot het gedogen van buitenshuis werkende moeders met schoolgaande kinderen. De opkomst van de tweede feministische golf aan het eind van de jaren zestig betekende het begin van een tweede (minder stille) fase van de revolutie. De eisen van de vrouwenbeweging op het terrein van beroepsarbeid en ouderschap beperkten zich niet tot het recht van vrouwen om betaald werk te verrichten, maar omvatten nu ook de plicht van mannen om meer voor hun kinderen te zorgen. De onderschikking van de behoeften van vrouwen aan die van hun kinderen en partner kwam vanaf de jaren zeventig in toenemende mate ter discussie te staan. Maar ook al werkten zelfs moeders van kinderen onder de vier jaar in toenemende mate buitenshuis, in de praktijk bleef de verantwoordelijkheid voor kinderen voor het leeuwedeel voor rekening van vrouwen.

Discussies over de betekenis van dit ingrijpende sociale veranderingsproces zijn meestal gevangen in dichotome posities. Is er sprake van machtswinst of -verlies, zijn vrouwen van nu beter of slechter af? Of in een moralistische variant: hebben vrouwen hun zorgzaamheid tegenover kinderen verloren?²⁴ Dit type vragen leidt onherroepelijk tot het afschilderen van buitenshuis werkende moeders als slachtoffers of heldinnen, als goede of slechte moeders. Met mijn onderzoek beoogde ik een andere geschiedenis van deze revolutie te schrijven op basis van levensverhalen van twee Nederlandse naoorlogse generaties buitenshuis werkende moeders. De verwachting daarbij was dat een biografische benadering het mogelijk zou maken zicht te krijgen op het actieve aandeel van deze vrouwen in de stille revolutie en op hun beleving van zowel hun persoonlijke als het maatschappelijke veranderingsproces. Zij zouden dan niet eendimensionaal als heldinnen of slachtoffers worden geportretteerd, maar als vrou-

23. Alva Myrdal en Viola Klein, *Women's Two Roles*. Londen (Routledge & Kegan Paul) 1956.

24. Zie Betty Friedan, *The Second Stage*. New York (Summit Books) 1982; Susan Ann Hewlett, *A Lesser Life. The Myth of Women's Liberation in America*. New York (Warner Books) 1987; Arlie Hochschild, *The Second Shift. Working Parents and the Revolution at Home*. New York (Viking Press) 1989; en voor Nederland Christien Brinkgreve, *De belasting van de bevrijding*. Nijmegen (SUN) 1988; Dorien Pessers, 'In een ideologisch mijnenveld', in: *Opzij*, juni 1992, p. 98.

wen die zo goed mogelijk manoeuvreerden binnen de culturele normen van hun tijd en hun sociale achtergrond en deze normen mede verschoven.

De levensverhalen waren voor mij *geen doel op zich*, maar de biografische benadering inspireerde me tot meer open, niet-dichotome vragen. Welke strategieën gebruikten vrouwen om de normen van hun tijd ten aanzien van moederschap te ontwijken of te overstijgen? Als indicatie voor de culturele normen ten aanzien van buitenshuis werkende moeders fungeerden de opvattingen van deskundigen en de gepopulariseerde versie daarvan in damesbladen en het overheidsbeleid ten aanzien van de combinatie van baan en kinderen in de beide perioden. De ervaringen van buitenshuis werkende moeders kwamen naar voren in vijfhonderd brieven; van tachtig vrouwen werden thematische levensverhalen opgetekend aan de hand van eenmalige interviews. De helft van de geïnterviewden verenigde een baan en kinderen in de jaren vijftig en zestig, de andere helft verkeerde in dezelfde situatie in de jaren zeventig en tachtig. Ze vormden een gevarieerde groep qua opleidingsniveau, aantal kinderen en beroep. Ze verschilden ook in hun houding ten opzichte van 'de combinatie'. De keuze voor een – gezien de arbeidsintensieve biografische methode – relatief groot aantal interviews werd mogelijk door samenwerking met studenten. Als gevolg hiervan was een tamelijk gestructureerde opzet van de interviews noodzakelijk. De beslissing tot structurering was ook ingegeven door de wens allerlei mogelijke patronen in zogenaamde 'coping'-strategieën te achterhalen. Het sociaal-psychologische begrip copingstrategieën van Lazarus omvat strategieën om spanning te hanteren.²⁵ Deze strategieën kunnen zowel probleemoplossend als emotieregulerend zijn. Probleemoplossende strategieën zijn gericht op een feitelijke verandering van de bestaande situatie, bijvoorbeeld dat een vrouw haar partner vraagt vaker voor de kinderen te zorgen. Emotieregulerende strategieën zijn gericht op verzoening met de spanning tussen ideaal en praktijk als echte verandering niet mogelijk (b)lijkt: bijvoorbeeld als een vrouw haar eigen echtgenoot vergelijkt met de buurman die nog minder interesse in zijn kinderen toont, om vervolgens te concluderen dat zij het wel goed getroffen heeft.

De keuze voor een meer *beschrijvend of theorievormend* onderzoek wordt dikwijls al als vanzelfsprekend ingegeven door de disciplinaire achtergrond van de onderzoeker. Voor mij als historisch geschoolde socioloog lag een grotere nadruk op theorievorming en vandaaruit op overeenkomsten en generalisering meer voor de hand. Zoals blijkt uit experimenten binnen vrouwenstudies met theorieën uit diverse disciplines is de vraag of theorievorming valt te verzoenen met de biografische methode sterk afhankelijk van de aard van de gebruikte theorie.²⁶ Het

25. R.S. Lazarus en S. Folkman, *Stress, Appraisal and Coping*. New York (Springer) 1984.

26. Zie bijvoorbeeld de twijfel van Jolande Withuis over de vraag of psychoanalytische theorievorming in haar onderzoek naar de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB) zich leent voor een meer sociologische toepassing: verlies je niet de klinische precisie als je veel verhalen met elkaar wilt vergelijken en patronen ontdekken? Jolande Withuis, "'Ik hoef niet zo nodig vereeuwigd.'" De biografische beperkingen van een antibiografische mentaliteit', in: Aerts e.a. (red.), *Naar het leven*, pp. 74-91.

begrip coping wordt vaak gehanteerd in de klinische praktijk; men is in dat geval uit op het achterhalen van een destructieve copingstijl of het aanleren van meer opbouwend copinggedrag om mensen te helpen de spanning die voortkomt uit het verschil tussen hun draaglast en individuele draagkracht te hantieren. Dit laat zich goed met de biografische benadering combineren. Ik koos echter voor een meer sociologische invulling van deze theorie. Daarin gaat het om de spanning die voortkomt uit de discrepantie tussen de behoeften en idealen van de buitenshuis werkende moeders en de culturele normen van hun tijd. Dit levert andere inzichten op; Lazarus ziet bijvoorbeeld de verlaging van het aspiratieniveau bij vrouwen die moeder worden als een probleemoplossende strategie. Sociologisch bekeken heeft deze strategie echter een heel andere betekenis in het geval van een overspannen workaholic dan bij vrouwen die hun ambities om beroepsarbeid en kinderen te combineren verregaand omlaag schroeven. In het tweede geval gaat het immers niet slechts om een individuele copingstrategie, maar om een structureel vooral door vrouwen toegepaste strategie, die tevens een bestendigende werking heeft op de arbeidsdeling tussen de seksen en daardoor telkens opnieuw spanningsvolle situaties kan opleveren. Tegenover de winst aan nieuwe gezichtspunten die het sociologisch gebruik van een dergelijke theorie kan opleveren staat ook een verlies, namelijk dat aan 'klinische precisie'. Het is onmogelijk dieper in te gaan op de redenen waarom vrouwen in vrijwel vergelijkbare omstandigheden de belasting van de combinatie zeer verschillend kunnen beleven.²⁷

Coping bleek een sturend concept. De eerste generatie buitenshuis werkende moeders gaf bijvoorbeeld allerlei plausibele verklaringen waarom zij in het werk 'gerold' waren, die niettemin verwonderlijk waren tegen de achtergrond van de zeer strikte normen van die tijd over de noodzaak van een voortdurende verzorgende aanwezigheid van een moeder bij haar kind. Verpleegsters en leerkrachten beschreven hun terugkeer naar de wereld van de betaalde arbeid als een soepel verlopend proces, waar ze zelf niet de hand in hadden gehad. 'De werkgevers vroegen me om hen uit de brand te helpen', antwoordden ze op de vraag naar hun werkmotieven. En 'ze vroegen me voor zes weken, het werd twintig jaar'. Zo waren er meer verklaringen, die echter allemaal verwezen naar overmacht dan wel een hoger belang. Vrouwen die uit financiële noodzaak werkten, deden het voorkomen dat het maar 'tijdelijk' was om jasjes voor de kinderen of meubels te kunnen aanschaffen. Vrouwen die verknocht waren aan hun werk benadrukten dat zij daar niet konden worden gemist en bagatelliseerden tegelijk het belang van hun bezigheden door ze als 'hobby' te benoemen. Het toekennen van een strategische betekenis aan dergelijke systematisch opduikende uitspraken betekent veel interpretatie van de kant van de onderzoeker. Ik heb dergelijke uitspraken opgevat als copingstrategieën achteraf, een

27. Deze thematiek wordt wel nader uitgewerkt in het nog lopende promotieonderzoek van Hanne Groenendijk naar de verschillen tussen vrouwen die zich wel en niet overbelast voelen. Daarin vormt een meer sociaal-psychologische invulling van de copingtheorie het centrale analysekader.

soort geheugenmanagement, waarbij ik steeds heb geprobeerd verregaande interpretaties te onderbouwen. Bij de oudere generatie bijvoorbeeld dook zowel in de brieven als in de interviews veelvuldig de spontane uitspraak op: 'Ik heb geluk gehad, mijn kinderen zijn nooit ziek geweest.' Deze uitlating kon onmogelijk bij iedereen naar de letter worden genomen. Terloops maakten de meeste vrouwen wel degelijk melding van incidentele ziekte van hun kinderen. Bezien in het licht van het leven als geheel leek voornoemde uitspraak vooral te verwijzen naar de opluchting dat hun kinderen niet zo ziek waren dat ze ervoor hoefden te verzuimen. Omdat er op de werkplek met argusogen naar hen werd gekeken, regelden deze vrouwen liever met kunst- en vliegwerk vervanging thuis dan hun collega's te belasten en te worden gestigmatiseerd als een werkneemster die door het moederschap verstek laat gaan. Opvallend was, hoezeer emotioneel geladen uitspraken als 'mijn kinderen zijn nooit ziek geweest' zich vastzetten in het collectieve geheugen van de buitenshuis werkende moeders en daar als het ware versteenden.

Voor de presentatie van mijn materiaal heb ik gekozen voor een prototypische behandeling van diverse levensverhalen in de vorm van een beknopte weergave van de grote lijnen afgewisseld met geciteerde *fragmenten* uit de levensverhalen. Enkele levens komen uitvoeriger aan bod, de meeste worden slechts behandeld voor zover zij licht kunnen werpen op patronen in copingstrategieën. Omdat de theoretische invalshoek een zwaar stempel drukt op de toevertrouwde levensverhalen, is één levensverhaal uitvoerig weergegeven en uiteengerafeld als exemplarisch voor het analyseproces. Deze keuze was het produkt van deels strijdige overwegingen en voorkeuren. Enerzijds gaven het theoretische doel van het onderzoek en het gegeven dat het om een relatief groot aantal interviews ging aanleiding tot een werkwijze met meer fragmentering. Het comparatieve element (de twee generaties) maakte een selectie van een beperkt aantal levensverhalen voor uitgebreide weergave moeilijk. Meer dan zes à zeven levensverhalen uitvoerig behandelen zou het geheugen van de lezer zwaar op de proef stellen en dan nog zouden maar ongeveer drie à vier levensverhalen per generatie mogelijk zijn. De grote variatie aan opleidingsniveau, soort beroep, werkpatroon en aantal kinderen zou selectie tot een precaire aan gelegenheid maken. Aan de andere kant waren de integrale levensverhalen dikwijls zo intrigerend, dat de verleiding om verklaringen te gaan zoeken binnen de context van één biografie groot was.²⁸ Maar toegeven aan die verleiding leverde een dilemma op: in hoeverre kan aandacht uitgaan naar de uniciteit van een verhaal wanneer de onderzochte personen juist zijn geselecteerd omdat ze een kenmerk gemeen hebben? Uiteindelijk heb ik toch de keuze gemaakt voor een grofmaziger inzicht in gehele verhalen ten gunste van meer algemene uitspraken. Zo waren er diverse in hun werk begaafde vrouwen uit beide periodes die zichzelf

28. Zie Marjolein Morée, 'De verleiding van een biografie. De geschiedenis van een buitenshuis werkende moeder in de jaren vijftig en zestig', in: Aerts e.a. (red.), *Naar het leven*, pp. 49-61.

het etiket van dilettant of hobbyist opplakten. Dit verschijnsel is in de analyse niet geïnterpreteerd als louter individuele zelfonderschatting of misplaatste bescheidenheid, maar als middel om het werk voor zichzelf en anderen aanvaardbaar te maken.

Een overwegend gefragmenteerde presentatie heeft als voordeel dat het probleem van herkenbaarheid erdoor wordt gereduceerd. Terugkoppeling van de teksten van de interviews of – nog verregaander – ook van de analyse naar de geïnterviewden lijkt dan minder urgent. Het risico van een eventuele censuur door de betrokkenen wordt op die manier vermeden.²⁹ Dat censuur zou volgen bij nalezing was niet ondenkbaar. Sommige uitspraken kunnen de betrokkene bij nalezing achteraf onevenredig hard voorkomen, zoals de hartgrondige verzuchting van een hardwerkende moeder van vijf kinderen, van beroep serveerster, die zei dat kinderen alleen maar sores zijn. Vermijding van autorisatie omdat de geïnterviewden door de gekozen presentatievorm onherkenbaar waren, betekent overigens niet automatisch een gerust geweten. In relatie tot de tweede doelstelling bij biografisch onderzoek, het laten horen van de stem van vrouwen, deed zich de vraag voor wiens stem eigenlijk klinkt. Het lezen van Katharine Borlands artikel over de uiteenlopende interpretatie van het levensverhaal van een grootmoeder door de vertelster en haar kleindochter is genoeg om een onderzoekster met de nodige twijfel op te zadelen.³⁰ Ik vreesde dan ook de valkuil van ‘analytische aantasting’, waarbij de onderzoekster de selectie van op te nemen episoden uit het leven plooit naar de eigen theoretische overwegingen.³¹ Tegenover het volle bewustzijn van deze mogelijke valkuil stond bij mij het minstens even sterke besef dat de macht van het woord, hoe zorgvuldig je daar ook mee omspringt, uiteindelijk bij de onderzoekster ligt. In mijn boek heeft dit geleid tot de ontwikkeling van een duidelijk eigen(zinnige) visie op de levens van de buitenshuis werkende moeders die deel uitmaakten van de ‘stille revolutie’.

29. De vrijheid voor de onderzoekster is vooral in het geding als het onderzoek hete hangijzers betreft, zoals bijvoorbeeld racistische uitspraken. In het nog lopende onderzoek van Els Verzijlbergen naar de sociale positie van plantersvrouwen in het voormalige Nederlands-Indië bijvoorbeeld, vertellen de geïnterviewde hoogbejaarde vrouwen over hun omgang destijds met bedienden. Eenmaal zwart op wit zouden die verhalen hen weleens kunnen doen huiveren, wanneer ze ze met hedendaagse maatstaven bekijken. Toch zou weglating van deze passages een verminking van het onderzoek betekenen. Het gebruik van de verhalen zonder autorisatie door de geïnterviewden zou daarentegen een wel zeer zorgvuldige beschrijving van de context vergen om een veroordeling op basis van hedendaagse normen te voorkomen. Zie Els Verzijlbergen, “Heb ik dat gezegd?” Ethische dilemma’s in antropologisch onderzoek. Ongepubliceerd paper, februari 1994.

30. Katharine Borland, “‘That’s Not What I Said.’ Interpretive Conflict in Oral Narrative Research”, in: Sherna Gluck en Daphne Patai (red.), *Women’s Words. The Feminist Practice of Oral History*. New York/Londen (Routledge) 1991, pp. 63-77.

31. Een uitwerking van dit probleem geeft Ken Plummer in de vorm van een ‘continuum of contamination’. Zie Ken Plummer, *Documents of life. An introduction to the problems and literature of a humanistic method*. Londen/Boston/Sydney (Allen & Unwin) 1983.

Tot slot

In deze afsluiting keren wij terug naar de centrale kwestie die in de titel van het artikel aan de orde wordt gesteld: de spanning tussen de fascinatie met de Ander die de biografische benadering met zich meebrengt en de pretentie te kunnen generaliseren over sociale verhoudingen en culturele verschijnselen. Wij hebben deze spanning behandeld aan de hand van keuzes met betrekking tot het onderzoeksdoel, de verhouding tussen theorie en beschrijving en het auteurschap van levensverhalen. De keuzes die Aalten heeft gemaakt typeren wij als een consequente uitwerking van de biografische methode. Die van Morée zouden wij als een eclecticische willen benoemen.

Bij de consequente uitwerking ligt de kracht van levensverhalen als onderzoeksmethode in de mogelijkheid culturele systemen te beschrijven vanuit het perspectief van individuele actoren. Bovendien geeft de methode de onderzochten een stem. In het onderzoek naar vrouwelijke ondernemers en de grenzen van vrouwelijkheid leidde deze aanpak ertoe dat de vrouwelijke ondernemers voortdurend het hoogste woord hadden. In de interviews bepaalden zij grotendeels het verloop van het gesprek en de onderwerpen die aan de orde kwamen. Ook in de presentatie van hun verhalen hadden zij de beslissende stem; de tekst is in nauwe samenspraak met hen tot stand gekomen en is uiteindelijk door hen geautoriseerd. De scheiding tussen de visie van de onderzoekster en die van de vrouwelijke ondernemers is goed zichtbaar doordat is gekozen voor een vorm van tweestemmigheid. In de consequente uitwerking waarbij levensverhalen als een vorm van presentatie en als bron naast elkaar worden gezet, blijft het levensverhaal intact, terwijl tegelijkertijd toch wordt gegeneraliseerd over de grenzen van vrouwelijkheid in de Nederlandse cultuur heen. Door meerdere verhalen te presenteren wordt getoond welke variaties en tegenstrijdigheden het verenigen van vrouwelijkheid en ondernemerschap met zich meebrengt. Lezers worden bovendien in staat gesteld eigen interpretaties te ontwikkelen die kunnen afwijken van die van de onderzoekster.

Bij de eclecticische uitwerking ligt de nadruk op het feit dat levensverhalen zich bij uitstek lenen voor het slaan van een brug tussen meer abstracte theorievorming en concrete herkenbare ervaringen. De verhalen als geheel boden de onderzoekster de mogelijkheid systematisch voorkomende tegenstrijdigheden in uitspraken over werk en moederschap en de verhouding tot de partner te ontdekken en te interpreteren in termen van copingstrategieën. Een voorbeeld hiervan zijn de uitspraken van buitenshuis werkende moeders uit de jaren vijftig en zestig, waarin zij hun werk als hobby benoemden of louter als een manier om anderen te helpen. Uit het verloop van het leven als geheel concludeerde de onderzoekster dat deze vrouwen wel degelijk groot belang hechtten aan hun werk en het ten koste van veel inspanningen waren blijven doen. Door het accent te leggen op de systematiek in copingstrategieën werd het mogelijk specifieke uitspraken te doen over de strategieën van vrouwen per historische periode en so-

ciale situatie. De opvattingen over goed moederschap blijken bijvoorbeeld te verschillen per generatie. Ook klonk de legitimering van het werk heel anders uit de mond van een voormalig serveerster dan van een arts. Hoe belangrijk de verhalen als geheel ook voor de analyse waren, toch werd in de eclectische uitwerking gekozen voor een meer gefragmenteerde presentatiewijze, waarbij de verhalen ondergeschikt werden gemaakt aan het doel generaliserende uitspraken te kunnen doen. Het boek biedt de lezer een eigen(zinnige) visie op de wijze waarop vrouwen werk en moederschap met elkaar verenigen.

Wij constateren tegenover de ontegenzeglijke winst van de consequente aanpak een zeker verlies van de pretentie generaliserende uitspraken te kunnen doen over sociale verhoudingen en culturele verschijnselen. De eclectische aanpak boekt hier winst, maar levert in op de fascinatie met 'het grote geheim van de Ander'.

Besprekingsartikel

Marijke C. van Schendelen

Macht en gender, privézaak of publieke aangelegenheid

De handelingsruimte van vrouwen op het terrein van de gebouwde omgeving, vier dissertaties

De zorg voor de ordening van de ruimte, een behoorlijke huisvesting van bewoners en een goede infrastructuur is in Nederland nu bijna een eeuw lang een belangrijke taak van de overheid. De afgelopen jaren kregen – en namen – naast de overheid ook de marktpartijen meer en meer invloed op de inrichting en uitvoering van ruimtelijke plannen. Projectontwikkelaars, beleggers, geprivatiseerde woningcorporaties en vervoermaatschappijen zijn minstens zo belangrijk geworden bij de vormgeving en inrichting van de Nederlandse maatschappij. Het zal geen verbazing wekken dat macht over en zeggenschap in de gebouwde omgeving thema's zijn die bij onderzoekers in de 'ruimtelijke wetenschappen' sterk leven en dus ook bij feministische onderzoekers. De planologe Verloo, de sociaal-geografen Karsten en Droogleever Fortuijn en de stedenbouwkundige Mey onderzochten in hun dissertaties vooral de macht en handelingsruimte van vrouwen op het terrein van de gebouwde omgeving. Om de relatie tussen macht en gender in beeld te brengen, maakten zij gebruik van de structuratietheorie van Giddens en van de geografische theorie over tijd en ruimte van Hägerstrand.

In dit artikel wordt de bruikbaarheid van deze theorieën nagegaan voor onderzoek op het terrein van vrouwenstudies in de ruimtelijke wetenschappen. Tevens wordt onderzocht welke maatschappelijke uitkomsten de dissertaties hebben opgeleverd voor de positie van vrouwen op het terrein van de gebouwde omgeving.

Giddens en Hägerstrand: theoretische kaders voor onderzoek naar macht en gender in de ruimtelijke wetenschappen

De structuratietheorie van Giddens

De dissertaties van Verloo, Karsten en Droogleever Fortuijn ontleen hun framework aan de structuratietheorie van Giddens.¹ Giddens vat actoren op als ter-

1. A. Giddens, *Central problems in social theory*. Londen (Macmillan Press) 1979; A. Giddens, *The constitution of society*. Cambridge (Polity Press) 1984.

zake deskundige en competent handelende individuen, die hun gedrag reflexief sturen, ook al zijn hun kennismogelijkheden beperkt. Hij gaat ervan uit dat het doen en laten van mensen zowel berust op als mede vorm geeft aan structuren. Structuur bestaat alleen als een soort 'memory traces', die vorm krijgen in regels en hulpbronnen die nodig zijn voor een betekenisvolle interactie. Actoren passen deze regels en hulpbronnen voortdurend toe in de vorm van sociale praktijken, waarbij ze deze tevens reproduceren of transformeren. Dit is wat Giddens structuratie noemt, het proces waarbij het handelen wordt verbonden met de reproductie of transformatie van structuren.²

Macht hoort zowel thuis op het niveau van actoren als op dat van structuren. Het is in feite onderdeel van de dualiteit van structuur: zowel een structureel bepaald effect als een strategisch middel om uitkomsten te verkrijgen. Giddens onderscheidt daarbij drie dimensies van sociale praktijken. Naast macht noemt hij de betekenisgevende dimensie en de normerende dimensie.

De geografische theorie over tijd en ruimte van Hägerstrand

Karsten en Droogleever Fortuijn, en in zekere zin ook Mey, combineren de structuratietheorie van Giddens met de geografische theorie van tijd en ruimte van Hägerstrand. Giddens had al eerder gewezen op het nut van het gedachtengoed van Hägerstrand als mogelijk concrete uitwerking van de wijze waarop het routinematige handelen plaatsvindt.³ Het uitvoeren van activiteiten kost tijd, evenals het zich verplaatsen. Het tijd-ruimtebudget van ieder individu is per definitie beperkt, maar kan tussen mensen onderling aanmerkelijk variëren. Dit komt voort uit verschillen in arbeids-, huishouden- en woonsituatie. Hägerstrand laat zien dat bepaalde activiteiten in zekere leefsituaties in tijd-ruimtelijke zin onmogelijk zijn.⁴ Hij onderscheidt fysieke beperkingen (de mate van gezondheid en de verplaatsingsmogelijkheden van een individu), sociale beperkingen (afspraken die mensen aangaan om ergens op een bepaalde tijd te zijn, werktijden, oppastijden) en machtsbeperkingen (beperkingen die de ene mens of groep aan anderen kan opleggen ten aanzien van het betreden van domeinen). Deze drie vormen van beperkingen hangen nauw samen en versterken elkaar onderling. Daarbij maakt hij onderscheid tussen korte- en lange-termijnprocessen door bijvoorbeeld ook aandacht te schenken aan de levensloop (levenspaden) van mensen. Het krijgen van kinderen, het verlies van een partner, veranderingen in de sfeer van betaald werk of een verhuizing zijn belangrijke gebeurtenissen met betrekking tot het aangaan van lange-termijnverbindingen. Minder

2. Giddens, *The constitution of society*.

3. Ibidem, p. 111.

4. T. Hägerstrand, 'What about people in regional science?' Paper presented at the 9th European Congress of Regional Science Association, 1970, vol. 24, pp. 7-21; T. Hägerstrand, 'Space, time and human conditions', in: A. Karlquist e.a. (red.), *Dynamic allocation and urban space*. Farnborough (Lexington Books) 1975, pp. 3-12; T. Hägerstrand, 'Diorama, path and project', in: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geschiedenis* 6 (1982), pp. 323-339.

aandacht besteedt hij aan de beperkingen die samenhangen met de huishoud- en arbeidssituatie van de betrokkenen. Mede hierdoor schenkt hij geen aandacht aan het seksespecifieke karakter van de door hem onderscheiden beperkingen. Hij is zelf vooral op zoek naar beperkingen in de woonsituatie die hij met behulp van ruimtelijke planning uit de weg wil ruimen.

*Macht en gender in sociale bewegingen, over de participatie van vrouwen in bewonersorganisaties*⁵

Vrouwen en bewonersorganisaties

Verloo heeft onderzoek gedaan naar de participatie van vrouwen in bewonersorganisaties. In de jaren zeventig en tachtig ontstonden vooral in de steden vele bewonersorganisaties die ten doel hadden om meer vat te krijgen op 'hun' gebouwde omgeving. In haar historische schets van Nijmeegse en Rotterdamse bewonersorganisaties in de periode 1965-1985 onderscheidt Verloo vier types, op basis van het doel van de organisatie en de mate van institutionalisering: actiegroepen, professionele bewonersorganisaties, verzetsorganisaties en woongroepen. Verloo is geïnteresseerd in wat vrouwen doen in bewonersorganisaties en waarom. Ook vraagt zij zich af welke machtsverhoudingen daarbij een rol spelen en met welke machtsmechanismen en -processen vrouwen die actief zijn in bewonersorganisaties te maken hebben. Het begrip 'macht', ontleend aan de machtsofpvatting van Giddens, staat bij haar centraal. Verloo stelt in haar uitwerking van de structuratietheorie de verwevenheid aan de orde tussen de volgende drie dimensies: betekenisgeving, normering en macht. De relatie tussen macht en gender is analytisch gesproken binnen elk van deze drie onderscheiden dimensies te plaatsen.

Aan de hand van protocollen van vergaderingen en bijeenkomsten in het jaar 1985 en door middel van interviews met vrouwelijke deelnemers van de bewonersorganisaties heeft Verloo de drie dimensies van sociale praktijken voor de verschillende organisaties in beeld gebracht. Om dit materiaal te interpreteren had zij aan de structuratietheorie van Giddens echter onvoldoende houvast en terecht maakte zij ook gebruik van andere theorieën.

Betekenis, normen en macht

De betekenis van bewonersorganisaties voor de deelnemende vrouwen blijkt in de te onderscheiden organisaties verschillend te zijn. Verloo komt tot de conclusie dat het handelen in actiegroepen voor buurtbelangen als verlaging van de woonlasten of renovatie van de buurt, voor vrouwen vooral een morele en sociale betekenis heeft. Professionele actieorganisaties waarin sprake is van on-

5. Mieke Verloo, *Macht en gender in sociale bewegingen. Over de participatie van vrouwen in bewonersorganisaties*. Amsterdam (SUA) 1992.

dersteuning door beroepskrachten hebben met name een instrumentele betekenis. Het handelen van vrouwen in de kraak- en woongroepenbeweging heeft vooral een persoonlijke en instrumentele betekenis, waarbij de morele en de sociale dimensies wel worden genoemd, maar als niet-ingeloste verwachting.

Ten aanzien van de *normatieve* dimensie was het opvallend dat alle vrouwen in de bewonersorganisaties harmonie, inzet, feminisme en efficiëntie hoog in het vaandel hebben. Daarnaast bleken professionaliteit en beheersing van emoties van belang. Onderscheid naar de verschillende typen van bewonersorganisaties maakt duidelijk dat de actiegroepen worden gekenmerkt door een sterke afwijzing van dominantie door beroepskrachten. Bewonersstrijd – voor buurtacties – staat centraal. De professionele actieorganisaties leggen een nadruk op de noodzakelijke aanwezigheid van beroepskrachten en op de noodzaak van overleg en van coalities met de politiek. Ook bij de hervormings- en verzetsorganisaties zijn normen over macht, over beroepskrachten of over het gebruik van machtsmiddelen nagenoeg afwezig. Assertiviteit is wel een norm.

Door de structuratietheorie te confronteren met onder andere de civilisatietheorieën van Elias en De Swaan, zoekt Verloo naar mogelijke verklaringen voor deze normatieve verschillen. Immers in het handelen van (leden van) bewonersorganisaties lijkt sprake te zijn van een proces van toenemende beheersing van gedrag en gevoelens, dat leidt tot een proces van toenemende gedisciplineerdheid en verzakelijking. Verloo concludeert dat er, vanwege de prominente rol van beroepskrachten in dit proces, eerder sprake is van een beschavingsoffensief dan van een beschavingsproces.

Ook ten aanzien van *macht* confronteert Verloo haar bevindingen met enkele theorieën vanuit de vraag in hoeverre bewonersorganisaties te beschouwen zijn als democratiseringsfenomenen. Zij concludeert dat er weinig is overgebleven van de hoge verwachtingen van directe democratie, die in de jaren zestig en zeventig opgeld deden. De gedachte dat participatie een tegenwicht zou kunnen vormen tegen de macht van de bureaucratie is nauwelijks houdbaar.⁶ Niet alleen in de professionele actieorganisaties, maar ook in de meer autonome hervormings- en verzetsorganisaties, leiden pogingen om de mogelijkheden tot directe participatie te verbeteren of te behouden telkens weer tot formalisering en professionalisering. De aldus ontstane professionals of formele organisaties zijn het begin van nieuwe bureaucratische structuren en geenszins een tegenwicht ervoor. Positieve effecten als persoonlijkheidsontwikkeling en ervaring in democratische vaardigheden en procedures komen wel voor. Wat dit laatste betreft constateert Verloo dat democratisering in deze vertaling geen recht doet aan de verschillende betekenissen die het handelen van de (vrouwelijke) leden voor henzelf heeft. Ze verwijst hierbij naar Giddens, die bij de overgang van een moderne naar een laat-moderne samenleving ook een verschuiving constateert van

6. A.B. Ringeling, 'Democratie en bureaucratie', in: J.J.A. Thomassen (red.), *Hedendaagse democratie*. Alphen aan den Rijn (Samsom H.D. Tjeenk Willink) 1991, pp. 251-277.

‘emancipatory politics’ naar ‘life politics’.⁷ Het zou de moeite waard zijn nader te onderzoeken wat deze stelling waard is.

Macht en gender

Gender blijkt volgens Verloo bij bewonersorganisaties een rol te spelen in alle dimensies van sociale praktijken. In termen van Giddens’ structuratietheorie is gender een interpretatie-, normerings- en verdelingsprincipe, dat zowel op interactie- als op structuurniveau is terug te vinden. Macht is dan een van de dimensies van sociale praktijken waarin gender werkzaam is. In die zin zijn genderverhoudingen volgens Verloo geen specifiek soort machtsverhoudingen. De machtsdimensie van genderverhoudingen kan wel op meerdere manieren worden bestudeerd: direct in termen van bezit en gebruik van hulpbronnen, en indirect door de machts effecten van sekse als betekenisgeving en vrouwelijkheid en mannelijkheid als normering. Maar Verloo toont in haar dissertatie duidelijk aan dat er naast gendernormen ook andere normen werkzaam zijn die van grote invloed zijn zowel op individueel als op collectief niveau. In de machtsdimensie komt gender naar voren in de ongelijke bezetting van machtsposities, en in de macht die samengaat met taakgericht gedrag in de groep. Gender is dan een van de hulpbronnen die een rol spelen. Professionaliteit is in twee bewonersorganisaties de belangrijkste andere hulpbron. Ook betekenis en normeringen spelen een rol.

Commentaar

De structuratietheorie van Giddens blijkt een bruikbaar kader om de verhouding tussen individu en structuur te beschrijven, maar eerder als ordeningskader dan als middel ter nadere analyse. Terecht heeft Verloo gebruik gemaakt van verschillende theorieën die een vaste plaats hebben verworven in de sociale wetenschappen. Een kritiekpunt betreft de inperking van het thema van haar dissertatie. In haar onderzoek naar ‘vrouwen in bewonersorganisaties’ worden de interne verhoudingen en interacties uitvoerig onderzocht, maar zonder de verschillende bewonersorganisaties in een groter structureel kader te plaatsen: het belang van bewonersorganisaties in het kader van de verzorgingsstaat. Binnen de bewonersorganisaties blijkt dat de posities van vrouwen zeer beperkt zijn en daarmee nauwelijks effect sorteren naar buiten toe. Professionaliteit wint het bovendien van gender en kennelijk is het belang van gender dus ondergeschikt te maken, mits andere hulpbronnen strategisch worden ingezet. De vraag in een dissertatie waarin de verhouding tussen macht en gender wordt onderzocht, is dan uiteraard de vraag wanneer het één prevaleert boven het ander en wanneer andere hulpbronnen zodanig van belang worden, dat gender er weinig toe doet. Niet al-

7. A. Giddens, *Modernity and Self-Identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge (Polity Press) 1991.

leen interne organisatie-elementen als professionaliteit en de macht van het getal zijn van belang. Ook de mogelijkheid om coalities te vormen door middel van overleg en gelijke gerichtheid van doelen met actoren die macht bezitten zijn belangrijke hulpbronnen die de macht van vrouwen naar buiten toe kunnen versterken. De individuele leden van een bewonersorganisatie dienen deze te verwerven wil men collectief het gestelde doel bereiken. Hier kunnen interne organisatiebelangen strijden met externe doelen. Een discussie over de betekenis van 'democratisering' in het kader van macht en gender lijkt hier van belang.

Overigens zou volgens mij een sociaal-ruimtelijke schets van de onderzochte vrouwen in de dissertatie niet hebben misstaan. Het is nogal een verschil of je als jonge studente in een kraakpand of een woongroep wil wonen, of er als ongeschoolde huisvrouw in een verkrotte renovatiewijk het beste van moet zien te maken.

Speelruimte van vrouwen, zeggenschap over vrije tijd en vrijetijdsbesteding⁸

Giddens en Hägerstrand als theoretisch kader

Ook Karsten is geïnteresseerd in de mogelijkheden van vrouwen om meer macht en invloed te verwerven, in dit geval in de vraag hoe vrouwen – vaak tegen de verdrukking in – vrije tijd voor zichzelf weten te bewerkstelligen. Ook zij maakt hierbij gebruik van de structuratietheorie van Giddens, maar modelleert deze bij voorbaat door het begrip macht te herdefiniëren als zeggenschap en door een directe koppeling te leggen met de theorie van Hägerstrand, waarin begrippen als tijd en ruimte een centrale rol spelen. Activiteiten in de vrije tijd vat zij op als sociale praktijken: ze worden gekenmerkt door een specifieke set van regels en middelen oftewel door een specifieke structuur. Vrije tijd is dus verbonden met de zeggenschap van mensen over elkaars tijdsbesteding. De drie onderscheiden tijdsdomeinen (vrije tijd, arbeid, zorg) zijn in onderlinge tijd-ruimtelijke samenhang verbonden. Samenvattend stelt Karsten, dat mensen actief bezig zijn tijd en ruimte af te bakenen voor vrijetijdsbesteding. In dit afbakenen worden tijd en ruimte gestructureerd op een wijze die een differentiatie in verschillende tijdsdomeinen en in verschillende ruimtelijke domeinen tot gevolg heeft. Dit proces wordt door Karsten op interactionniveau beschreven, maar kan in het licht van de theorie van Giddens niet los worden gezien van ontwikkelingen op structuurniveau. Zo zijn ruimtelijke ordening en winkelsluitingswetten belangrijk voor het structureren van de individuele mogelijkheden voor het besteden van vrije tijd. Enerzijds worden op structureel niveau drempels opgeworpen, terwijl anderzijds structurele processen de mogelijkheden voor het afbakenen van tijd en ruimte voor vrijetijdsbesteding kunnen bevorderen.

8. Lia Karsten, *Speelruimte van vrouwen. Zeggenschap over vrijetijd en vrijetijdsbesteding*. Amsterdam (SUA) 1992.

Karsten beschrijft hoe de omvang en de diversiteit van vrije tijd voor vrouwen enorm zijn toegenomen sinds de Tweede Wereldoorlog. Er is echter sprake van een relatieve vooruitgang, waarbij verschillen tussen de seksen blijven voortbestaan. Ook geldt deze vooruitgang lang niet voor alle vrouwen. De zeggenschap van vrouwen over hun vrije tijd hangt samen met geld, mobiliteit, nabijheid van voorzieningen en hun leefsituatie. Hierbij is het onderscheid tussen buitenshuis werkende vrouwen en huisvrouwen van belang. Bovendien maken klassieke regels plaats voor meer geïndividualiseerde regels. In de dagelijkse tijdsbesteding van bepaalde groepen is het structureren van tijd rond vele verschillende bezigheden thuis en buitenshuis belangrijker geworden. Bij hen heeft taakgeoriënteerd handelen plaats gemaakt voor tijdgeoriënteerd handelen. Vrije tijd krijgt een zelfstandige betekenis naast die van zorg en arbeid.

Zeggenschap over vrije tijd en vrijetijdsbesteding

Op basis van de interviews hoopte Karsten zowel een onderscheid aan te treffen naar ruimtelijke milieus als naar huishoudsituatie, maar met de kanttekening dat het hier om een explorerend onderzoek ging. Een duidelijk onderscheid naar de waardering van het stedelijke milieu Haarlem enerzijds en het suburbane milieu Enkhuizen anderzijds kon echter niet aangebracht worden. Het bleek een verschil tussen huisvrouwen en werkende gehuwde vrouwen. Hoewel niet te scheiden van betekenisgevende regels, bleek zeggenschap over vrije tijd toch vooral samen te hangen met de rechten en plichten horende bij een sociale positie en verbonden met een bepaalde legitieme orde. Sommige vrouwen refereerden sterk aan de rechten en plichten verbonden met de klassiek-vrouwelijke positie van verzorger, terwijl anderen de 'vanzelfsprekende' dominantie van deze positie ter discussie stelden. Deze laatsten hanteren geïndividualiseerde regels in het afbakenen en besteden van vrije tijd. Gelet op de materiële dimensie van zeggenschap, bleek tijd zonder meer de belangrijkste dimensie in de totstandkoming van vrije tijd. Het ging hierbij niet zozeer om de beschikking over vrije tijd, maar vooral om de eisen die voortvloeien uit het structureren van tijd. In dit onderzoek bleek dat vrouwen met een ruim tijdsbudget (in feite huisvrouwen) weinig geneigd waren tijdsdomeinen van elkaar af te bakenen. Werkende vrouwen met een krap tijdsbudget waren daarentegen juist gericht op het planmatig omgaan met tijd. Vrije tijd kreeg hierdoor een zelfstandige betekenis en droeg het karakter van geplande tijd. Maar werkende vrouwen met weinig tijd konden zich houden aan normen verbonden met de klassiek-vrouwelijke positie, daarmee gezinsgericht opereren, en er tegelijkertijd een meer geïndividualiseerd normenpatroon op nahouden. Karsten komt zodoende tot drie typen. Het vierde type, vrouwen met veel tijd, maar ook sterk geïndividualiseerd, trof zij niet aan in haar bestand. Waren dezen soms op de golfcourse, terwijl ze het huishouden overlieten aan de Philippijnse gezinshulp?

Commentaar

De combinatie van de structuratietheorie van Giddens met de theorie van Hägerstrand blijkt een gelukkige bij de bestudering van zeggenschap over vrije tijd. Een kritiekpunt betreft het ontbreken van informatie op dit punt die betrekking heeft op de directe sociale omgeving, met name de partner. Immers, het verkrijgen of vergroten van zeggenschap over hun vrije tijd zullen vrouwen vooral moeten bevechten bij hun partner. Net als bij Verloo geldt de vraag, of het mogelijk is om verschuivingen in macht en zeggenschap bij vrouwen te bestuderen, zonder hierbij de directe omgeving, degenen ten opzichte van wie macht en zeggenschap bevochten moeten worden, bij het onderzoek te betrekken. Juist Giddens legt de nadruk op interactie en wisselwerking tussen actoren en hun omgeving.

De keuze van twee ruimtelijke milieus, Enkhuizen en Haarlem, lijkt aanvankelijk voldoende beargumenteerd, een suburbaan en een stedelijk milieu. Nadat echter bleek dat de verschillende ruimtelijke milieus niet voldoende differentieerden, had ik een argumentatie verwacht. Een reden zou gelegen kunnen zijn in de omschrijving van vrije tijd. Aangegeven is dat vrije tijd en vrijetijdsbesteding sterk gevarieerd zijn geraakt, van huiselijke vormen tot vormen buitenshuis, georganiseerd dan wel ongeorganiseerd, op terreinen van sport, cultuur, onderwijs. In feite vallen alle activiteiten eronder behalve directe zorg en betaalde arbeid. Met deze definitie van vrije tijd is er in ieder ruimtelijk milieu wel iets van doen. Ruimtelijke milieus worden waarschijnlijk pas bepalend als het gaat om vrijetijdsactiviteiten buitenshuis, waarvoor ruimte en plaats moet zijn in of nabij het gekozen ruimtelijke milieu. Naar mijn weten heeft Karsten hier geen onderzoek naar verricht.

Wat de typologie als uitkomst van het onderzoek betreft, tenslotte het volgende. Normatieve regels en tijdbudget bepalen uiteindelijk de zeggenschap over vrije tijd en vrijetijdsbesteding. Het is de moeite waard om deze typologie toe te passen op mannen, met en zonder baan, en te onderzoeken hoe het met hun normatieve regels is gesteld. Pas dan kan men uitspraken doen over gendergebonden gedrag en normen, uitspraken die nu helaas ontbreken.

Een druk bestaan, tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen⁹

Verzorgingsarrangementen van tweeverdieners

Droogleever Fortuijn baseert haar dissertatie eveneens op de structuratietheorie van Giddens in relatie tot het tijd-ruimtelijk denken van Hägerstrand. Zij heeft onderzoek gedaan naar de verzorgingsarrangementen van tweeverdieners. Verzorging wordt hier in de brede betekenis gebruikt en omvat alles wat voor het

9. Joos Droogleever Fortuijn, *Een druk bestaan. Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen*. Sociaal-wetenschappelijke Studies, Amsterdam (Amsterdam University Press) 1993.

voortbestaan van het huishouden nodig is: betaald werk om het inkomen zeker te stellen en onbetaalde werkzaamheden thuis. Arrangement verwijst naar de manier waarop de voor de verzorging noodzakelijke activiteiten in tijd en ruimte zijn gesitueerd. Verzorgingsarrangementen worden in dit onderzoek enerzijds onderscheiden naar de wijze waarop de allocatie van tijd over betaald en onbetaald werk plaatsvindt in het huishouden als geheel, anderzijds naar de wijze waarop betaald en onbetaald werk tussen de leden van het huishouden onderling wordt verdeeld.

Het bleek dat de situatie op het moment waarop beide partners een huishouden vormen, van groot belang is voor latere arrangementen. Het onderscheid tussen carrièregerichtheid en gezinsgerichtheid ging gepaard met een onderscheid naar opleidingsniveau. Hoger opgeleiden stelden hun carrière voorop en deden daaraan zo min mogelijk concessies. Bovendien waren zij vanwege hun opleiding en de bijbehorende inkomsten in staat om de verzorging van huishouden en kinderen tegen betaling uit te besteden. Leeftijdssymmetrie van de beide partners werkte hierbij nog versterkend. De veronderstelling dat de geboorte van het eerste kind het cruciale moment vormt voor de arbeidssituatie in het huishouden op langere termijn bleek onjuist. De geboorte van een volgend kind, veranderingen op de arbeidsmarkt in de vorm van werktijdvermindering dan wel -vermeerdering bleken evenzeer de verzorgingsarrangementen te beïnvloeden. Huishoudens behoren niet hun gehele gezinsleven tot één type, maar arrangeren de verzorging van hun huishouden in elke fase opnieuw.

Niet alleen het opleidingsniveau, maar ook het beroep dat wordt uitgeoefend bleek van grote invloed op het verzorgingsarrangement. De mogelijkheid om parttime te werken lijkt in onze maatschappij nauw samen te hangen met hetgeen in het betreffende beroep of de betreffende sector gangbaar is. Zowel op de arbeidsmarkt als in het huishouden wordt in feite met twee maten gemeten: in zogenaamde vrouwenberoepen is parttime werk mogelijk, in andere nauwelijks tot niet.

De verdeling van de onbetaalde arbeid in huishoudens vormde hiervan het spiegelbeeld. De totale arbeidslast van vrouwen in het onderzoek was iets groter dan die van mannen. In de huishoudens waarin beide partners een fulltime baan hadden, was het onbetaalde werk relatief symmetrisch verdeeld. Belangrijk is echter volgens de auteur, dat het merendeel van de vrouwen met kinderen in deeltijd werkte en zo de totale werklast binnen de perken hield. Huishoudens arrangeren het betaalde werk en het onbetaalde werk in relatie met de gezinsfase waarin ze verkeren.

De verzorging van kinderen vormde bij de onderzochte tweeverdieners een probleem. Ouders met kleine kinderen werden – zeker ten tijde van het dissertatie-onderzoek – geconfronteerd met een groot tekort aan of volstrekt ontbreken van kinderopvangvoorzieningen in de eigen woonplaats. Carrièregerichte huishoudens besteedden de kinderverzorging meestal uit, hetzij aan een betaalde oppas, hetzij aan een kinderdagverblijf. Vanwege de carrière is er zowel

behoefte aan formele kinderopvang, alsook de financiële mogelijkheid om op deze wijze verzorging te regelen.

Opleiding en inkomenspositie, de structuur van de arbeidsmarkt en het aanbod van kinderopvang zijn enkele factoren die de marges bepalen waarbinnen mensen in huishoudsituaties handelen en hun leven vorm geven. Het lijkt vooral de institutionele context te zijn die bepalend is voor de verzorgingsarrangementen van tweeverdieners.

De woonplaatskeuze van tweeverdieners

Ook de ruimtelijke context kan bepalend zijn. Op basis van de theorie van Hägerstrand werkte Droogleeuw Fortuijn in haar dissertatie de stelling verder uit dat maatschappelijke typen tevens ruimtelijke typen zijn: verzorgingsarrangementen van tweeverdieners in het ene gebied zijn niet dezelfde als in een ander gebied en dat heeft alles te maken met de eigenschappen van die gebieden. Haar vijf onderzoeksgebieden representeren een diversiteit van woonmilieus die de hedendaagse stadsgewesten kenmerkt: van perifere suburb tot binnenstedelijk milieu en schakeringen tussen deze twee in. Zij scheppen verschillende condities voor het dagelijks handelen van de betrokken tweeverdienersgezinnen. De spreiding van de verschillende typen over de gebieden is niet willekeurig maar systematisch. Gezinnen die gezinsgericht zijn, maar sterk asymmetrisch georiënteerd, vormen het dominante type in zowel de perifere suburb Enkhuizen als in de groeikern Almere. De beide suburbane gebieden, Enkhuizen nog meer dan Almere, zijn vooral toegesneden op de leefwijze van de traditionele eenverdienersgezinnen. Deze context biedt weinig steun voor verzorgende taken: weinig ondersteunende voorzieningen, weinig soortgenoten op wie men anders dan incidenteel een beroep kan doen.

Carrièregerichte huishoudens kwamen vooral in de stedelijke gebieden voor (Concertgebouwboulevard in Amsterdam en het vooroorlogse Haarlem). Zij vonden in de stedelijke gebieden een ruime arbeidsmarkt en vele voorzieningen die noodzakelijk zijn voor hun huishouden. Zij troffen er de concentratie van soortgenoten aan die een voldoende economisch en politiek draagvlak vormt voor een materiële uitrusting en een regelgeving die op hun leefwijze is toegesneden. Hun dagpad gaat van hot naar her, zij bezoeken vele bestemmingen, maar zijn dankzij een efficiënt ruimtegebruik in staat deze bestemmingen te combineren in verplaatsingsketens.

Het gezinsgerichte, maar symmetrisch georiënteerde huishouden is een schaars type dat lijkt thuis te horen in de rustige woongebieden direct aan de stadsrand.

De conditionerende werking van de ruimtelijke context is vooral terug te vinden in het ruimtegebruik van de betreffende tweeverdieners: het tijdsbeslag van de woonwerkverplaatsingen, de uitbesteding van huishoudelijke taken en kinderverzorging, en de efficiency van het verplaatsingsgedrag. De vraag hierbij

is in hoeverre de spreiding van de huishoudens over de verschillende gebieden een gevolg is van uitsortering.

Ter beantwoording van deze laatste vraag bracht Droogleever Fortuijn de verhuisgeschiedenissen van de onderzochte tweeverdieners in samenhang met hun arbeidscarrière en de huishoudenvorming. Wooncarrière, arbeidscarrière en gezinsvorming maken deel uit van een proces van maatschappelijk settelen, aldus de auteur.

Commentaar

Door de nadruk te leggen op verhuisgeschiedenissen van tweeverdieners gaat Droogleever Fortuijn uit van handelingen en acties van huishoudens die zij relateert aan bestaande woonmilieus. Zij gaat hierdoor echter voorbij aan de institutionele context van de woningmarkt. Het woningaanbod in de achter ons liggende jaren was sterk gericht op het traditionele gezin, hetgeen een ruime sortering in suburbane woonmilieus en in daarbij behorende traditionele voorzieningen met zich meebracht. Uit het gedrag van de carrièregerichte en daardoor rijkere tweeverdieners, die dankzij hun inkomenspositie ruimere keuzemogelijkheden hebben op de woningmarkt, kan men de conclusie trekken dat het traditionele woonmilieu door hen niet echt interessant wordt gevonden. Beschouwt men deze groep als koploper, dan kan dit betekenen dat er in de toekomst nog heel wat moet worden gesleuteld aan de bestaande woonwijken, wil men ze geschikt maken voor andere dan traditionele gezinnen.

In feite zijn volgens mij de volgende vragen van belang. In hoeverre zijn het instituties op het gebied van de gebouwde omgeving (beleid en wetgeving van de overheid, woningcorporaties, projectontwikkelaars, hypotheekbanken en wetenschappelijke instituten) die een maatschappelijke uitsortering bewerkstelligen, namelijk door het aanbieden van woonmilieus met een sterk homogeen, traditioneel gezinsgericht karakter? En in hoeverre beantwoordt dit aanbod nog wel aan de bestaande – inmiddels zeer pluriforme – woningvraag?¹⁰

In relatie hiermee wil ik een opmerking maken over het feit van de momentopname. De auteur stelt in haar onderzoek wel het belang van de dynamiek aan de orde, maar doet daar verder weinig mee. Haar databestand dateert uit het midden van de jaren tachtig, hetgeen betekent dat de huishoudens nu inmiddels uit de kleine kinderen zijn en met pubers van doen hebben. Het zou de moeite waard zijn geweest te onderzoeken of dit betekent dat gezinsgeoriënteerde huishoudens nu zijn gaan behoren tot het carrièregerichte type en in hoeverre men nu ook op zoek is naar een ander – volgens de auteur meer geschikt – ruimtelijk type, of dat men blijft wonen waar men woont doch bijvoorbeeld meer reistijd uittrekt om het werk te bereiken of een extra auto aanschafft. Een niet onbelangrijk deel van het fileprobleem tussen Almere en Amsterdam lijkt door dit laatste

10. Zie hiervoor ook: L. Bloeme e.a., *Versteend beleid. Volkshuisvesting in een geëmancipeerde samenleving*. Amsterdam (SUA) 1988.

te worden veroorzaakt. Maatschappelijke typen en ruimtelijke typen vallen daardoor op het schaalniveau van de wijk niet meer samen. Het stadsgewest lijkt daarmee het ruimtelijk kader te worden voor een pluriforme samenleving, voor mannen en vrouwen met alle mogelijke activiteitenpatronen.

Ook haar eenheid van onderzoek behoeft naar mijn mening commentaar. Droogleever Fortuijn gaat uit van het begrip 'huishouden', waarmee ze in feite de eenheid bestaande uit twee partners bedoelt, man en vrouw, die al dan niet een symmetrische relatie met elkaar hebben. Meer aandacht voor de belangen van de partners afzonderlijk ten aanzien van de verschillende thema's als tijdsbesteding, ruimtegebruik, het belang van een verhuizing enzovoort, was echter wenselijk geweest, evenals aandacht voor de verschillende fricties die de afzonderlijke belangen opleveren ten aanzien van de handelingsruimte en besluitvorming in een partnerrelatie.

Tenslotte, de auteur besluit haar dissertatie met een discussie over verzorgingsarrangementen en context. Terugkijkend op haar eigen onderzoek stelt zij dat haar studie een voorbeeld is van een intensief onderzoek naar het strategisch handelen van een beperkt aantal cases, waarin de institutionele structuur tussen haakjes is geplaatst, hetgeen naar haar mening ook volgens Giddens zelf onderzoekstechnisch mogelijk moet zijn. Wel geeft zij in haar laatste hoofdstuk een schets van de institutionele structuur in Nederland waarin de verzorgingsarrangementen van Nederlandse tweeverdienersgezinnen gestalte krijgen. Het is jammer dat zij hiermee haar dissertatie besluit in plaats van opent. Het had een belangrijke meerwaarde betekend voor haar verder zeer interessante onderzoek, indien ze zich door deze uitspraak van Giddens niet al te zeer had laten leiden.

*Het stedelijk mozaïek. Een vertaling van de voorkeuren van stedelijke bevolkingscategorieën naar ruimtelijke milieus*¹¹

Een stedenbouwkundig antwoord op een sociaal-ruimtelijk vraagstuk

De analyses in bovengenoemde proefschriften ten aanzien van de veranderende positie van vrouwen en hun mogelijke handelingsruimte bieden wel een aanzet, doch onvoldoende houvast voor beleidsvorming. Immers, een belangrijke vraag na deze analysefase is, hoe beleidsmakers en andere actoren betrokken bij de vormgeving van de gebouwde omgeving kunnen inspelen op de ontwikkeling van een samenleving waarin recht wordt gedaan aan een zelfstandige en geëmancipeerde positie van vrouwen en mannen. De stedenbouwkundige Margot Mey heeft deze vraag in haar proefschrift uitgewerkt met betrekking tot de vormgeving en inrichting van ruimtelijke milieus. Zij start met een grondig overzicht van alle mogelijke Nederlandse bevolkingscategorieën en hun dagpatronen, waarvoor zij onder andere gebruik heeft gemaakt van de dissertaties van

11. Margot G. Mey, *Het stedelijke mozaïek. Een vertaling van de voorkeuren van stedelijke bevolkingscategorieën naar ruimtelijke milieus*. Delft (Publikatieburo Bouwkunde) 1994.

Karsten en Droogleever Fortuijn. Zij koppelt dit overzicht aan de uit deze onderzoeken gebleken voorkeuren voor ruimtelijke milieus en aan het belang van nabijheid dan wel bereikbaarheid van voorzieningen. Bepalend uitgangspunt in haar studie is bovendien het belang van langzaam verkeer en openbaar vervoer in de stedelijke samenleving van de toekomst. De auto beschouwt zij als een aanvullend vervoermiddel en hiermee speelt zij in op het streven naar een duurzame samenleving. In feite bouwt ook Mey in methodologische zin voort op Giddens en Hägerstrand; zij zoekt expliciet naar de mogelijkheden om woonmilieus zodanig vorm te geven dat zij letterlijk en figuurlijk de handelingsruimte van de bewoners vergroten. Hiermee hanteert zij de stelling van Hägerstrand dat beperkingen in tijd en ruimte in feite te beschouwen zijn als onveranderbare structuren die alleen met behulp van stedelijke planning kunnen worden gewijzigd. Zij gaat uit van drie belangrijke terreinen van activiteiten: huishouden en verzorging van kinderen, betaalde arbeid en vrije tijd. Veel aandacht besteedt zij aan de verkeers- en vervoersstructuur. Impliciet laat zij met haar dissertatie ook zien wat de handelingsruimte van een vakvrouw als stedenbouwkundige kan zijn op het terrein van plan- en besluitvorming ten aanzien van ruimtelijke milieus.

Ruimtelijke milieus voor een pluriforme samenleving

Mey heeft in haar proefschrift twee ruimtelijke milieus uitgewerkt: een nieuw te bouwen wijk in Zoetermeer en herstructurering van een bestaande wijk in Zwolle, die door haar zelf in de jaren vijftig is ontworpen. Haar voorstellen worden gekenmerkt door de infrastructuur voor langzaam verkeer en openbaar vervoer als dragers van de beide milieus. Bepalend zijn bovendien de stedelijke knooppunten: een of meer centra van voorzieningen bestaande uit winkels, basisscholen en kinderopvang, die zijn geconcentreerd rond een belangrijke halte van openbaar vervoer. Hiermee biedt Mey een ruimtelijk kader voor een ieder die de dagelijkse verzorging van huis en haard combineert met werkzaamheden of activiteiten elders. Immers de openbaar-vervoerhalte is van groot belang voor de *bereikbaarheid* van werkgelegenheid in de regio, terwijl de concentratie van dagelijkse voorzieningen rond het station de *nabijheid* hiervan in de omgeving van de woning garandeert. Door de ruimtelijke koppeling van openbaar-vervoerhalte aan voorzieningen wordt ook een koppeling in tijd aangebracht en dus van activiteiten in de betaalde en in de verzorgende sfeer, een belangrijk kenmerk van stedelijke bevolkingscategorieën in opkomst. Speciale aandacht geeft Mey aan de mogelijkheden tot besteding van vrije tijd in de woonomgeving. Juist vanwege efficiënt tijdgebruik acht Mey ook hiervoor nabijheid van groot belang. Enerzijds dienen verschillende vrijetijdsvoorzieningen volgens haar aanwezig te zijn in het centrumgebied. Anderzijds voorziet zij, ondanks het compacte karakter van haar wijkontwerp, in behoorlijke openbare groenvoorzieningen die enigszins aan de rand zijn gelegen en tevens dienen als decor voor de woningen met kinderrijke huishoudens.

Pluriformiteit in sociaal opzicht, hetgeen wil zeggen een grote variëteit van huishoudens naar gezinsfase, leeftijd, activiteitenpatronen en inkomensstructuur, dient in ruimtelijke zin vorm te krijgen in een 'stedelijk mozaïek', waarbij zij op wijkniveau een zekere sortering voorstelt met als belangrijkste kenmerk: kinderloze huishoudens in het dichtbebouwde centrum en huishoudens met kinderen aan de groene rand van de wijk.

In Zwolle heeft Mey het bestaan van groene zones aangegrepen om daar een zekere vorm van verdichting toe te passen die noodzakelijk was om zowel de benodigde voorzieningen als de infrastructuur van een groter draagvlak te voorzien. In Zoetermeer had zij uiteraard de vrije ontwerpershand. Het resultaat is in beide gevallen een min of meer compacte wijk, gedomineerd door goed openbaar vervoer en één of meer sterke stedelijke knooppunten, en opgebouwd uit een scala van woonmilieus.

Het resultaat, en daarmee dit proefschrift, geeft richting aan de vraag hoe we moeten inspelen op een pluriforme maatschappij waarin een ieder zo veel mogelijk een zelfstandig leven kan leiden, gekoppeld aan een groeiend milieubesef.

Commentaar

De dissertatie van Mey geeft naar mijn mening in feite een blauwdruk van een woonmilieu dat kansen biedt aan een grote pluriformiteit aan huishoudens, die bovendien zijn ingesteld op een openbaar-vervoerstructuur en een langzaam-verkeer-infrastructuur. Ze heeft een interessante aanpak waarbij het collectieve belang, i.c. voorrang geven aan het openbaar vervoer, de voorkeur krijgt boven het individuele belang van autobezit en autogebruik. In feite combineert zij het gedrag van zogenaamde gidsgroepen, de stedelijke tweeverdieners uit de sociaal-geografische dissertaties, met een door haar en anderen geformuleerd milieubelang om de auto terug te dringen.

Hiervoor is een andere stedenbouwkundige opzet van woonwijken noodzakelijk, maar ook een redelijke bebouwingsdichtheid daarvan. De traditionele gezinswoning is in haar wijk niet de dominante woonvorm, maar een van de varianten naast een grote concentratie aan gestapelde woonvormen in het centrum van de wijk rond het station en het winkelcentrum. In feite biedt Mey, op basis van onderzoek naar het gedrag van huishoudens, een min of meer institutioneel antwoord in de vorm van een stedenbouwkundig plan. Door middel van een ruimtelijke structuur tracht zij een sociale structuur op wijkniveau te genereren, die aansluit bij het gedrag van de stedelijke bevolkingscategorieën die uit de andere dissertaties naar voren gekomen is. Zonder in een ruimtelijk determinisme te vervallen is het de bedoeling dat haar ruimtelijke milieus mogelijkheden bieden aan 'nieuwe' huishoudens in plaats van belemmeringen veroorzaken.

De stedenbouwkundige Mey is aan een aantal vragen nog niet toegekomen. Deze vragen betreffen de mate van dynamiek van haar visie en de strategie hoe het stedelijk mozaïek daadwerkelijk te realiseren. Is het niet al te statisch ge-

dacht om huishoudens met kinderen per definitie in het groen te situeren? Ten eerste worden kinderen groot; ten tweede kan juist het meer compacte stedelijk milieu dat zij presenteert aantrekkelijk zijn voor kinderen, gezien de grote mate van veiligheid die zij nastreeft. Ten derde: is haar stedenbouwkundige visie ook inzetbaar in die woonwijken waar veel minder openbare ruimte aanwezig is, zoals in de vooroorlogse woonwijken en in de wijken die in de jaren zeventig en tachtig van deze eeuw zijn gebouwd? Immers, de woonwijken die zijn gebouwd in de jaren vijftig en zestig, zoals in haar voorbeeld Zwolle, zijn gekenmerkt door een overmaat aan openbaar groen, die nu kan worden benut voor het aanbrengen van voorzieningen, extra woonbebouwing en een openbaar-vervoersstructuur. Tenslotte: in hoeverre zijn andere betrokkenen, projectontwikkelaars, corporaties, vervoersmaatschappijen, maar vooral de bewoners zelf te overtuigen van het aantrekkelijke van haar voorstellen? Kortom, in hoeverre wordt de vergroting van de handelingsruimte van vrouwen en mannen in een duurzame en geëmancipeerde samenleving, zoals zij die voorstaat, door andere actoren op het gebied van de gebouwde omgeving gedeeld?

Macht en gender, privézaak of publieke aangelegenheid?

Dankzij het gedegen karakter van de vier dissertaties is het mij mogelijk om enkele conclusies te trekken die voor vrouwenstudies op het terrein van de ruimtelijke wetenschappen, en wellicht ook daarbuiten, een basis kunnen vormen voor verder wetenschappelijk onderzoek. De combinatie van de structuratietheorie van Giddens met de tijd-ruimte-benadering van Hägerstrand blijkt een vruchtbaar kader te vormen voor inzicht in de handelingsruimte van actoren en daarmee ook voor een genderbenadering.

Zoals in de dissertaties is gebeurd, dient het actorbegrip nader te worden geëxpliciteerd, en is het tevens noodzakelijk om zowel de interactieruimte als ook het veld van interactie goed af te bakenen, wil men inzicht krijgen in de relatie tussen macht en gender. Vrouwen in bewonersorganisaties trachten het plan- en besluitvormingsproces op het terrein van de gebouwde omgeving te beïnvloeden en zijn daarmee zowel participant in de besluitvorming als ook woonconsument. Maar de vrouwen bij Verloof trachten ook hun primaire groep, de bewonersorganisatie, te beïnvloeden om hun handelingsruimte te vergroten. De vrouwen die aan de orde komen bij Karsten en Droogeleever Fortuijn worden in feite primair gedefinieerd als woonconsument. Hun handelingsruimte wordt gezocht en zonodig gecreëerd in de privésfeer van het primaire netwerk, het huishouden, de directe familie, en indien dit niet voldoet, wordt de strijd opgegeven door zo mogelijk een andere fysieke omgeving te zoeken. De stedenbouwkundige en de wetenschapper trachten vooral de professionele wereld inzicht te bieden in het belang van vergroting van de handelingsruimte voor vrouwen op het gebied van de gebouwde omgeving.

Met bovenstaande voorbeelden wordt duidelijk dat de positie van de 'actor' in zijn structurele context helder omschreven dient te worden om zicht te krijgen op de mogelijke handelingsruimte. Een duidelijke omschrijving van de actor heeft tot gevolg dat de context duidelijk wordt voor de onderzoeker en voor de lezer.

Tevens wordt een goed inzicht geleverd in het structurele kader van het veld waarop de actor opereert, in welke rollen en posities dan ook. In de verschillende dissertaties zou dat meer geprononceerd hebben gekund.

Ook het begrip 'sociale structuur' kan veelzijdig worden geïnterpreteerd. De bewonersgroep of actiegroep, de buurtpopulatie, het primaire netwerk van huishouden en eventuele verwanten, het netwerk van actoren in het plan- en besluitvormingsproces, het zijn even zo vele sociale contexten waarin een actor geplaatst dient te worden. Naar mijn mening dient hierbij onderscheid te worden gemaakt tussen de directe, (privé)context waarin en van waaruit de actor opereert (het privédomein van huishouden, woongroep en buurt- of actiegroep), en de meer publieke context waartegen of waarbinnen men opereert. Op beide terreinen kan men als actor in feite zijn of haar doelen trachten te bereiken door het vergroten van macht en zeggenschap via allerlei hulpbronnen.

Het is opvallend dat in drie van de vier proefschriften de nadruk ligt op vergroting van de handelingsruimte van vrouwen in de privésfeer. Dit geldt voor de onderzochte vrouwen bij Karsten, de echtparen bij Droogleevers Fortuijn, en de actiegroepen, de verzetsorganisaties en de woongroepen bij Verloo. Alleen de vrouwen in de door Verloo bestudeerde professionele actieorganisaties zijn doende geweest om niet alleen intern, maar ook in het krachtenveld van de stadsvernieuwing hun invloed te vergroten. Zou deze nadruk op de privésfeer niet een afspiegeling kunnen zijn van de werkelijke marges die vrouwen thans hebben en benutten om hun armslag te verruimen? De vraag daarbij is of deze marginale positie alleen voor vrouwen in onze maatschappij geldt. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk dat het een probleem is waar al degenen, mannen en vrouwen, die buiten het professionele netwerk vallen – of worden gehouden – mee van doen hebben. Want de ruimtelijke ordening blijft een terrein waar professionaliteit zowel qua vakinhoudelijke aspecten, als qua procedurele aspecten een zeer belangrijke hulpbron is. Professionaliteit hangt bovendien nauw samen met andere vormen van structurele macht, zoals het bezit van kapitaal en eigendom van grond en opstallen. Al degenen die deze hulpbronnen niet of slechts in geringe mate bezitten, hebben in feite slechts enkele strategieën voorhanden om hun handelingsruimte te vergroten, zoals het manipuleren in de privésfeer, beschreven in de dissertaties, of het opereren in de politiek door directe deelname aan de politieke besluitvorming of meer indirect door opinievorming en wetenschappelijk onderzoek.

In de verschillende becommentariërende paragrafen is eveneens de theoretische uitwerking van het structuurbegrip (sociaal en ruimtelijk) aan de orde gekomen. De gebouwde omgeving kan dusdanig dominant zijn, dat bewoners

en gebruikers in hun handelingsruimte hierdoor sterk worden geconditioneerd. Tegelijkertijd bepaalt de sociale structuur van een samenleving in hoge mate de ruimtelijke ordening, hetzij door het vrije spel der maatschappelijke krachten, hetzij door een sterke sturing vanuit de overheid. In overheidssturing speelt ook de tijdsdimensie een rol. Een sterke ruimtelijke conditionering die niet (meer) aansluit bij de maatschappelijke structuur kan frustraties, sociale acties of noodgedwongen aanpassing veroorzaken, maar ook leiden tot mobiliteit in de vorm van verhuisbewegingen of een sterke toename in het gebruik van snelle verkeers- en vervoermiddelen over een grotere regio.

In dit artikel is beschreven hoe zorgvuldig onderzoek kan verlopen naar de verschillende dimensies van sociale praktijken – betekenisgeving, macht en normen – en wat dit oplevert in termen van inzicht in de handelingsruimte van vrouwen. Maar ook komt het belang van andere relevante hulpbronnen aan de orde in relatie tot gender. Genoemd zijn onder andere het belang van professionaliteit bij Verloo en het belang van een goede opleiding, een behoorlijk beroep, betaald werk, een bron van inkomsten (gerelateerd aan de andere hulpbronnen) bij Droogleever Fortuijn en Karsten. Kortom, professionaliteit en geld blijken voor vrouwen belangrijke voorwaarden te zijn om enige handelingsruimte te hebben op het terrein van de gebouwde omgeving. Maar ook de vaardigheid tot onderhandelen en een zekere convergentie van denkbelden in de privésfeer of een sterk begrip van tijd zijn mogelijke hulpbronnen. Minstens zo belangrijk zijn deze hulpbronnen in het bereiken van doelen als woonconsument in de publieke sfeer. Kennis van en inzicht in de woningmarkt, een inkomen om kinderopvang te betalen of te verhuizen naar een woning die bij de leefstijl past, worden eveneens bepaald door professionaliteit en de inkomenspositie van de actor. Wat ik hieraan nog wil toevoegen zijn andere hulpbronnen zoals de sociale vaardigheden tot onderhandelen, het voeren van overleg en het vormen van coalities waarbij opnieuw professionaliteit en inzicht in de motieven van de andere actoren vereisten zijn.

Gender blijkt niet zozeer een specifieke hulpbron te zijn naast allerlei mogelijke hulpbronnen, maar is veeleer hiermee verweven. Iedere hulpbron is in principe gendergekleurd. Maar het relatieve gewicht en de samenhang zouden wel eens belangrijker kunnen zijn dan de hulpbronnen op zich; immers ook de positie van mannen wordt bepaald door de mate van professionaliteit die zij bezitten, hun inkomenspositie en dergelijke. En daarvoor ontkomt men toch ook niet aan een vergelijkende studie naar de handelingsruimte van vrouwen en mannen in een bepaalde sociale en ruimtelijke context.

Het volkshuisvestingsbeleid, de ruimtelijke ordening en het verkeer- en vervoerbeleid zijn jarenlang gekenmerkt door een zeer statische en starre houding ten aanzien van ontwikkelingen die verband houden met de veranderende positie van vrouwen. Langzamerhand, dankzij de afbraak van de vaak starre regelgeving, de invloed van vrouwen in het professionele veld en de grotere invloed van andere actoren, komt daar verandering in. Het is nu bijvoorbeeld vrij

normaal dat banken hypotheekleningen verstrekken aan tweeverdieners en alleenstaande vrouwen, mits ze een behoorlijk inkomen hebben, iets wat tien jaar terug ondenkbaar was. Een zakelijke aanpak lijkt het thans te winnen van een ideologisch getinte benadering die jarenlang dominant was bij de overheid. De kans bestaat dat het in de toekomst minder de ideologisch getinte genderverhoudingen zijn die dominant zullen blijven, maar dat het vooral opleiding, professionaliteit, inkomen, en beroep als hulpbronnen zijn die in combinatie met elkaar de individuele handelingsruimte van mannen en vrouwen in onze maatschappij zullen bepalen, mits natuurlijk niet alleen op het terrein van de gebouwde omgeving, maar ook op andere maatschappelijke terreinen de instituties die het traditionele gezin sinds jaar en dag hebben bevoorrecht, verdwijnen.

Opinie

Hanne Groenendijk

Werken is zorgen: een tegenstelling voorbij

Twee studies over tijdsbesteding

Wie twintig jaar geleden sociologie studeerde of bedreef, kon zich nauwelijks onttrekken aan een hevig debat dat toen gaande was. Elke socioloog moest zich bekennen tot één van twee onderzoeksmethoden, die volgens velen diametraal tegenover elkaar stonden: de zogenaamde kwantitatieve en de kwalitatieve methode. Had ik toen, als student-assistent, de beschikking gehad over de proefschriften van Droogleever Fortuijn en Van der Lippe, dan had ik ze onmiddellijk ingezet om de verschillen te laten zien tussen de opzet en de resultaten van kwantitatief en van kwalitatief onderzoek.¹ De beide onderzoeksters benaderen immers hetzelfde wetenschappelijk probleem, de vraag waaraan mannen en vrouwen in huishoudens hun tijd besteden en waarom, met elk een heel ander methodisch instrumentarium.

Destijds zou de aandacht vooral zijn uitgegaan naar een aantal uiterlijke verschillen. De kwalitatieve studie is vergeleken met de kwantitatieve dikker en oogt aantrekkelijker: in plaats van coëfficiënten en formules vinden we bij Droogleever Fortuijn citaten en foto's: concrete beelden tegenover abstracte verbeelding, taal tegenover cijfers.

We zouden ook hebben stilgestaan bij het feit dat Van der Lippe haar respondenten een gestandariseerde vragenlijst overseinde via een computer, terwijl met de onderzochten van Droogleever Fortuijn uren-durende gesprekken werden gevoerd. Kille mechanica tegenover een warme ontmoeting.

Gelukkig is de positionering van kwalitatieve tegenover kwantitatieve sociologen ontmaskerd als een schijnbare en in elk geval onvruchtbare, geconstrueerde tegenstelling. Tegenwoordig wordt veeleer onderkend wat de specifieke waarde is van elk van beide onderzoeksbenaderingen, zodat de blik meer kan worden gericht op minder oppervlakkige verschillen tussen onderzoeken naar het voorkomen en onderzoeken naar de aard van een sociaal verschijnsel.

1. J. Droogleever Fortuijn, *Een druk bestaan. Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen*. Sociaal-wetenschappelijke Studies, Amsterdam (Amsterdam University Press) 1993, en T. van der Lippe, *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Een interdisciplinaire studie naar betaald en huishoudelijk werk binnen huishoudens*. Amsterdam (Thesis Publishers) 1993.

Moeders met een baan: geen dubbele werkweken

De kwantificerende studie van Van der Lippe, *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*, geeft zicht op verbanden, op correlaties en interacties, op het relatieve gewicht van elk van de factoren die samenhangen met de verdeling van betaald en huishoudelijk werk tussen mannen en vrouwen in huishoudens. Dat levert geen droge abstracte cijfers, dat biedt zicht op het alledaagse leven. Zo kan men bijvoorbeeld met de gegevens van Van der Lippe de empirische basis nagaan van de veelgehoorde stelling, dat buitenshuis werkende vrouwen vergeleken met niet-buitenshuis werkende vrouwen dubbel-belast zijn. Als daarmee bedoeld wordt dat ze dubbel zo lange werkweken maken, omdat ze zowel onbetaald zorgen als betaald werken, dan wordt die stelling op grond van figuur 5.2 (p. 107) uit de dissertatie van Van der Lippe duidelijk weersproken.

Vrouwen die niet betaald buitenshuis werken zijn met huishoudelijk werk en kinderverzorging iets meer dan 50 uur per week in touw. Vrouwen die wel een baan hebben en meer dan 15 uur per week werken, komen in totaal voor werk, huishouden en kinderverzorging op ruim 60 uur per week. Het drukt is het voor vrouwen met een kleine baan van tussen de 1 en 15 uur: die vrouwen maken weken van in totaal bijna 70 uur. Onder deze categorie vrouwen komen dan ook de meeste moeders voor. Deze cijfers zijn in een bepaald opzicht opwekkend te noemen. Want je kunt eruit lezen dat je als vrouw maar beter buitenshuis kunt werken: een baan van meer dan 25 uur en daarmee een kans op financiële onafhankelijkheid kost je, vergeleken met fulltime huisvrouwchap, maar ruim 10 uur méér inspanning per week. 'Housewivery expands to fill the time available', zei Betty Friedan al in 1963.² Kennelijk is ook het omgekeerde waar: 'Housewivery shrinks to fit the time available.'

Of men ten aanzien van buitenshuis werkende moeders met jonge kinderen even opgewekte conclusies kan trekken, staat nog te bezien. Van de categorie vrouwen met een baan van 25 uur of meer per week, heeft 52% geen kinderen. Het is goed mogelijk dat juist deze subgroep zonder kinderen de gemiddelde inspanning voor de gehele categorie drukt, terwijl de subgroep met jonge kinderen méér dan de gemiddelde inspanning van ruim 60 uur per week levert. Maar ook dan lijkt het onwaarschijnlijk dat buitenshuis werkende moeders met een forse baan dubbel zo lang in touw zijn als fulltime huisvrouwen met kinderen. Voor de idee van dubbele belasting in die enge, feitelijke betekenis is in figuur 5.2 geen bevestiging te vinden.

2. Betty Friedan, *The feminine mystique*. New York (Dell Publishing Co.) 1963. De geciteerde uitspraak is de titel van hoofdstuk 10 van dit boek.

Tweeverdieners: méér tijd voor de kinderen

Leuker nog dan figuur 5.2 is tabel 5.8³ uit de dissertatie van Van der Lippe: die laat heel onverwachte resultaten zien. Het is de tabel, waarin voor mensen met kinderen jonger dan 6 jaar wordt onderzocht wat de relatie is tussen gebruik van kinderopvang aan de ene kant en tijd besteed aan betaalde arbeid, huishoudelijk werk en kinderverzorging aan de andere kant.

Wat is de common-sense-opvatting hierover of, anders gezegd: wat zegt 'het gemene volk' over die relatie? Mensen die veel gebruik maken van kinderopvang, besteden op die manier hun kinderen uit, teneinde zelf minder aan kinderverzorging te hoeven doen, zodat ze veel betaald werk buitenshuis kunnen verrichten, zo stelt men.

Wat blijkt uit bovengenoemde tabel?

	bet. arbeid		huish.arbeid		kinderverz.	
	♀	♂	♀	♂	♀	♂
gebr.kindopv.						
geen gebruik	3	45	43	4	20	5
1 tot 5 uur	2	44	38	7	28	10
5 tot 10 uur	3	44	38	8	30	13
10 u en meer	16	48	33	11	27	13
totaal	8	46	37	9	27	11

In een huishouden met jonge kinderen dat geen gebruik maakt van kinderopvang, werkt zij gemiddeld 3 en hij gemiddeld 45 uur buitenshuis. Het gaat hier met andere woorden om een zo goed als eenverdienershuishouden. Samen besteden de ouders in zo'n huishouden in totaal 25 uur per week aan kinderverzorging. Ouders die voor hun kinderen meer dan 10 uur per week gebruik maken van kinderopvang, werken inderdaad meer buitenshuis. Zij is dan gemiddeld 16 uur voor haar werk bezig en hij gemiddeld 48 uur per week: een zogenaamd tweeverdienershuishouden. Maar in zo'n huishouden besteden de ouders zelf niet minder tijd, maar juist veel méér tijd aan kinderverzorging: samen geen 25 maar 40 uur. Aan huishoudelijk werk in enge zin (boodschappen doen, eten koken, wassen en poetsen) spenderen de tweeverdieners iets minder tijd dan het eenverdieners-paar: 44 uur in plaats van 47 uur per week.

Kortom: wie zich sterk maakt voor het belang van jonge kinderen zou eigenlijk ouders moeten stimuleren om beiden buitenshuis te werken en flink wat

3. Van der Lippe, *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*, tabel 5.8, p. 116.

kinderopvang te regelen. Kinderen krijgen dan immers thuis veel meer aandacht: gemiddeld 7 uur méér van de moeder en 8 uur méér van de vader. Van der Lippe wijdt aan deze gegevens overigens maar één zin, waarin zij juist het omgekeerde opmerkt: 'Het is opvallend', zegt zij, 'dat vrouwen die geen gebruik maken van kinderopvang minder tijd aan kinderverzorging besteden.' (p. 116)

Méér betaalde arbeid, maar niet minder zorg

Het aardige is, dat ik soortgelijke gegevens aantrof in *Een druk bestaan*, het boek van Droogleever Fortuijn. Ook in haar studie blijken betaalde arbeid en onbetaalde zorg niet tegenover elkaar te staan en niet met elkaar te strijden. Méér betaalde arbeid impliceert in de praktijk niet minder zorg.

In het onderzoek van Droogleever Fortuijn blijken ouders die veel buitenshuis werken vaak gebruik te maken van betaalde oppas en crèche (tabel 5.3). Maar ze besteden thuis niet minder tijd aan kinderverzorging (tabel 4.3) dan paren die minder uur per week werken, geen crèche en weinig betaalde oppas inzetten. En wat betreft het huishoudelijk werk zien we hetzelfde. De ouders die samen veel buitenshuis werken hebben vaker een huishoudelijke hulp (tabel 4.5), maar als je kijkt naar de tijd die ze aan huishoudelijk werk besteden, dan doen ze evenveel zelf als degenen met minder betaald werk en minder hulp. Een en ander laat zich samenvatten in de volgende tabel:⁴

Type huishoudens	CS	CA	FS	FA
Gem. aantal werkuren per huish. (aanstell.uren)	76	66	62	58
aantal huish. met opvang door crèche en bet. oppas	8	9	1	3
tijdsbested. kinderverzorging in 4 dagboekdg	10.29'	13.13'	15.35'	8.22'
aantal huish. met huish. hulp	7	2	0	3
tijdsbesteding huishdl.werk in 4 dagboekdg.	11.37'	12.46'	11.22'	12.37'

waarbij CS = carrièregericht symmetrisch
 CA = carrièregericht asymmetrisch
 FS = gezinsgericht symmetrisch
 FA = gezinsgericht asymmetrisch

4. Tabel geconstrueerd op basis van gegevens uit de tabellen 2.2, 4.3, 4.5 en 5.3 uit de dissertatie van Droogleever Fortuijn.

Betaald werk tegenover zorg

Opvallend genoeg lijkt dit gegeven Droogleever Fortuijn geheel te ontgaan. Ondanks de feiten in haar eigen onderzoek, die haar daarin tegenspreken, blijft zij vasthouden aan de tweedeling die zij aan het begin van haar boek creëert: ouders die samen meer dan 60 uur per week werken en de kinderverzorging voor meer dan 2 dagen per week aan anderen toevertrouwen, zijn carrièregericht. Wie samen minder werkt en minder dagen kinderopvang gebruikt, is gezinsgericht (p. 33).

Ouders die samen relatief veel buitenshuis werken, besteden ongeveer evenveel tijd aan huishouden en kinderverzorging als ouders die relatief weinig betaalde arbeid verrichten. Toch blijft Droogleever Fortuijn de harde werkers hardnekkig de 'carrièregerichte' tweeverdieners noemen: mensen die, zo zegt ze aan het eind van haar boek, samen werken, maar 'niet samen zorgen, want de zorg wordt afgekocht met huishoudelijke hulp, huishoudelijke voorzieningen en commerciële kinderopvang' (p. 217). Zo worden ouders met een grote deeltijdbaan (32 uur per week per persoon) vreemd genoeg al als carrièrejagers beschouwd. Wat mijns inziens de werkelijkheid meer geweld aandoet is, dat in de visie van Droogleever Fortuijn werk niet alleen feitelijk ten koste gaat van zorg, maar ook principieel tegenover zorg of zelfverzorging staat. Een oriëntatie op werk sluit een gerichtheid op zorg uit.

Juist als de betaalde baan een zodanige omvang heeft dat je waarschijnlijk van je salaris kunt leven en in je eigen onderhoud kunt voorzien, juist als je de zorg voor jezelf en eventuele kinderen voor een belangrijk deel zelf kunt financieren, juist dan acht Droogleever Fortuijn een oriëntatie op zorg afwezig. Droogleever Fortuijn verdonkeremaant op deze manier een zeer belangrijke functie van betaald werk. In haar betoog wordt de betekenis van geld als middel om in zorg te voorzien verduisterd.

Inkomen in het model van Van der Lippe

Op dit punt vertonen de studies van Van der Lippe en Droogleever Fortuijn een onverwachte overeenkomst. In haar heuristisch model stelt Van der Lippe aanvankelijk op drie verschillende plaatsen het inkomen aan de orde. Partners streven volgens dit model twee algemene doelen na: fysiek welbevinden en sociale erkenning. De produktiefactor voor fysiek welbevinden is een 'thuis': een plek waar je kunt eten, drinken en slapen en waar je op je gemak voelt. Om dat 'thuis' te creëren is huishoudelijke produktie en consumptie nodig. Huishoudelijke produktie veronderstelt de inzet van marktgoederen (zoals macaroni, ijsbergsla, zonnebloempitten en jonge kaas) en van huishoudelijke produktietijd (om van de ingrediënten een maaltijdsalade te maken). En om marktgoederen te kunnen verwerven is inkomen nodig (p. 51). Dat is de eerste functie van geld bij

Van der Lippe: geld als middel om (via enkele tussenstappen) een 'thuis' te scheppen.

Inkomen kan in het model van Van der Lippe ook worden gebruikt om het tweede algemene doel te bereiken: sociale erkenning. Inkomen is dan een bron van status, terwijl status een produktiefactor is voor sociale erkenning. En tenslotte vormt het inkomensbudget ook een restrictie waarmee partners bij het nastreven van hun doelen te maken krijgen.

Van deze drie functies verdwijnt in het boek van Van der Lippe gaandeweg de eerste functie uit het zicht: die van inkomen als direct middel tot verwerving van marktgoederen en daarmee als indirect middel tot het scheppen van een 'thuis'. Dat is volgens mij vooral duidelijk in een van de belangrijkste conclusies van het onderzoek: een conclusie die ik hier kort wil bespreken.

Inkomen als middel om te zorgen

De aanwezigheid van een jong kind in een huishouden blijkt van cruciaal belang voor de taakverdeling tussen mannen en vrouwen. Is er een klein kind in het huishouden, dan verricht de vrouw minder betaalde arbeid en wordt ook haar aandeel in de totale betaalde arbeid van het huishouden kleiner (zie ook pp. 125 en 132). Hoe is dat te verklaren?

Op grond van de uren besteed aan het huishouden in ruime zin (wassen, poetsen, koken, boodschappen doen, verstellen en kinderverzorging) concludeert Van der Lippe, dat het maken van een 'thuis' gewoon veel meer tijd kost als er een jong kind tot het huishouden behoort. Het maken van een thuis is een produktiefactor voor fysiek welbevinden. De tijd voor dit algemene doel telt in een huishouden met jonge kinderen dan ook zwaar, zo stelt Van der Lippe, als moet worden afgewogen hoeveel tijd men zal inzetten voor fysiek welbevinden en hoeveel tijd voor het andere algemene doel: sociale erkenning, onder meer te bereiken via de status van een betaalde baan en een eigen inkomen.

Wat betekent het dat vrouwen met een jong kind minder betaald werken? Dat kan betekenen, zegt Van der Lippe voorzichtig, dat voor vrouwen 'het maken van een thuis zwaarder weegt dan het verkrijgen van status met een betaalde baan en een eigen inkomen' (p. 140).

Maar wordt hier niet een element in de afweging vergeten? Een betaalde baan levert immers volgens het heuristisch model ook inkomen, waarmee marktgoederen of -diensten kunnen worden gekocht ten behoeve van de produktie van een 'thuis'. In een huishouden met jonge kinderen moet dus met betrekking tot het eerste doel, fysiek welbevinden, worden afgewogen in welke mate het 'thuis' gemaakt zal worden via zelfgeproduceerde goederen en diensten en in welke mate men het 'thuis' zal scheppen met behulp van goederen en diensten van de markt. Voor die marktgoederen en -diensten zal geld op tafel moeten komen en zal dus moeten worden gewerkt.

Dat veel vrouwen met een jong kind minder betaald werken, hoeft niets te zeggen over een afweging tussen het maken van een 'thuis' en het streven naar sociale erkenning. Dat veel moeders met jonge kinderen minder betaalde arbeid verrichten kan ook betekenen, dat zij in elk geval ook via zelfgeproduceerde goederen en diensten een 'thuis' willen maken. Deze interpretatie van de gegevens houdt de mogelijkheid open, dat buitenshuis werkende moeders met jonge kinderen, die veel betaalde arbeid verrichten, eveneens veel belang hechten aan het maken van een 'thuis', maar daarvoor ook of juist marktgoederen en -diensten willen inzetten.

Eerder wees ik erop dat Van der Lippe en Droogleever Fortuijn voorbijgaan aan het empirische feit dat meer tijd voor betaalde arbeid niet zonder meer ten koste gaat van of in de plaats komt voor de tijd voor onbetaalde zorg. Daar kan nu aan worden toegevoegd, dat zij een belangrijke functie van inkomen en daarmee van betaald werk miskennen: geld is minstens ook een middel om op een bepaalde manier in de materiële en immateriële zorg voor jezelf en eventuele kinderen te voorzien. Werk en zorg sluiten elkaar niet uit, ze sluiten elkaar tot op grote hoogte in.

Ruimte en gelegenheid voor een andere betekenisgeving

Is het toevallig dat beide auteurs dat nuchtere gegeven over het hoofd zien? Ik meen van niet. Vrij algemeen bestaat de veronderstelling, dat in de financiële zorg voor gehuwde en samenwonende vrouwen en hun jonge kinderen reeds door een mannelijke kostwinner wordt voorzien. Dat impliceert, dat betaald werk en daarmee inkomen voor samenwonende en gehuwde vrouwen vooral bestemd zijn voor de financiële extra's in een huishouding en voor hun eigen sociale status. Die beide veronderstellingen zijn, naar ik vrees, diepgeworteld en moeilijk uitroeibaar. Ze worden door de betreffende vrouwen zelf dan ook vaak expliciet onderschreven. Geen wonder: het zijn veronderstellingen die zwaar zijn verankerd in de Nederlandse normatieve context.

Hoe werk en zorg zich in het dagelijks leven en in de beleving van vrouwen tot elkaar verhouden, soms met elkaar strijden en soms in elkaars verlengde liggen, elkaar zelfs tot op zekere hoogte insluiten, dat kom je misschien alleen te weten als je buitenshuis werkende vrouwen met jonge kinderen zelf diepgaand ondervraagt over de afwegingen die ze hebben gemaakt toen ze besloten een baan buitenshuis te houden of te gaan combineren met de zorg voor jonge kinderen.

En misschien moet je, om de betekenis van werk als zorg te achterhalen en ontrafelen, vooral vrouwen interviewen die wat verder afstaan van de Nederlandse vanzelfsprekendheden op dit punt. Dat zou bijvoorbeeld kunnen gelden voor moeders uit de laagste inkomensgroepen, alleenstaande moeders en moeders die afkomstig zijn uit andere culturen. Onder hen zijn moeders te vinden

voor wie goed zorgen voor je kinderen impliceert dat je inkomen verwerft en dus betaald werkt, moeders voor wie werk en inkomen een voorwaarde zijn voor goede zorg, zo niet op de korte termijn dan toch zeker op de langere termijn. Als je de afwegingen die vrouwen maken met betrekking tot werken en zorgen wilt begrijpen en doorgronden, dan is het mijns inziens noodzakelijk om vrouwen zelf over die afwegingen aan het woord te laten. Dan is het niet voldoende om een heuristisch model of een categoriseringsschema over de feiten te leggen.

Van der Lippe onderkent de mogelijke afstand tussen haar model en de werkelijkheid en stelt dat het model in een vervolgonderzoek eerst toetsbaar gemaakt en vervolgens empirisch getoetst zou moeten worden (p. 153). En eigenlijk vraagt ook het onderzoek van Droogleever Fortuijn om een vervolg. Wie tweeverdieners wil onderscheiden naar gerichtheid, doet er mijns inziens goed aan tweeverdieners daarover expliciet te interviewen. Geef hun ruim de gelegenheid om hun oriëntaties en hun afwegingen met alle nuances die daarbij horen, te verwoorden. Want anders bestaat het risico dat uit feiten en getallen een oriëntatie wordt afgeleid en een vooraf bedachte indeling al interpreterend achteraf wordt gerechtvaardigd. Ik hoop dat zowel Van de Lippe als Droogleever Fortuijn zich aan zo'n vervolgonderzoek zullen zetten, want dan kan ik uitkijken naar twee nieuwe leesbare en interessante studies.

Proefschriftfragmenten

Mieke Aerts

De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie

Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen

In een vorig nummer van dit tijdschrift trok Rian Voet fel van leer tegen de zogenaamde 'identiteitenpolitiek'. Mieke Aerts promoveerde op 13 oktober 1994 aan de Universiteit van Amsterdam op een onderzoek waarin de relatie tussen politiek en (vrouwelijke) identiteit weliswaar als een probleem, maar ook als een onvermijdelijk probleem wordt geschetst. In dat kader werpt de voorbije geschiedenis van de katholieke vrouwenbeweging 'van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen' een verhelderend licht op de mogelijkheden en risico's van een moderne feministische leuze als 'het persoonlijke is politiek'. De handelseditie van het proefschrift verscheen bij uitgeverij SUA, Amsterdam. Hier volgt een fragment uit het slothoofdstuk:

Het beeld van de onopgeloste spanningsverhouding tussen politiek en kwesties van identiteit en levensstijl zou echter incompleet zijn zonder nog één toevoeging. Zoals uit het voorgaande al bleek was gedurende de gehele hier behandelde periode de politiek van katholieke vrouwenemancipatie in de praktijk wel degelijk onlosmakelijk verbonden met een heel bepaalde identiteit en levensstijl: die van de ongehuwde katholieke vrouw. Nu waren in deze periode ook veel vrouwelijke politici van andere gezindten ongehuwd, maar het actieve vrouwelijke kader van de R.K. Staatspartij van Jacqueline Hillen en de Katholieke Volkspartij uit de tijd van Klompé bestond voor een opvallend groot deel uit ongehuwden. Kennelijk was onder katholieken het onderscheid tussen de gehuwde en ongehuwde 'levensstaat' van vrouwen relatief sterker gepolariseerd dan bij andere gezindten. Het ontstaan van een katholieke traditie van juffrouwschap zou dan kunnen worden begrepen als een poging om die relatief sterke polarisatie ten voordele van vrouwen te benutten. Maar omdat de draagsters van deze traditie politiek zagen als een activiteit die geen ruimte liet voor expliciete bezinning op de eigen identiteit, valt moeilijk uit te maken wat het katholieke juffrouwschap speciaal voor hun politieke loopbaan heeft betekend en in hoeverre zij zichzelf daarvan bewust waren. Wel is met name de carrière van de meest prominente katholieke juffrouw, Marga Klompé, op dit punt zeer suggestief. Vergelijkend onderzoek naar belangrijke vrouwelijke politici heeft uitgewezen

dat dezen eigenlijk altijd 'juffrouw' moeten zijn. Ook weduwen en gehuwde vrouwen met of zonder kinderen (zoals Indira Ghandi, Golda Meir, Margaret Thatcher en Corazon Aquino) raken in hun rol van leidinggevend politica steevast gemodelleerd tot 'maagden en virago's'. Deze symbolische 'maagdelijkheid' van prominente vrouwen wordt door de meeste onderzoekers verklaard als een oplossing voor het culturele probleem dat vrouwelijkheid en openbaar leiderschap in verreweg de meeste samenlevingen nog steeds als onverenigbaar worden gezien. Om aan dit conflict te ontkomen moet de belangrijke vrouwelijke politicus zich als het ware boven haar eigen sekse verheffen en zij doet dat het meest effectief door 'het daadwerkelijk of symbolisch ontbreken van een echtgenoot of andere man' in haar leven. Zij mag alleen getrouwd zijn in overdachtelijke zin: met haar hogere opdracht. Sterker nog, haar (symbolische) 'maagdelijkheid' is een teken van haar bijzondere uitverkiezing tot die hogere opdracht, die aan haar persoon extra gezag verleent. Er is weinig fantasie voor nodig om in dit alles het juffrouwschap van Marga Klompé te herkennen zoals zij dat zelf opvatte. En het kan dan ook nauwelijks anders, of haar groei tot prominentie moet bevorderd zijn doordat zij kon putten uit een traditie waarin de ongehuwde staat van vrouwen door henzelf en hun directe politieke omgeving kon worden herkend als teken van een religieus gefundeerde roeping tot carrière.

De constatering dat Klompés carrière in ieder geval ten dele kan worden gezien als produkt dan wel eindpunt van een traditie die met De Sleutelbos is begonnen, zou kunnen worden opgevat als bevestiging van de gangbare visie op katholieke vrouwenemancipatie, zoals die in hoofdstuk 1 van dit boek is belicht. Dat zou echter een misvatting zijn. Immers, in de gangbare visie verschijnt Marga Klompé als de verpersoonlijking van een algemene en universele politiek, waarin het specifiek katholieke en vrouwelijke geleidelijk is opgegaan, volgens een logica die vooral op het niveau van de collectieve organisatie van katholieke vrouwen nogal raadselachtig blijft. Maar in hoofdstuk 1 bleek al hoe in de geschiedenis van het personage Marga Klompé elementen te vinden zijn die zich niet met die gangbare visie laten verenigen. De geschiedenis van Sleutelbos en Dispuut zoals die in hoofdstuk 2 en 3 is weergegeven en in dit laatste hoofdstuk is toegespitst dwingt definitief tot een andere kijk op de verhouding tussen katholieke vrouwenemancipatie en politiek. De deelname van katholieke vrouwen aan het politiek bedrijf blijkt juist verbonden te zijn geweest met een zeer specifieke, katholieke en vrouwelijke identiteit, die van de ongehuwde vrouwelijke leek. En dat de politiek, ook van katholieke vrouwen zelf, niet verenigbaar was met een expliciete, collectieve zichtbaarheid van die identiteit blijkt allerm minst te mogen worden uitgelegd als een teken van de succesvol geïntegreerde aanwezigheid van katholieke vrouwen. Het Katholiek Vrouwendispuut blijkt geenszins eenvoudigweg een verruiming van het Sleutelbos-initiatief te zijn geweest. Wel was in de gelijkwaardigheidsgedachte onmiskenbaar de dubbelheid verdwenen waarmee De Sleutelbos de bijzondere status van de onge-

huwde vrouw ten opzichte van het 'wij katholieke vrouwen' had omkleed. Deze grotere consequentie verwierf het Dispuut echter ten koste van het vermogen op enige manier praktisch en theoretisch inhoud te geven aan 'wij katholieke vrouwen', wat het oorspronkelijke Dispuutsstreven binnen tien jaar deed stranden op vetes tussen personen en gebrek aan een duidelijke doelstelling en een achterban. De betrokken katholieke vrouwen restte slechts de opdracht om ieder voor zich op haar eigen manier gestalte te geven aan de spanning tussen wie zij was en waar zij voor moest staan. Van die spanning was het personage Marga Klompé een uitzonderlijk geslaagd produkt.

Deze visie op de geschiedenis van de katholieke vrouwenbeweging achter Marga Klompé werpt een bepaald licht op de vraag die in hoofdstuk 1 van dit boek onbeantwoord moest worden gelaten: de vraag in hoeverre Klompé kan worden beschouwd als baanbreekster voor vrouwelijke politici. Al het voorgaande leidt naar de conclusie dat zij dat in strikte zin niet is geweest en ook niet kon zijn. Daarbij is niet zozeer van belang dat in het politiek bedrijf de neiging bestond (en bestaat) om vrouwen alleen als uitzondering op haar sekse te accepteren. Belangrijker is het inzicht dat Klompés carrière was gebouwd op een katholieke traditie van juffrouwschap die met het aantreden van het Katholiek Vrouwendispuut niet langer als de vorming van een collectief kon worden opgevat. Een juffrouw Klompé verdroeg daarom bijna per definitie niet het gezelschap van andere vrouwen, dan tenzij ook weer bij wijze van uitzondering. Het allerbelangrijkst is misschien wel dat in Klompés loopbaan de spanning tussen identiteit en politiek in het katholieke juffrouwschap niet dicht bij een oplossing werd gebracht, maar een kwestie bleef van uiterst individueel balanceren. Daarmee was de weg, ook voor diegenen die uit dezelfde traditie voortkwamen, na Marga Klompé niet structureel méér geëffend dan vóór Marga Klompé. Wat meer is, Klompés weloverwogen keuze voor het werken in de katholieke kerkorganisatie zou kunnen worden uitgelegd als teken dat zelfs in haar eigen ogen dat balanceren uiteindelijk niet voldeed, dat zij haar specifieke inbreng als katholieke vrouw in het politiek bedrijf onvoldoende tot uiting vond komen. Die mogelijkheid suggereerde zij in ieder geval zelf, door haar vertrek te verklaren uit onvrede met het feit dat in de politiek alleen gesproken kon worden over kwesties van

'[w]at je *hàd*, (...) niet wat je *wàs*. (...) Wat vooral nodig is, is een mentaliteitsverandering. En daar kun je als overheid met regelgeving niets aan doen.'

Maar al was Klompé dan niet een baanbreekster in de strikte zin van het woord, dat sluit geenszins uit dat het personage Marga Klompé menig vrouwelijke politicus *in spe* als bron van inspiratie heeft gediend. Sterker nog, het laat zich aanzien dat Klompés voorbeeldigheid juist actueel is gebleven omdat de politica's na haar geen gebaande paden aantreffen en opnieuw elk haar eigen weg moesten vinden.

Maria Grever

Strijd tegen de stilte

Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis

Op 14 oktober 1994 promoveerde Maria Grever aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen op het proefschrift *Strijd tegen de stilte*, dat in een handelseditie door uitgeverij Verloren op de markt is gebracht. Onderstaand fragment is afkomstig uit de slotbeschouwing.

‘Wij zijn allen voortgekomen uit de toga van Fruin’, zo noteerde Jan Romein in 1948. Op grond van mijn onderzoek in dit proefschrift kom ik tot de conclusie dat deze bewering op zijn minst problematisch is, als we kijken naar het aandeel van vrouwen in de zich professionaliserende geschiedbeoefening. Immers, wie zijn deze ‘wij’? In hoeverre gaat deze metafoor van de toga ook op voor *historicae*?

Met deze studie wilde ik laten zien dat het sekseonderscheid een regulerende factor is geweest bij de institutionele en inhoudelijke vormgeving van de geschiedwetenschap. De relatieve ‘Geschichtlosigkeit’ van vrouwen zou met name door het professionaliseringsproces (in Nederland tussen 1860 en 1948) versterkt zijn. Uit deze doelstelling zijn twee hoofdvragen afgeleid: ten eerste in hoeverre het proces van professionalisering mede geconstitueerd werd door de discursieve uitsluiting van vrouwen en wat de oorzaken daarvan waren; ten tweede of de vrouwenbeweging een ‘eigen’ stem binnen en/of buiten de geschiedwetenschap heeft voortgebracht en op welke wijzen zij als collectief een *specifieke* omgang had met het verleden bij de creatie van veranderende en eventueel tegenstrijdige identiteiten. Om deze vragen te beantwoorden heb ik het leven en werk van Johanna Naber enerzijds gerelateerd aan de geschiedschrijving van toonaangevende historici en de groep promotae (1904-1948); anderzijds is haar betekenis in de historische produktie van de eerste feministische golf nader bepaald.

Voordat ik overga tot de beantwoording van de hoofdvragen, evalueer ik eerst enkele methodische problemen die in het inleidend hoofdstuk zijn gesignaleerd. Dat is in de eerste plaats de representativiteitskwestie. Aan de ene kant heb ik gekeken naar de professionaliseringseffecten van de geschiedbeoefening voor (geschied)schrijfsters als groep, hun (re)acties en de manieren waarop de stemmen van deze vrouwen werden gehoord en ‘gesmoord’. Centraal stond de kracht van een historiografisch vertoog op *macroniveau* en de pogingen van verschillende vrouwen om daarin door te dringen. Aan de andere kant heb ik me

verdiept in de mentale wereld van één historica om op *microniveau* na te kunnen gaan hoe de uitsluiting (en insluiting) in de praktijk in zijn werk ging en op welke wijzen zij aan vrouwen een stem in de geschiedenis trachtte te geven.

Leven en werk van Johanna Naber bleken een verhelderende casus voor mijn onderzoeksvragen te zijn. Zij bewoog zich in enkele academische genootschappen waar zij historici en letterkundigen ontmoette. In de vrouwenbeweging behoorde zij tot de vooraanstaande ideologen en politieke strategen, zij het dat zij niet zoveel gewicht in de schaal legde als bijvoorbeeld Aletta Jacobs. Deze institutionele positie ging gepaard met een tomeloze publikatiedrift van historische artikelen en boeken, een geschiedschrijving die niet alleen de interne dynamiek van de vrouwenbeweging stimuleerde maar ook op eigenzinnig wijze bijdroeg aan het verruimingsproces van de historische wetenschap.

Naber had echter zo haar 'eigen-aardigheden'. Zij kon natuurlijk nooit de vertolkster van een hele groep historicae en feministes zijn. Om de vertekeningen van deze vertolking op het spoor te komen, heb ik in de presentatie van mijn leeswijzen van haar werk getracht om recht te doen aan het unieke van haar denken over religie, feminisme, economische zelfstandigheid, oorlog en vrede, burgerlijke status, huwelijk en seksualiteit. Ten aanzien van deze onderwerpen liepen de meningen van feministes tijdens de eerste golf soms heftig uiteen. Dat zij elkaar desondanks konden vinden op gemeenschappelijke actiepunten – denk aan de vriendschap tussen de pacifistische Rosa Manus en de oud-liberale Johanna Naber – was een prestatie op zich. Het was van belang deze meningsverschillen op te sporen en te plaatsen in de context van die tijd om zodoende Nabers openlijke en verborgen opvattingen over deze kwesties in haar geschiedbeoefening zichtbaar te maken en te begrijpen. Op deze manier kon ik ook de stiltes in haar eigen teksten traceren en de beperkingen van deze casus aangeven.

Naber wilde over uiteenlopende onderwerpen haar zegje doen en menig historisch moment heeft ze zo voor de toekomst aan de vergetelheid ontruikt. Ook maakte ze in haar werk haar subjectpositie als vrouw, feministe of hugenote op uitdagende wijze kenbaar. Ze streed dus 'met open vizier' om vrouwen een stem in de geschiedenis te geven. Toch speelde ook het 'verzwijgen' in haar presentatie een betekenisvolle rol. In haar werk ontbraken de stemmen van gescheiden vrouwen, prostituées, ongehuwde moeders en pacifistes. Haar zwijgen over de seksueel autonome vrouw was haast pijnlijk, gezien het feit dat zij biografische portretten van feministes schreef die tegen de gereguleerde prostitutie en vrouwenhandel ageerden. Het is verder de vraag wat de gevolgen zijn geweest voor de historische beeldvorming in het algemeen en de huidige beoefening van vrouwengeschiedenis in het bijzonder, dat Naber in haar gedenkboeken en in haar 'Proeve' de vrouwenvredesbeweging praktisch negeerde. Op deze punten dienen onderzoeker(ster)s haar werk zeer kritisch te bestuderen.

Een ander probleem – een bekende aporie – bij de waardering van het werk van historicae als groep betreft de vraag of het mogelijk en zinvol is om

historici van het vrouwelijk geslacht onder één noemer te brengen, zonder tegelijkertijd hun marginaliteit te continueren. Deze kwestie komt aan de orde in de hiernavolgende paragraaf, waarin ik zal ingaan op de eerste hoofdvraag van dit onderzoek.

Johanna Naber en andere historicae: historiografie en sekse

‘Waarde Dr. Nijland, ik zie daar dat uw groote werk over Bellamy verschenen is en kan niet nalaten u daar uit collegiaal medegevoel over te komen feliciteren. Wat eene voldoening na zoo langen arbeid! Maar gaat het u als mij, dan is het in het eerst toch ook eene groote leegte, als men zulk werk uit handen legt. (Johanna Naber aan Aleida Nijland, 25-2-1918)

Vol zelfvertrouwen presenteerde de briefschrijfster zich hier als collega van Aleida Nijland. Omgekeerd hebben academische vrouwen Naber niet altijd als zodanig beschouwd. De Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding (VVAO) bewaakte de academische identiteit streng. Het duurde twintig jaar eer deze vereniging het buitengewoon lidmaatschap mogelijk maakte voor vrouwen die zich wetenschappelijk hadden onderscheiden zonder in het bezit te zijn van een academische graad. De bijna tachtigjarige Naber was in 1938 de eerste. De drang om zich als belangengroep van *academicae* te presenteren was in het begin kennelijk te groot om de toelatingseisen te versoepelen. Academische vrouwen identificeerden zich eerder met hun mannelijke collegae, dan met intellectuele vrouwen zonder graad. Deze houding kwam voort uit een fundamentele onzekerheid. De intrede van vrouwen in de Nederlandse geschiedwetenschap is immers bepaald geen eenvoudige en enkelvoudige stap geweest. Hun erkenning als *collegae* verliep ook daarna moeizaam en grillig. Als onwennige buitenstaanders zochten zij hun weg in de historisch-wetenschappelijke gemeenschap. Heel geleidelijk durfden zij hun ‘legitieme portie’ van het nationale erfgoed op te eisen.

In professionaliseringsprocessen kunnen verschillende typen uitsluiting onderscheiden worden. In het geval van de geschiedbeoefening spreek ik liever van profileringsstrategieën die zich zowel direct als indirect op grond van sekse voltrokken en de historische onzichtbaarheid van vrouwen mede hebben veroorzaakt.

De eerste, directe strategie in de tweede helft van de negentiende eeuw had betrekking op de controle over de zich vormende beroepsgroep van historici. Geen enkel artikel uit de Wet op het hoger onderwijs in Nederland verbood het studeren van vrouwen aan de universiteit en geen letter in de reglementen van de genootschappen maakte vrouwelijk lidmaatschap onmogelijk, maar naar de geest van de regels werd dit in de praktijk tot aan de eeuwwisseling wel als zodanig uitgelegd. Daarnaast was het voor hen ingewikkeld om zelfstandig naar

archieven en bibliotheken te reizen. Aan de toenemende eis van bronnenonderzoek en het vergaren van wetenschappelijke kennis konden vrouwen – die volgens sommigen van nature ook nog een te partijdig verstand voor ‘ware’ historiografie bezaten – zodoende moeilijk voldoen. Vermoedelijk om deze redenen en door de aantrekkingskracht van de romanvorm bestond het grootste deel van de geschiedschrijving van vrouwen tot circa 1900 uit historische romans.

De tweede, indirecte strategie betrof de demarcatie van genres, waardoor een dichotome en hiërarchische verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke geschiedbeoefenaren ontstond: geschiedwetenschappers versus *schrijfsters* van historische romans en biografieën. Met de komst van Fruin emancipeerde de geschiedbeoefening zich namelijk van het geloof, de politiek en de literatuur. De nadruk op empirie, onpartijdigheid en waarheid leidde ertoe dat kennis in bepaalde vormen gepresenteerd moest worden waarbij controleerbaarheid van gegevens en helderheid van betoog voorwaarden waren. Vandaar dat het genre van de historische roman of de *vie romancée* in de geschiedwetenschap steeds meer gewantrouwd werd. Omdat fictie en literatuur tot het ‘vrouwelijk’ domein van emoties en esthetiek gerekend werden en de *wetenschap* alleen voor mannen open stond, betekende de verbanning van de literatuur uit de geschiedenis een genre- en seksemarkering.

De derde, meest onzichtbare profileringsstrategie stond in verband met de totstandkoming van definities als ‘geschiedwetenschap’ en ‘professionele historicus’. Om de eerder genoemde aporie op een zinvolle manier te benaderen – dus het gebruiken van de categorie ‘historicae’ zonder tegelijkertijd hun marginaliteit en ‘anders-zijn’ te continueren – is het van belang om dergelijke definities te onderzoeken als constructies van betekenissen die ter wille van specifieke doeleinden en belangen in een bepaalde tijd en context zijn ontstaan. Historisch gegroeide kennisopvattingen en tradities bepalen op den duur de identiteit van een wetenschapsgebied. De eenmaal ingenomen posities en gevestigde reputaties beschermen de bezitters ervan – in dit geval historici – tegen kritiek, waardoor de betreffende discipline een gesloten karakter dreigt te krijgen.

De praktijk van de geschiedbeoefening raakte in de periode 1860-1948 hecht verbonden met de organisatie van de geschiedwetenschap. De historisch-wetenschappelijke infrastructuur werd opgebouwd door mannelijke ‘amateur-historici’, die zich dankzij deze inspanningen rond 1890 als professionals konden presenteren. Zij bezetten de machtscentra van het historisch bedrijf, bepaalden welk verleden onderzocht en beschreven moest worden en bewaakten als ‘mannen van het vak’ de discipline-eisen: op basis van kritisch bronnenonderzoek diende de geschiedschrijving onpartijdig de optimale waarheid van het nationale verleden weer te geven. De keuzen voor historische thema’s en de meningsverschillen over interpretaties bleken echter ingegeven door de politieke voorkeuren van deze historici. De constructie van relevant verleden betekende in grote trekken de projectie en de bevestiging van hun bestaan als burgers. Omdat zij geen politieke rechten bezaten, konden vrouwen als niet-burgers geen

dragers van historische verandering zijn. Zij hadden geen subjectstatus en waren uitgesloten van hun nationale nalatenschap. In de geschiedwetenschap werd de notie van de universele mens belichaamd door een mannelijke actor.

Langzaam maar zeker tekende het profiel van de beroepshistoricus zich af: een rationeel, onpartijdig, professioneel opgeleid en enkelvoudig mannelijk kensubject dat in principe het hele verleden vertegenwoordigde en zo waarheidsgetrouw mogelijk als woordvoerder optrad van het relevante verleden. Deze definitie – die tot stand kwam in een seksspecifiek proces – veronderstelde de ‘de vrouw’ met haar neiging tot verbeelding en fantasie als buitenstaander, als het negatief van de heroïsche waarheidszoeker die met mannelijke kracht en passie zijn eenzame historische arbeid verrichtte. De definitie wortelde ook in de veronderstelde steun van echtgenotes, dochters en vrouwelijke assistenten.

Afwezigheid blijkt dus, evenmin als aanwezigheid, absoluut. Er is sprake van een verwijzingsrelatie. Definities dragen altijd merktekens van verleden en uitgesloten elementen en anticiperen op toekomstige elementen. Rond 1900 waren de institutionele barrières geslecht en konden vrouwen als *historicae* op de voorgrond treden. Maar het sekse-onderscheid in de geschiedwetenschap verdween daarmee niet.

Monique Volman

Computerfreak of computervrees

Sekseverschillen en egalitair informatiekunde- onderwijs

Op 17 november 1994 promoveerde Monique Volman aan de Universiteit van Amsterdam. In haar proefschrift staat de rol van onderwijs bij het vormgeven van sekseverschillen centraal. Zij onderzocht in hoeverre de leerinhoud en het didactisch handelen van docenten van invloed zijn op het optreden van sekseverschillen in de resultaten van onderwijs, alsmede welke processen van betekenisgeving rond computers, informatiekunde en sekse zich bij meisjes en jongens zelf voordoen in lessen informatiekunde. Het proefschrift is uitgegeven bij het SCO-Kohnstamm Instituut. Het onderstaande fragment is afkomstig uit hoofdstuk 5, waarin verslag wordt gedaan van lesobservaties.

In de meeste klassen zitten de meisjes aan de ene kant van het lokaal en de jongens aan de andere kant. Slechts bij hoge uitzondering werken een meisje en een jongen samen aan de computer. Meisjes houden zich in de lessen nauwelijks met de jongens bezig en jongens nauwelijks met de meisjes. Toch lijkt sek-

se een belangrijke categorie in hun beleavingswereld te zijn (vgl. ook Fischer e.a., 1993). In *Toets de Toekomst* komt bijvoorbeeld een opdracht voor waarbij een van de gegevens in een bestand de sekse van de leerling is. Deze opdracht roept stevast reacties op, vooral bij jongens: 'meisjes zijn [code] 2; ze zijn minder', 'hè bah, ik sta er als meisje in', 'jongens zijn beter dan meisjes'.

Hoewel er nauwelijks sprake is van seksespecifieke interactie tussen meisjes en jongens, vertonen ze wel degelijk seksespecifiek gedrag. *Jongens* zijn in bijna alle lessen veel opvallender aanwezig dan meisjes, zelfs als ze in de minderheid zijn. Ze laten de docent weten hoe graag ze aan de computer willen werken. 'Mag ik aan 't scherm beginnen? Mag ik 'm starten?' Als een docent de leerlingen eerst opdrachten zonder computer wil laten maken, uiten ze hardop hun teleurstelling en verontwaardiging. Ook springen vooral jongens in op klassegelassen over nieuwe technologieën. Zelfs in een tamelijk 'sekseneutrale' klas, waar gestructureerd wordt lesgegeven en de meisjes goed uit de verf lijken te komen, doen alleen de jongens nog mee als de docent het onderwerp 'video-text' aan de orde stelt.

Maar ook als het gaat om minder taakgericht gedrag zijn jongens 'aanwezig' in de klas. Ze maken meer lawaai en nemen meer ruimte in, trekken elkaars aandacht, komen van hun plaats, delen hier en daar een stomp uit en commentariëren wat anderen op het beeldscherm hebben staan. In deze vormen van 'aanwezig gedrag' wordt ook de computer ingezet. Jongens roepen opmerkingen over 'supersonische pc's' door de klas en gebruiken de computer om herrie te produceren. In iedere klas komen wel scènes voor waarin een jongen ontdekt hoe je de computer kunt laten piepen of hoe er flitsen op het beeldscherm kunnen verschijnen. Deze ontdekking wordt onmiddellijk met andere jongens gedeeld. Verder trekken jongens de aandacht door elkaars computer uit of de centrale printer aan te zetten, in een ander bestand op het netwerk te kijken, of een eigen spelletje op het scherm te zetten.

Ook *meisjes* die tegendraads gedrag vertonen en aandacht willen trekken, gebruiken daarbij de computer. In hun gedrag krijgt die echter een andere betekenis. Meisjes lijken meer dan jongens op de docent gericht. Ze trekken vaker de aandacht met een anti-technische houding of met een vorm van 'hulpeloos' gedrag: 'Help, hij heeft een virus!' Terwijl jongens aandacht trekken met wat ze weten, kunnen en durven, vragen meisjes aandacht met 'niet-weten en -kunnen': 'we snappen er niks van', 'ik weet het niet meer', 'is het zo goed?' 'Ik heb iets helemaal verkeerd gedaan, meester', 'wij kunnen dit niet, moeten we dat allemaal doen?'

Jongens lijken niet gauw het idee te hebben dat ze iets fout doen. Ze lezen bijvoorbeeld het verkeerde bestand in en zeggen tegen de docent: 'Het bestand is niet goed', of geven elkaar de schuld. Meisjes die wel het gewenste resultaat op het scherm krijgen, vragen vaak nog eens voor de zekerheid aan de docent 'Hebben we het zo goed gedaan?' De geijkte reactie op een fout is giechelen.

Het is moeilijk om op basis van de drie observaties die per klas zijn ge-

daan een beeld te krijgen van verschillen tussen individuele meisjes en jongens, maar verschillen tussen klassen springen in het oog. Er zijn klassen waarin sekse op het eerste gezicht nauwelijks een rol lijkt te spelen. In een van de klassen waar de meisjes in de meerderheid zijn, voeren ze de boventoon, maar op een zeer seksestereotiepe manier. In een andere klas valt nauwelijks op dat er meer meisjes in de klas zitten. In de ene klas lijken meisjes in een chaotische sfeer heel goed te gedijen, in een andere onrustige klas kruipen ze in hun schulp.

Leerlingen lijken met een heel scala van seksspecifieke gedragingen de klas binnen te komen. Toch zijn de vormen van 'meisjes-' en 'jongens'gedrag die ze in de informatiekundeles vertonen nieuw; ze hebben immers nog niet eerder les gehad over computers en informatiekunde. Door de computer en informatiekunde een plaats te geven in bestaande gedragspatronen (bijvoorbeeld 'er niks van snappen', herrie maken en ruimte innemen), breiden ze hun repertoire van seksspecifieke gedragingen uit. Tegelijkertijd dragen ze zo bij aan het creëren van de *gender code* in de informatiekundeles.

Het is echter niet alleen het object van onderwijs, de computer, waarin de leerlingen elementen vinden waarmee ze hun sekse-identiteit vorm geven. Dergelijke elementen worden hun ook aangereikt in de interactie met de docent, die enerzijds reageert op het meisjes- en jongensgedrag van de leerlingen (zie ook Deaux, 1987), en anderzijds beschikt over een eigen repertoire van seksspecifieke gedragspatronen.

De lesobservaties bevestigen wat voor klassikale situaties al vaker is aangetoond (zie bijvoorbeeld Stanworth, 1981; Sterringa & Petit, 1989): docenten geven jongens meer aandacht en de beurten die jongens krijgen zijn inhoudelijker van aard dan de beurten die meisjes krijgen. Bij de begeleiding van individuele leerlingen en tweetallen, kregen meisjes echter gemiddeld evenveel en bij sommige docenten zelfs meer aandacht (zie tabel 5a). Wanneer naar de inhoud van de interactie wordt gekeken, zijn er echter aanwijzingen dat daarin verschillen optreden. Sommige docenten vragen jongens meer naar eigen ervaringen, anderen laten jongens vaker zelf een oplossing geven. Bij meisjes nemen docenten vaker het werken aan de computer over. Alleen jongens worden aangesproken op veronderstelde voorkennis en deskundigheid. Zo bespreekt de docent van TT7 met twee jongens op een kameraadschappelijke toon de eigenschappen van de nieuwe computers in de klas. Docent: 'Valt best mee hè, deze computers, ze zijn niet zo heel erg traag.' Jongen 1: 'Wij hebben pas een trage computer.' Jongen 2: 'Ja, een dikke ouwe XT.' Docent: 'Ja, dat is een ramp, dat is waar.' De docent van TT8 vraagt een jongen om diskettes uit zijn auto te halen en te formatteren. Een andere docent (TT1 III) verhindert dat meisjes een probleem met hun computer proberen op te lossen (ze willen dat wel), maar start zelf de computer opnieuw op en laat meisjes pas hun eigen methode proberen als het hem niet lukt. Als dit ook niet werkt, vraagt hij jongens om hulp. Ook in andere klassen worden jongens te hulp geroepen als er problemen zijn. Impliciet

laten deze docenten meisjes en jongens weten dat computers apparaten zijn waar ‘mannen onder elkaar’ het over hebben, en die je maar beter aan hen kunt overlaten als er echt problemen zijn.

Docenten reageren ook op het gedrag dat jongens vertonen. Aandacht trekken en zelfs ‘klieren’ uit zich bij jongens vaak in experimenteergedrag met de computer. Veel begeleidingsbeurten bij jongensgroepjes op initiatief van de docent beginnen met een disciplinerende opmerking. Maar de reacties van docenten op dergelijke gedragingen zijn niet eenduidig. Ze reageren afkeurend en geïnteresseerd tegelijk. Bij TT7 (II) laat een groepje jongens de computer piepen. Docent: ‘Hé, zitten jullie morse te doen?’ Bij TT6 (I) heeft een jongen een deel van de aanwijzingen gemist omdat hij op eigen houtje een ander programma, de girorekening, aan het verkennen was. De docent helpt hem in het juiste programma op gang en merkt (half spottend, half begrijpend) op: ‘Ja, zo’n giroprogramma is natuurlijk belangrijk voor jou als zakenman straks.’

Ook meer expliciete manieren van verschil maken komen voor. Een van de docenten benoemt situaties waarin er bij meisjes iets misgaat in termen van sekse. Docent: ‘Heb je een probleem? Goed zo! Wat ben je nou toch allemaal ... mijn hemel hoe kom je hieruit? F2, knal... [docent typt iets in] ... dat werkt dus niet. Op een mysterieuze manier is het programma door een handeling van jou uit het bestand verdwenen. Meisje 1: ‘Oei.’ Docent: ‘Je zit zo vast als een huis ... vrouwen en computers!’ Meisje 2 (lacht): ‘Nóu!’ Docent: ‘Zo, ga maar lekker door met je opdrachtje. Kies je tien geliefden uit.’ Deze meisjes krijgen niet alleen de boodschap dat ze iets stoms doen, maar ook dat het ‘leuk’ is als vrouwen er met de computer een puinhoop van maken. Ze reageren op een dergelijke opmerking half-beledigd – ‘Nou!’ – maar moeten er, net als de docent, ook om lachen.

Sommige docenten maken gebruik van het feit dat sekseverschil een essentieel onderdeel is van de belevingswereld van leerlingen van deze leeftijd. Ze spreken meisjes aan op hun vrouwelijkheid: ‘Vanessa is verliefd, op wie?’ (TT5), ‘Ze is natuurlijk kwaad omdat ik niks over d’r nieuwe oorbellen heb gezegd’ (SU4 III). Meisjes lijken aan deze vormen van aandacht plezier te beleven. Docenten die op een persoonlijke manier met de leerlingen omgaan, en die niet voorbijgaan aan hun sekse-identiteit, zijn bij de meeste meisjes populair. Meisjes vragen bij hen gemakkelijk aandacht en zijn betrokken bij de les. Het lijkt wel of veel meisjes, als ze al gezien willen worden, als persoon en als meisje gezien willen worden en niet als sekseloze leerling. Maar dit is een wankel evenwicht, waarbij de grens ook niet voor ieder meisje op hetzelfde punt ligt. Doordat deze docenten erin slagen meisjes te bereiken, hebben juist zij in principe de mogelijkheid om in de klas bij te dragen aan een *gender code* waarin vrouwelijkheid en informatica goed samen kunnen gaan. Ook voor de docent is het evenwicht echter wankel: hij of zij boekt succes door aan te sluiten bij wat leerlingen bezighoudt en het is verleidelijk dat op een manier te doen die seksstereotypen juist bevestigt.

Het bovenstaande samenvattend, formuleer ik twee hypothesen over processen in de klas waarin betekenisproductie rond sekse, computers en informatiekunde plaatsvindt. In de eerste plaats veronderstel ik dat *leerlingen* computers en informatiekunde een plaats geven in bestaande seksspecifieke gedragspatronen. Ze ontwikkelen hun sekse-identiteit mede door een houding te bepalen ten opzichte van geseksueerde objecten en situaties, of objecten en situaties waaraan ze zelf een sekseconnotatie toekennen. Computers blijken heel bruikbaar als teken van mannelijkheid. In de tweede plaats veronderstel ik dat er een wisselwerking is tussen het seksspecifieke gedrag van leerlingen en dat van *docenten*.

Ook de docent draagt elementen aan voor sekse-identiteiten en voor de *gender code* in de klas. Docenten spreken leerlingen op verschillende manieren op hun sekse en daaraan verbonden kenmerken aan, en laten merken wat ze leuk, interessant en slim vinden. De één belooft bijvoorbeeld ondermijnend experimenteergedrag van jongens, de ander stimuleert experimenteren bij alle leerlingen; de een benoemt een probleem van meisjes al snel als een 'vrouwen en computers'-probleem, de ander stelt bij meisjes die een probleem hebben net zolang vragen tot ze zelf tot een oplossing komen. Docenten hebben de mogelijkheid door hun optreden sekstereotiepe gedragingen te versterken of te ondergraven.

Recensies

Evelien Tonkens

De Homo Economicus als Winkeldochter.

Theorieën over arbeid, macht en sekse

Margo Brouns

Amsterdam (SUA) 1993

249 blz., f 45,–

Grote theoretische debatten worden de laatste jaren weinig gevoerd in vrouwenstudies, zeker op het terrein van arbeidsvraagstukken. Er verschijnt wel veel onderzoek, maar de resultaten daarvan worden zelden bij elkaar genomen en overdacht, terwijl dit voor theoretische ontwikkeling wel van belang is. Gelukkig verscheen onlangs het proefschrift van Margo Brouns, waarin dergelijke synthese en reflectie wel plaatsvinden. 'Kan een bewerking van machtstheorieën, zoals toegepast binnen het kader van vrouwen/genderstudies, bijdragen aan de ontwikkeling van het onderzoek naar de maatschappelijke en conceptuele verhouding tussen arbeid en sekse', zo luidt de centrale vraag van het boek.

Brouns begint met een overzicht van de ontwikkeling van het Nederlandse onderzoek naar sekse en arbeid, op basis van het STEO-tendrapport *Arbeidsvraagstukken en Sekse* dat zij samen met Alie Schokker in 1990 publiceerde. Ze concludeert dat verklaringen voor sekseongelijkheid in relatie tot arbeid over het algemeen te oppervlakkig blijven en te weinig verklaren: het blijft 'onduidelijk hoe deze processen precies in zijn werk gaan en hoe de achterliggende mechanismen in elkaar grijpen' (p. 59). Er blijven teveel black boxes over. Vervolgens doet ze een voorstel voor de ontwikkeling van drie onderzoekstrajecten: subjectiviteit/identiteit, cultuur en arbeidsvertoegen.

Haar volgende stap (hoofdstuk 2) is na te gaan wat er in vrouwenstudies over macht is bedacht en of sekse-arbeidsstudies daar iets aan zouden kunnen hebben. Waarom macht? Omdat macht een centraal begrip is in vrouwenstudies, en omdat ver-

klaringen volgens Brouns noodzakelijkerwijs complexer worden als er aandacht aan macht wordt besteed. Ze behandelt vijf machtstheoretici die in vrouwenstudies worden gebruikt (Lukes, Elias, Giddens, Foucault en Bourdieu), aan de hand van drie vragen: het actor/structuurvraagstuk (hoe te ontkomen aan slachtofferdenken enerzijds en eigen-schulddenken anderzijds), de relatie tussen gender en macht, en de wijze waarop het werk van deze theoretici de door haar voorgestelde onderzoekstrajecten verder zou kunnen helpen. Het werk van Bourdieu komt als meest bruikbaar uit de bus.

In het derde hoofdstuk reflecteert Brouns op het gebruik van de begrippen arbeid, macht en sekse/gender. Wat betreft macht introduceert ze nu een ander onderscheid, ontleend aan de Amerikaanse organisatiesocioloog Stewart Clegg. Clegg typeert machtstheorieën met de beelden van de vis en de biljartbal. Is macht iets vanzelfsprekends (de vis in het water), zoals bij Foucault en Bourdieu, of is macht iets wat je kunt bezitten en wat functioneert in causale ketens (de biljartbal), zoals bij Lukes, Elias en Giddens? Beide perspectieven zijn nodig, en daarom is Bourdieu hier niet langer de 'winnaar': zijn verhaal moet nu worden aangevuld met dat van de bal-theoretici. (Clegg heeft dat in diens *Frameworks of Power* uit 1989 al gedaan. Brouns kan hier daarom volstaan met een weergave van zijn model.)

In dit (derde) hoofdstuk formuleert Brouns ook haar kritiek op de zogenaamde Homo Economicus. Die ligt volgens haar ten grondslag aan de meeste in het eerste hoofdstuk besproken onderzoeken. De Homo Economicus is zoals bekend het mensbeeld van de rationele keuzetheorie oftewel de neoklassieke theorie van de vraag naar arbeid/het individuele arbeidsaanbod. Haar kritiek is tweeledig: de neoklassieke theorie kan, ook in verfijnde vorm, 'geen inzicht geven in de processen die zich voltrekken tussen de verschillende afhankelijke en onafhankelijke variabelen' (p. 142). Dit is 'voor een belangrijk deel' het gevolg van de statistische benadering. (Waar het nog meer een gevolg van is, zegt ze niet.) Kortom: liever kwalitatief dan kwantitatief onderzoek.

Haar tweede kritiekpunt heeft specifiekere betrekking op de neoklassieken en luidt dat hun

mensbeeld van 'het calculerend subject (...) een schrale weerspiegeling is van de complexiteit van het alledaagse leven van mensen' (p. 144). Om de complexiteit te herstellen, pleit Brouns voor onderzoek naar 'de werking en inhoud van betekenissystemen'.

Tenslotte werkt Brouns in het laatste hoofdstuk de genoemde trajecten voor nieuw onderzoek (naar subjectiviteit, cultuur en arbeidsvertogen) uit. Alle drie komen ze voort uit de kritiek op de Homo Economicus en hangen met elkaar samen, al zegt Brouns dat niet met zoveel woorden: ze hebben allemaal betrekking op processen van betekenisgeving, de eerste op individueel en de andere twee op institutioneel niveau. Brouns schetst wat de mogelijkheden van deze thema's zijn en beschrijft buitenlands onderzoek (van bijvoorbeeld Williams en Pringle) dat als voorbeeld kan dienen. Het derde traject behelst onder meer de vraag wat als arbeid geldt en welke machtsprocessen dat impliceert.

Hopelijk heeft bovenstaande samenvatting u geïnspireerd, maar ook enigszins in verwarring gebracht. Dat zijn namelijk naar mijn mening de twee kanten van dit proefschrift. Laat ik met de positieve kant beginnen: de eerste hoofdstukken zijn uitstekende overzichtsstudies die zich prima lenen voor onderwijsdoeleinden. Belangrijker nog: dit boek is als het ware een van de beste oraties die tot nu toe in vrouwenstudies is geschreven. Zoals dat een oratie betaamt, geeft het blijk van beheersing en synthetisering van verschillende onderzoeksterreinen in vrouwenstudies, en van het vermogen daarin relevante, actuele vragen te stellen, en inspirerende ideeën aan te dragen. In veel onderzoek wordt impliciet getobd met de problemen die hier worden geëxpliciteerd. Diverse recente proefschriften in vrouwenstudies sociale wetenschappen worstelen bijvoorbeeld opnieuw met de begrippen identiteit en subjectiviteit, zonder dat deze begrippen tot nu toe, in hun huidige post-socialisatievorm (dat wil zeggen: nadat de eerste uit de context van de inmiddels terzijde geschoven socialisatietheorie is gelicht en zich heeft gevoegd bij de tweede) aan theoretische reflectie zijn onderworpen. In dit proefschrift gebeurt dat wel, op een energieke, opbouwende en synthetiserende manier. Dit zijn allemaal zeldzame en kostbare verdiensten, zeker voor

een proefschrift, waarvoor veel aandacht en lof op hun plaats zijn.

Helaas blijkt echter ook weer hoe moeilijk het is om breedte en diepgang te combineren. Het grote gebaar is meeslepend, maar vaak blijft onduidelijk hoe Brouns van het een naar het ander komt. Begrippen en kritiekpunten blijven regelmatig vaag, verbanden en conclusies worden herhaaldelijk meer gesuggereerd dan aangetoond. Voor een deel is dit een gevolg van de opzet: hoewel ze kritiek heeft op een bepaald soort sekse/arbeidsonderzoek (dat rond de Homo Economicus is opgebouwd), laat ze het hele terrein de revue passeren. Per onderzoek kan ze daardoor niet meer dan twee pagina's besteden, waarin ze niet kan laten zien wat de besproken auteurs precies hadden moeten doen om 'meer toegang tot de onderliggende structuur' te krijgen. Wat is in hun geval de oppervlakte waar ze blijven steken en wat is de structuur? Wat is er mis met de pogingen die ze doen om van het een naar het ander te komen? Brouns had er wellicht beter aan gedaan een beperkt aantal onderzoeken te bespreken, die ze exemplarisch acht voor datgene waar haar kritiek zich op richt. Werk van Van Doorne-Huiskes of Van der Burg bijvoorbeeld.

Maar de genoemde problemen komen vooral voort uit zwakke plekken in het theoretische raamwerk. Ik beperk mij tot de verhouding tussen drie centrale begrippen: de Homo Economicus, betekenis(systemen) en macht. Globaal zit er in het boek deze gedachtengang: het terrein van sekse en arbeid is 'weinig ontwikkeld', als gevolg van, ten eerste, een gebrek aan aandacht voor macht (volgens de centrale hypothese), en, ten tweede, van het rondwaren van de Homo Economicus in dat onderzoek. Onderzoek naar betekenissystemen moet helpen dit terrein beter te ontwikkelen. Waarom betekenissystemen? Uit de tekst kan ik twee redenen distilleren: de eerste is dat economie en betekenis naast elkaar bestaan of met elkaar verweven zijn (p. 145). Dat is echter niet hetzelfde: naast elkaar bestaan suggereert een tegenstelling tussen economie en betekenis, verwevenheid juist niet. Bovendien geven geen van beide een antwoord op de vraag waarom betekenissystemen het onderzoeks-terrein uit het slop kunnen halen. De tweede reden die ik kan vinden luidt dat via onderzoek naar bete-

kenissystemen de eerder genoemde *black boxes* geopend worden (p. 146). Maar niet duidelijk wordt waarom speciaal dat onderzoek dit zou kunnen, en niet onderzoek naar bijvoorbeeld motieven of ... machtsverhoudingen.

Brouns ziet echter ook wel dat je met 'betekenis' nog veel kanten op kunt, en daarom verbindt ze aan dit onderzoek de voorwaarde van een 'brede conceptualisering van macht' (p. 146), waarmee ze doelt op de combinatie van de vis en de biljartbal. Dat geeft zeker een interessant machtsbegrip, maar niet duidelijk wordt hoe de *black boxes* dan wel opengaan? Wat heeft een dergelijk machtsbegrip, dat het dat vermag?

Dat Brouns daar nog geen bevredigend antwoord op kan geven, komt misschien doordat ze er nog niet helemaal uit lijkt te zijn waar ze het centrale probleem van het sekse/arbeidsonderzoek moet lokaliseren. Haar grootste probleem is volgens mij niet de Homo Economicus, maar de 'Homo Mechanicus', het behavioristische mensbeeld van veel sekse-arbeidsonderzoek: niet het calculerende, maar het reflectieloze, mechanisch reagerende subject. Met een dergelijke mensbeeld kunnen we de hardnekkigheid van sekseongelijkheid op het terrein van arbeid nooit begrijpen, zo lees ik haar betoog. Dit mensbeeld is vooral een probleem als we nadenken over 'instemming' ('de wijze waarop mensen hun leven ervaren en aanvaarden als vanzelfsprekendheid', pp. 154-155). Toegepast op arbeid: waarom schikken mensen zich in de hiërarchie van een arbeidsorganisatie, waarom identificeren ze zich zelfs met hun positie? Dergelijke vragen keren in het boek regelmatig terug. De neoklassieke theorie geeft daar een onbevredigend antwoord op (men schikt nadat men kosten en baten wikt), maar veel onderzoek dat ze besproken heeft, geeft domweg helemaal geen antwoord. Brouns zelf lijkt er nog niet helemaal uit waar het antwoord gezocht moet worden: instemming heeft iets met macht en iets met betekenisgeving te maken, en zo komt het misschien dat beide een centrale plaats in het boek innemen zonder dat hun verhouding precies duidelijk wordt.

Men kan echter ook niet alles van een enkel boek verwachten. Het boek geeft de lezer meer dan voldoende stof om dergelijke verbanden te door-

denken. Het is dan ook te hopen dat dat gebeurt, en dat er meer van dit soort inspirerende impulsen voor theoretische ontwikkeling worden geschreven. Goed voorbeeld doet hopelijk goed volgen.

Inge E. Boer

Lamento van een samenstelster

Rewriting the Victorians. Theory, History and the Politics of Gender

Linda M. Shires (red.)

New York/Londen (Routledge) 1992

196 blz., f 32,-

Een bundel met de uitdagende titel *Rewriting the Victorians. Theory, History and the Politics of Gender* belooft wat. 'Herschrijven' roept het beeld op van een kritisch hernemen van vragen, van herhaling maar net anders, van oog voor aspecten die gemakkelijk terzijde zijn geschoven, van inschrijving en aandacht voor representaties en interpretaties die onderbelicht zijn gebleven in de traditionele Victorian Studies. Herschrijven wil zeggen dat Victorian Studies niet meer hetzelfde vakgebied zal zijn of kan zijn. Een verschuiving treedt op, homogeniteit toont haar rafelige achterkant.

Samenstelster Linda Shires noemt de bundel een voorbeeld van 'nieuwe' cultuurwetenschappen en draagt een indrukwekkend theoretisch kader aan: een combinatie van marxisme, feminisme, sociologie, antropologie en poststructuralistische theorievorming met betrekking tot taal en subjectiviteit. De eerste poging, zoals de achterflap ons vertelt, van een bestudering van het Victoriaanse tijdperk vanuit een postmodern perspectief op geschiedenis.

Rewriting the Victorians komt uit op een moment dat de belangstelling voor cultuurwetenschappen een *booming business* is met name in de Amerikaanse en Engelse academische wereld. Getuige de monumentale bundel, *Cultural Studies*,¹ geredigeerd door Lawrence Grosberg en anderen naar

aanleiding van een groot congres in Urbana, Illinois, laat cultuurwetenschappen zich enerzijds voorstaan op het welhaast anarchistische samengaan van benaderingswijzen, vragen, interpretaties en gebruik van teksten en beelden, terwijl anderzijds een zekere bezinning op de explosieve groei van het vakgebied noodzakelijk blijkt. Een vakgebied overigens dat zich permanent verzet tegen de neiging zich tot discipline om te (laten) vormen. Deze losheid heeft voor- en nadelen die ook duidelijk naar voren komen in *Rewriting the Victorians*.

In haar introductie stelt Shires dat de veronderstelling dat culturele processen het effect zijn van individuele en institutionele sociale relaties, een leidraad vormen in de diverse bijdragen. Gender, klasse, natie en sekse zijn de belangrijkste onderling verweven en elkaar constituerende categorieën die culturele processen beïnvloeden. Shires geeft zelf al met enige spijt aan dat 'ras' evenzeer tot voornoemde categorieën behoort, maar nauwelijks aan bod komt in de bundel. Een lacune die inderdaad opvalt in de analyses over een periode uit de Engelse geschiedenis waarin imperialisme en de constructie van het koloniale subject zo'n centrale plaats innemen. De nadruk verschuift daardoor wel erg sterk naar een historische benadering van genderrelaties en de onderlinge machtsverhoudingen.

Desondanks biedt *Rewriting the Victorians* een rijk geschakeerde collectie. Canonieke literaire werken worden aan een kritische analyse onderworpen (Jules Law's artikel over George Eliot's *The Mill on the Floss*, Jeff Nunokawa's bijdrage over Thomas Hardy's *Tess of the d'Urbervilles*) evenals de media (Judith Newton over de *Edinburgh Review* en de constructie van een klasse- en gendergebaseerd vertoog over politieke economie, Ina Ferris over hetzelfde tijdschrift en de manier waarop gender en genre worden geconstrueerd) en de ideologie van het moederschap (in een mooie analyse van Sally Shuttleworth van de manier waarop vrouwen als seksuele wezens en moeders gedisciplineerd worden).

Het is opvallend om te zien hoe bepaalde thema's steeds weer terugkeren, zoals dat van de veronderstelde scheiding tussen privé sfeer en openbaarheid en dat van de gefeminiseerde man. Het laatste thema wordt door Susan Casteras fraai uit-

gewerkt in 'Excluding Women. The Cult of the Male Genius in Victorian Painting'. In een nauwelijks bestudeerd genre schilderijen, namelijk dat waarin mannelijke genieën in hun kindertijd verbeeld zijn, analyseert Casteras hoe vrouwelijkheid en vrouwen functioneren in dit genre. Vrouwen zelf komen als genieën niet op de schilderijen voor, wel als marginaal aanwezigen in verbeeldingen van het geniale kind. Dit kind verschijnt vaak in gefeminiseerde vorm, waardoor de indruk zou kunnen bestaan dat creativiteit of inventiviteit geassocieerd is met vrouwelijkheid.

In haar analyse van een schilderij van Ward laat Casteras overtuigend zien hoe het vrouwelijke verbeeld is in de overgang van kind naar volwassenheid en in de pogingen van het vroegrijpe genie in de dop tot expressie (waarbij het vrouwelijke subject als onderwerp van verbeelding dient). Zij toont echter tevens aan dat het geniale kind een ideaal belichaamde van belofte en groei van de natie en het imperium. De romantische cultus van het genie krijgt in de Victoriaanse tijd een element toegevoegd, dat van potentiële redder van de maatschappij. Het mannelijke genie wordt thuis gekoesterd en vrouwen vervullen een bemiddelende rol in de transformatie van kind naar volgroeiheid, maar ook, door hun functie als moeder, in de vervulling van de doeleinden van de natie.

De niet volledig ingeloste belofte van deze bundel ligt naar mijn mening in een aantal aspecten. Ten eerste lijdt een aantal artikelen aan een storende kortademigheid waarbij intrigerende vragen met haastige gebaren tot een uit de lucht vallende conclusie worden gebracht. Zowel Newtons artikel als dat van Marion Shaw over de rol van de confessie in de vertogen van Freud en Havelock Ellis en de bijdrage van Christina Crosby over de Victoriaanse constructie van geschiedenis als een gematerialiseerd produkt vertonen deze neiging. Ten tweede blijft het door Shires opgeroepen theoretische kader vaak zeer impliciet in de individuele artikelen, waardoor de beloofde interventie in de traditionele geschiedschrijving van de Victoriaanse periode magertjes uitvalt.

In dat licht gezien gaat *Rewriting the Victorians* gebukt onder een topzware titel. De spanning die voortvloeit uit Shires' poging met inleiding en een

nawoord belofte en inhoud te verenigen, is zichtbaar. Linda Shires herneemt zelf in haar nawoord een aantal belangrijke vragen die ik in de bijdragen zelf had gedacht te zullen vinden. De vraag hoe Victoriaanse representaties zo gelezen kunnen worden dat de instabiliteit van geneutraliseerde ideologische structuren beter tot uiting komt, biedt mijns inziens een belangrijk aanknopingspunt met interpretaties over hegemoniale structuren en met mogelijkheden tot oppositie die inherent zijn aan die structuren. Het werk van Michel de Certeau, Chantal Mouffe en Ernesto Laclau of Mikhail Bakhtin zou aanzetten kunnen geven tot verdere ontwikkeling en problematisering van deze vraag.² De tweede kwestie die Shires aansnijdt is de moeilijke combinatie van poststructuralistische theorievorming en subjectiviteit. De roep om een theorie van het handelen richt zich op een manier om de geleefde werkelijkheid te kunnen interpreteren zonder in een humanistisch perspectief te blijven steken. De klacht tegen poststructuralisme als een vlottend veld van tekstualiteit vind ik wat vreemd in een bundel die zich presenteert als voorbeeld van 'nieuwe' cultuurwetenschappen (waarom nieuw trouwens en ten opzichte van wat precies?). Het kan liggen in een andere perceptie van cultuurwetenschappen, maar ik lees bijvoorbeeld in de introductie tot de reeds genoemde *Cultural Studies* juist veel aanwijzingen voor de manier waarop wordt getracht theorie en praxis te verenigen.

Het belang van *Rewriting the Victorians* ligt vooral op het terrein van de individuele bijdragen die veel nieuw materiaal ter analyse aandragen en die thema's als de scheiding tussen privésfeer en openbaarheid problematiseren.

Noten

1. Lawrence Grosberg, Cary Nelson en Paula Treichler (red.), *Cultural Studies*. New York/Londen (Routledge) 1992.
2. Zie bijvoorbeeld Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*. Berkeley (University of California Press) 1984; Chantal Mouffe en Ernesto Laclau, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. Londen (Verso) 1985; Mikhail Bakhtin, *The Dialogic Imagination*. Austin (University of Texas Press) 1981.

Vincent Duindam

Dochters op vrije voeten: over de subjectiviteit en seksualiteit van vrouwen

Daughtering and mothering: female subjectivity reanalysed

Janneke van Mens-Verhulst, Karlein Schreurs en Liesbeth Woertman (red.)
Londen (Routledge) 1993
170 blz., f 45,10

Op 12 en 13 september 1991 vond aan de Loosdrechtse plassen een besloten internationale expert-conferentie plaats over moeder-dochterrelaties. Er waren in totaal 29 deelnemers aanwezig, afkomstig uit diverse landen. Ruim twee jaar later is een boek verschenen, waarin diverse bijdragen bewerkt en gebundeld zijn. Voor de eindredactie tekenden Janneke van Mens-Verhulst, Karlein Schreurs en Liesbeth Woertman. Van Mens was indertijd ook de initiatiefnemer van de conferentie.

Aan het boek werken twintig auteurs mee. Ik kan dus niet op alle afzonderlijke bijdragen ingaan. In deze bespreking zal ik me richten op de drie debatten die in de tekst centraal worden gesteld. Het eerste debat gaat over de effecten van de relatie tussen moeder en dochter op de seksualiteitsbeleving van de laatste. In het tweede debat worden essentialistische en universalistische beelden van moederschap op verschillende wijzen 'gedeconstrueerd'. Moeders worden in hun context geplaatst en de context van moeders wordt beschreven. Hierop voortbouwend wordt in het derde debat het concept (*good enough*) *mothering* bekritiseerd. In het boek komt een drietal theoretische perspectieven aan de orde: de object-relatietheorie, het relationele paradigma en het 'postmoderne' *multiple subjectivity*-paradigma.

Het eerste debat betreft dus vrouwelijke subjectiviteit en seksualiteit. De tekst van Karin Flaake, 'Een lichaam van jezelf', beschouw ik als een van de hoogtepunten van het boek. Waar het bij Chodorow (en anderen) aan ontbreekt, is een plek voor het lichaam. Hier wil Flaake ruimte voor maken.

Haar bijdrage maakt duidelijk dat je heel goed over het lijf kunt praten zonder te vervallen tot de 'anatomie is noodlot'-verwarring of tot het oude psychoanalytische beeld van vrouwelijkheid als mislukte mannelijkheid. Bovendien schetst ze een perspectief op verandering. Onder de huidige omstandigheden zou het voor vrouwen heel moeilijk zijn om autonomie te ervaren, om van hun eigen lichaam te kunnen genieten. Vaak zouden zij te weinig los van de moeder zijn en van de blik van de vader. Moeders zouden doorgeven wat 'vies' is, zoals menstruatie, en vaders zouden de schoonheid van het meisje bevestigen. Volgens Flaake kan dit gaan veranderen, en kunnen moeders hun dochters autonomie toestaan en hun schoonheid bevestigen, *indien* ze zichzelf van hun eigen moeder (de grootmoeder) hebben kunnen losmaken. Pas wanneer een vrouw zich van haar eigen moeder heeft losgemaakt, krijgt haar dochter de ruimte om zich vrij te voelen in haar eigen lichaam en met haar eigen seksualiteit, aldus Flaake.

Ook in het hoofdstuk van Lykke staat de seksualiteit van het kleine meisje en haar moeder centraal. Zij herneemt de ideeën van 'onze eigen' Jeanne Lampl-de Groot: het eerste verlangen van het meisje is het verlangen naar haar moeder. Lykke stelt de vraag waarom Freud, die Lampl-de Groots betoog feitelijk onderschrijft, toch niet de conclusie hieruit durft te trekken. Hij blijft spreken over de *pre-oedipale* fase van het meisje, terwijl het overduidelijk gaat om een (negatieve) *oedipale* fase: het meisje ziet haar moeder als een ander die zij begeert en zo komt ze met haar vader in een concurrentiepositie. Lykke wil Freud op dit punt corrigeren en ze stelt voor om deze fase zichtbaar te maken en te benoemen als de Antigone-fase. De vraag rijst misschien waarom dit nu zo belangrijk is. Het antwoord luidt: omdat het meisje in deze fase al wel subject is, los van de moeder, maar nog niet ingeschreven in de patriarchaal-fallische orde. Deze Antigone-fase, wel los uit de twee-eenheid, maar nog geen primaat van de fallus, bevat een 'openheid' die ons nog zou kunnen inspireren, aldus Lykke. Je kunt je immers losmaken van je moeder zonder dat je tegelijkertijd vast komt te zitten aan alle betekenissen die mannelijkheid en vrouwelijkheid hebben in een patriarchale cultuur.

Er bestaat volgens de verschillende auteurs – en dit betreft het tweede debat – geen universeel moederschap. De mythe van het universele moederschap wordt op twee manieren gedeconstrueerd. In de eerste plaats worden er allerlei voorbeelden gegeven van de wijze waarop primaire (biologische) moeder-dochterrelaties bepaald worden door de specifieke historische periode, klasse, geografische omstandigheden en etniciteit. In de tweede plaats worden er categorieën van niet-biologisch, symbolisch moederschap besproken. Het kan hier gaan om 'moederlijke' vaardigheden in tal van situaties, bijvoorbeeld in een therapeutische context.

Een voorbeeld van niet-biologische moeder-dochterrelaties vindt men in het hoofdstuk van Orbach en Eichenbaum. Zij beschrijven hoe zij hun therapeutische aanpak de laatste jaren bijgesteld hebben. Aanvankelijk boden zij hun cliënten een veilige omgeving, waarin deze al hun gevoelens konden uiten zonder hun toevlucht te hoeven zoeken tot schijnzelfstandigheid: zij hoefden zich in geen enkel opzicht anders voor te doen dan ze zich voelden. Orbach en Eichenbaum stelden zich vervolgens op als 'container' voor alle almachtsfantasiën en gevoelens van angst, verlangen, razernij enzovoort, waar hun cliënten mee kwamen. De bedoeling hiervan was dat de cliënten al hun verdrongen en weggesplitste kanten weer opnieuw in hun persoonlijkheid zouden kunnen integreren. Inmiddels wijzen Orbach en Eichenbaum erop dat ze in dit proces eigenlijk een soort geïdealiseerde moeders speelden, daarmee het beeld van de vrouw/moeder als object weer opnieuw bevestigend: ze reduceerden zichzelf immers tot projectiescherm en vangnet voor hun cliënten. Momenteel gebruiken zij 'tegenoverdracht' als instrument in de therapeutische situatie. Zij gaan ervan uit dat zowel therapeut als cliënt deel uitmaken van een patriarchale maatschappij. Hierin is de ontwikkeling van vrouwelijke subjectiviteit een cultureel taboe, niet alleen voor cliënten, maar ook voor therapeuten. Het gaat er dus om dat de subjectiviteit van beiden tot uitdrukking gebracht kan worden. Tegenoverdracht kan hierbij een instrument zijn: als therapeut vraag je je af waarom de cliënt bepaalde impulsen en gevoelens in je oproept. Je volgt je gevoelens en impulsen niet rechtstreeks, maar je bespreekt ze

met de cliënt. Een vraag die hierbij misschien explicieter aan de orde had moeten komen is: hoe onderscheid je de 'legitieme' tegenoverdracht, die voortkomt uit de gedeelde positie in een patriarchale cultuur van de 'foute' tegenoverdracht die erin bestaat dat impulsen ten opzichte van een cliënt bepaald worden door onverwerkte problemen van de therapeut.

Ook Janet Sayers wijst op de risico's van een verheerlijking van het moederschap. In dat opzicht ziet zij overeenkomsten tussen onder meer Chodorow en Irigaray. Door het idealiseren van moeders verdwijnen volgens haar twee zaken uit het oog. In de eerste plaats heeft de moeder in de beleving van kinderen een enorme macht. In het perspectief van het kind is de moeder niet uitsluitend een weldoenster. In de tweede plaats is er ook de macht van mannen, gesymboliseerd door de fallus. Hoewel de meeste mannen feitelijk misschien niet zo veel macht hebben, kunnen zij door hun associatie met de fallus toch een sterk stempel drukken op moeder-dochterrelaties. Sayers geeft hiervan een aantal voorbeelden. Zij laat zich daarbij – net als Lykke elders in het boek – inspireren door Lampl-de Groot: het eerste verlangen van vrouwen is naar de moeder. Zij willen haar seksueel bezitten op de enige manier die zij – in deze door mannen gedomineerde maatschappij – kennen, namelijk door een penis te hebben. Daarnaast noemt Sayers nog twee redenen waarom de fallus zo'n hardnekkig symbool is. In de tweede plaats lijkt de dochter via dit symbool van haar moeder bevrijd te kunnen worden (de fallus als een soort breekijzer). Dit komt naar voren in het werk van Dinnerstein, Klein en Chasseguet. En tenslotte is het de politieke en economische dominantie van mannen die de fallus tot zo'n machtig symbool maakt. Vooral wanneer het om dit niveau gaat, is collectieve politieke actie volgens Sayers een aanmerkelijk efficiëntere strategie dan het idealiseren van het moederen.

In het derde debat geeft met name Janet Surrey een aantal pijnlijke voorbeelden van *mother-blaming*, een verschijnsel dat in onze cultuur nog lang niet uitgebannen is. Maar meer in het algemeen komt naar voren dat moederschapsidealen gewantwoord moeten worden. Zij houden infantiele fantasieën in leven en kunnen voeding geven aan do-

minantie-relaties niet alleen tussen de seksen, maar ook tussen klassen, etnische groepen en culturen. Zo wijst Jane Flax erop dat witte vrouwen gedeseksualiseerd voorgesteld worden en de status van 'pure' moeders bereiken. De seksualiteit van zwarte vrouwen (en mannen) zou daarentegen actief, ongeremd en gevaarlijk zijn, waardoor zwarte vrouwen ook nooit goede moeders kunnen zijn. Klasse werkt op soortgelijke wijze: de keurige dame en het wulpse dienstmeisje. Bij de bestudering van (witte) moeders en dochters wordt het negatieve, het ambivalente, de seksualiteit, de woede te veel buiten beeld gehouden, meent Flax. Ze geeft het werk van Gilligan als voorbeeld van dit soort verdringingsprocessen. De lezer(es) kan deze stelling persoonlijk toetsen want ook van Carol Gilligan (en Annie Rogers) is een tekst opgenomen. In dit hoofdstuk viel het mij in elk geval nogal mee. Gilligan en Rogers laten zien dat adolescente meisjes vaak een gezonde (door hen 'politiek' genoemde) weerstand hebben tegen de druk die op hen wordt uitgeoefend om zich 'vrouwelijk' te gaan gedragen. Ze willen hun assertiviteit, hun spontaniteit, hun eigen stem niet zomaar opgeven. Wanneer de disciplinerende van de meisjes succes heeft, verwordt hun gezonde weerstand tot een weerstand die zich tegen henzelf keert (door de auteurs 'psychologische' weerstand genoemd). Tevens laten de auteurs zien waarom de stem van adolescente meisjes heel bedreigend kan zijn voor volwassen vrouwen. Het gaat erom dat die meisjes demonstreren wat de volwassen vrouwen in zichzelf hebben moeten verdringen. Dit is heel pijnlijk. Toch kan het volwassen vrouwen juist helpen om dat verdrongen deel van zichzelf weer te laten spreken – in plaats van te proberen het bij adolescente meisjes de kop in te drukken.

Ik ben enthousiast over dit boek, en mijn studenten zijn het ook. De meeste van de zeventien hoofdstukken vind ik geslaagd. De drie debatten die ik in deze bespreking volg, geven tevens de rode lijn van het boek weer. Dat is de verdienste van Schreurs, Woertman en – vooral – Van Mens, die de meeste verbindende teksten schreef.

Er zijn een paar kanttekeningen te maken. In de eerste plaats zijn de hoofdstukken gemiddeld niet langer dan tien pagina's. Sommige elementen in

het betoog krijgen daardoor niet de uitwerking die ze verdienen.

In de tweede plaats heb ik een opmerking over de manier waarop het boek theoretisch 'geplaatst' wordt. De belangrijkste vraag is wel of de introductie van de term *daughtering* oplevert wat men ervan verwacht. 'Dochteren' wordt als volgt omschreven: het actief vormen van de vrouwelijke identiteit in interactie met oudere en meer machtige mensen (in plaats van deze identiteit passief te ontvangen) (p. 159). Ik twijfel aan het concept. De auteurs maken duidelijk wat voor ellende de term 'moederen' met zich mee kan brengen. Lossen we dit op door hier nog de term 'dochteren' aan toe te voegen? Het gebruik van seksespecifieke begrippen bevestigt altijd de seksespecifieke associaties die ermee verbonden zijn. Om dezelfde reden kun je bijvoorbeeld ook beter niet zeggen: vaders moeten meer gaan 'moederen'. Je bevestigt zo het idee dat zorgen eigenlijk toch iets 'vrouwelijks' is. Naar mijn idee kunnen we beter zowel 'mothering' als 'daughtering' loslaten en gaan werken met een *sekseneutraal* concept van zorgen. En voor wie dat niet overtuigt nog twee vragen: bestaat er ook zo iets als 'good enough daughtering' (nee toch hoop ik) en moet er nu ook een onderzoek komen naar *Sonning and Mothering* of *Sonning and Fathering* (opnieuw: nee toch hoop ik)?

In de derde plaats: ik ben natuurlijk zeer loyaal ten opzichte van een van mijn belangrijkste intellectuele moeders, maar toch: de vergelijking met Chodorows (en Contratto's) *The Fantasy of the Perfect Mother* (uit 1989) die achterwege blijft, had wel gemaakt moeten worden. Flax is de enige die – heel kort – naar die tekst verwijst (p. 149). In dat artikel laten Chodorow en Contratto zien dat er – ook binnen het feminisme – een splitsing bestaat in moederbeelden. Moeders worden hetzij verguisd, hetzij verheerlijkt. Die splitsing (en idealisering) verhindert dat wij moeders als 'gewone' mensen kunnen gaan zien. Dit heeft ook een ongunstig effect op de theorievorming.

Tenslotte: eigenlijk wordt het postmoderne perspectief, anders dan aangekondigd, vrijwel niet uitgewerkt. Bij Flax komt het enigszins aan de orde en ook bij Bjerrum Nielsen en Rudberg, die tekenen voor het theoretisch gezien meest interessante

hoofdstuk. Zij hebben zowel kritiek op object-relatietheorieën als op postmoderne theorieën (*people are not texts*). In een verfijnd socialisatiemodel onderscheiden zij subjectiviteit ('diepere', soms onbewuste lagen), identiteit (meer bewuste, 'talige' lagen) en sociaal-culturele mogelijkheden. Tussen deze drie niveaus kunnen contradicties bestaan (en dus veranderingsmogelijkheden). Die contradicties zijn bovendien niet voor elke generatie vrouwen dezelfde. Dit model biedt volgens mij grote mogelijkheden.

Gunilla Kleiverda

Patient participation in gynaecological consultations. Studying interactional patterns

Wies Weijts

RU Limburg, Maastricht 1993

150 blz., f 29,50

Een gesprek tussen vrouw en gynaecoloog kan omschreven worden als een subtiële machtsstrijd met verborgen agenda's. Vrouwen hebben klachten. Ze ondervinden er hinder van of maken zich er ongerust over. Ze willen van hun klachten af of deze tenminste bespreken. Ze willen informatie of gerustgesteld worden. Gynaecologen hebben over het algemeen niet meer tijd dan tien minuten per patiënt, waarin ze de in hun ogen noodzakelijke agenda van medische vragen moeten afwerken om tot een diagnose te komen. In deze tien minuten moet de vrouw veelal ook gynaecologisch worden onderzocht, er moet een behandelplan worden uitgestippeld, en informatie worden gegeven. Tijd om daadwerkelijk naar vrouwen te luisteren lijkt er nauwelijks te zijn. In dit spanningsveld kijkt Wies Weijts in haar proefschrift hoe vrouwen en gynaecologen met elkaar communiceren.

Ze heeft voor dit onderzoek 32 gesprekken tussen vijftien patiënten en vijf mannelijke gynaecologen in zuid-Nederland geanalyseerd. De gynaecologen moeten als relatief vooruitstrevend binnen de beroepsgroep worden beschouwd: deelname aan het onderzoek betekende ten minste een kritische

houding ten aanzien van het eigen functioneren. De gesprekken werden opgenomen en letterlijk uitgetypt met alle aarzelingen, pauzes en overlappingsen van de sprekers.

De aanvankelijke onderzoeksvraag was of de gesprekken tegemoet kwamen aan voorwaarden, zoals geformuleerd vanuit de vrouwenhulpverlening. Deze kunnen worden samengevat als: uitgaan van de problemen zoals vrouwen die ervaren en definiëren, serieus nemen van hun ideeën over oorzaken, gevolgen en mogelijke oplossingen, verbanden leggen tussen klachten van vrouwen met hun maatschappelijke positie en socialisatie, van te voren vertellen wat verwacht kan worden bij verschillende onderzoeken of behandelingen, dusdanig informatie geven dat vrouwen goed in staat zijn zelf een keuze te maken tussen verschillende onderzoeks- en/of behandelingsvoorstellen.

Uit aparte gesprekken met vrouwen en gynaecologen na de consulten bleek dat gynaecologen vaak geïrriteerd werden als hun 'agenda's' van medische vragen doorkruist werden door vragen of eigen interpretaties van vrouwen. Vrouwen waren vaak angstig voor het bezoek aan de gynaecoloog. Het feit dat ze door de huisarts waren verwezen zou er wel eens op kunnen duiden dat er iets ernstigs, bijvoorbeeld kanker, in het spel zou kunnen zijn. Zowel vrouwen als gynaecologen bleken het moeilijk te vinden om over seksualiteit te spreken. Op basis van deze observaties werden door Weijts drie onderzoeksvragen geformuleerd, namelijk hoe vrouwen informatie zoeken, hoe in de consulten wordt omgegaan met de angst voor kanker en hoe seksualiteit ter sprake komt. Ze gebruikte hiervoor de conversatie-analyse als middel.

Uit onderzoek van Jozien Bensing¹ uitgevoerd onder huisartsen weten we dat vrouwelijke patiënten vaker langer met de arts spreken dan mannelijke patiënten, en dat vrouwelijke huisartsen meer lange consulten hebben dan hun mannelijke collega's. Vrouwelijke huisartsen registreren meer sociale problemen dan mannelijke huisartsen. In een literatuuroverzicht gaat Wies Weijts nader in op seksspecifieke aspecten van de deelname van patiënten aan consulten. Over het algemeen stellen vrouwen meer vragen dan mannen, maar de eigen bijdragen van vrouwen in gesprekken worden vaker ge-

negeerd dan die van mannelijke patiënten. Niet alleen worden hun ideeën vaker van tafel geveegd, ook krijgen vrouwen die veel vragen stellen gemakkelijk het label 'lastig'. Vrouwen ontwikkelen daarop weer allerlei, meer of minder subtiële strategieën om hun aandachtspunten toch ter sprake te brengen. Naast het verschil in kennis en sekse speelt er bij het contact tussen vrouwelijke patiënt en mannelijke gynaecoloog ook het verschil in macht, wat nog wordt versterkt door de beladenheid van eventuele afwijkingen van de geslachtsorganen en het gynaecologische onderzoek zelf.

De eerste deelstudie gaat in op de vraag hoe vrouwen informatie proberen te verkrijgen. De directe vragen die ze stellen hebben met name betrekking op de gevolgen van voorgestelde behandelingen. Opvallend is dat er weinig directe algemene vragen gesteld worden als: 'Wat zijn de bijwerkingen of gevolgen van...?', maar meer in de vorm van: 'Is iets pijnlijk?' Indirecte vragen betreffen vooral de oorzaken van klachten, resultaten van onderzoeken of de werking van de baarmoeder en eierstokken. Op directe vragen wordt veelal een antwoord verkregen, in tegenstelling tot op indirect gestelde vragen, gepresenteerd als eigen ideeën of vermoedens over de oorzaak van de klachten, zoals samenhang met de overgang of andere gebeurtenissen in het leven van vrouwen. Met name als er geen duidelijke gynaecologische verklaring voor de klachten werd gevonden, wordt de eigen 'leken'-theorie van de vrouw – samenhangend met haar kennis- en beleavingswereld – veelal niet geëxploreerd en dus genegeerd. Interessant is, dat als vrouwen geen duidelijk antwoord krijgen, zij toch weer terugkomen met hun vraag, zoals te zien valt in het volgende voorbeeld: 'Wordt er nog een uitstrijkje gemaakt, dokter?' 'Dat is niet meer nodig.' 'Oh, dat is niet meer nodig?' 'Nee, dat is niet meer nodig.' 'Oh?' 'Nee, dat is eigenlijk nooit meer nodig.' Echter, de door het herhalen zeer impliciet gestelde vraag waarom het niet meer nodig is, wordt niet beantwoord.

De tweede deelstudie gaat in op vragen naar mogelijke kwaadaardigheid. Nog veel vaker uiten vrouwen hun bezorgdheid hier indirect. Ze brengen bijvoorbeeld een bekende met kanker ter sprake of sturen aan op intensiever onderzoek dan door de

gynaecoloog voorgesteld, zoals het zeer frequent herhalen van uitstrijkjes van de baarmoedermond. De meest gebruikelijke reactie van gynaecologen op deze indirecte angstuïtingen is om direct te proberen gerust te stellen. Zo wordt bijvoorbeeld medische informatie gegeven over mogelijke oorzaken van buikpijn, maar er wordt niet ingegaan op de angst van de vrouw dat het misschien kanker zou kunnen zijn. De ongerustheid van de vrouw wordt zo genegeerd. Ook worden deze indirecte vragen soms genegeerd door over te gaan op een ander onderwerp of het onderwerp te bagatelliseren met een opmerking als: 'We (!) moeten toch niet overal zo zwaar aan tillen zeg', 'Je moet een beetje lol hebben in het leven.' Overigens wordt 'wij' ook vaak door gynaecologen gebruikt in de planning van verder onderzoek en behandeling, als een soort joint-venture tussen arts en vrouw. Hij lijkt hiermee zijn goede wil om de vrouw bij het onderzoeks- of behandlingsproces te betrekken, te willen tonen.

De derde deelstudie gaat in op seksualiteit. In het praten over seksualiteit worden vier strategieën onderscheiden: uitstel, vermijden, niet benoemen en op elkaar afstemmen. Uitstel vindt zowel bij vrouwen als bij gynaecologen plaats. Seksuele problemen worden door vrouwen veelal op een laat tijdstip in het consult gepresenteerd, nadat andere klachten naar voren zijn gebracht. Zowel uit de geanalyseerde gesprekken als uit interviews met de gynaecologen blijkt dat zij het spreken over seksualiteit het liefst niet in een eerste consult doen, omdat zij vinden dat zij de vrouw daarvoor beter moeten kennen. Dit uitstel vindt echter niet plaats als het om 'routine'-uitspraken gaat als: 'U mag geen gemeenschap hebben' of: 'Met seksueel contact heeft u geen problemen?' Het niet direct durven vragen naar bijvoorbeeld seksueel geweld zien we in een voorbeeld als: 'Er is ook niets gebeurd met onderzoek of ... problemen thuis ... broers of...' Het niet benoemen van delicate termen is een andere strategie die zowel door de gynaecoloog als door de vrouw wordt gebruikt, zoals: 'Doordat ik regelmatig pijn ervaar ... heb ik er geen behoefte aan... want het is niet gezond één keer in de drie vier maanden ... maar goed.' Als er wel over seks wordt gepraat, gebeurt dit vaak in vage termen als 'van onder' of 'het'. In tegenstelling tot de vraag: 'Heeft

u pijn in uw buik?' worden vragen over 'delicate' organen gesteld in termen als 'Draagt u wel eens tampons in de vagina?' Het onpersoonlijk maken van de geslachtsorganen lijkt het praten over seksualiteit veiliger te maken.

Tot slot beschouwt Wies Weijs de onderzoeksresultaten vanuit vrouwenhulpverleningsoogpunt. In tegenstelling tot wat vaak wordt verondersteld in de literatuur krijgen vrouwen veelal wel antwoord op hun vragen. Maar dit geldt voornamelijk zolang er duidelijke medisch-technische vragen worden gesteld. Als vrouwen met indirecte vragen komen of hun eigen gedachten of verklaringen ter sprake brengen, is de kans dat zij serieus worden genomen veel kleiner. Zo ontstaat een tijdsroevende vicieuze cirkel: vrouwen krijgen geen antwoord op hun vragen, brengen deze steeds weer opnieuw op een andere indirecte manier ter sprake, de gynaecoloog raakt geïrriteerd, geeft geen antwoord, en de vrouw probeert het weer op een andere indirecte manier, waarbij het gesprek nog langer duurt. Weijs verklaart de indirecte en ondoelmatige wijze van vragen uit het machtsverschil tussen gynaecoloog en patiënte: zowel het man-vrouwverschil, als het kennisverschil maakt dat vrouwen zich onveilig voelen. Daarnaast speelt ambivalentie een rol; vrouwen willen enerzijds weten wat er aan de hand kan zijn, maar zijn tegelijkertijd angstig dat bepaalde vermoedens worden bevestigd. Tot slot speelt de professionele macht van specialisten door, die immers getraind zijn om klachten van patiënten om te zetten in een kant-en-klare diagnose. Zij verwachten daarbij antwoorden op hun vragenlijstjes. Tussentijdse opmerkingen of vragen van vrouwen die daarin niet passen, zijn voor hen niet relevant en worden genegeerd. Uit verschillende onderzoeken is bekend dat gynaecologen zich slecht getraind voelen in het praten over seksualiteit, en dat wordt weer eens bevestigd in dit onderzoek. Het versluisde taalgebruik waarmee de gynaecoloog de macht behoudt te bepalen wat er besproken wordt, laat zien dat ook in dit opzicht niet wordt voldaan aan de voorwaarden gesteld in de vrouwenhulpverlening.

Het proefschrift biedt voor mij als gynaecologe de zeer interessante mogelijkheid een kijkje te nemen in de spreekkamers van mannelijke gynaeco-

logen in zuid-Nederland. Als gynaecologen kijken wij namelijk nooit in spreekkamers van collega's! Toch blijven er nog vele vragen over, zoals de auteur ook zelf concludeert. Hoe zien dergelijke gesprekken er elders in Nederland uit, en hoe gedragen vrouwelijke gynaecologen zich? Welke kenmerken van vrouwen (opleiding, regio) hangen samen met het direct of indirect stellen van vragen? Zo ben ik zelf in de randstad als vrouwelijke gynaecoloog gewend aan veel mondiger patiënten dan in dit proefschrift beschreven. Selectie van vrouwen die veel informatie willen hebben en daarom een vrouwelijke gynaecoloog zoeken zal daarbij zeker een rol spelen. De benadering in dit proefschrift vanuit de conversatie-analyse laat op micro-niveau zien hoe de machtsverdeling ligt. Doordat slechts fragmenten van gesprekken in het proefschrift zijn weergegeven, ontbreekt soms een *overall* beeld van de consulten, wat ik persoonlijk jammer vind. Immers, de macht van gynaecologen blijkt ook uit de wijze waarop zij inhoudelijk informatie verschaffen en uit de mate waarin zij vrouwen daadwerkelijk zelf een keuze laten maken, een van de principes van de vrouwenhulpverlening.

Weijs doet dan ook het interessante voorstel om effecten van trainingen aan gynaecologen in de vrouwenhulpverlening (die tot nu toe niet gegeven worden) te evalueren in een onderzoek. Als praktische aanbevelingen komt zij met suggesties om meer aandacht te besteden aan de communicatieve vaardigheden van gynaecologen, waarbij zij zullen moeten leren de indirecte vragen om informatie te herkennen en emotionele en delicate onderwerpen te bespreken. Daarnaast zullen zij meer kennis van en daadwerkelijke belangstelling voor de beleveningswereld en specifieke problemen van vrouwen aan de dag moeten leggen. Zolang dat nog niet het geval is – gynaecologen worden niet op deze betrokkenheid geselecteerd voor de opleiding – zullen vrouwen moeten leren hun vragen zo duidelijk mogelijk te stellen om een goed antwoord te krijgen.

Noot

1. Jozien Bensing, Atie van den Brink-Muinen en Dinny de Bakker, 'Huisarts (M/V). Het kleine verschil met de grote gevolgen', in: *Medisch Contact* 47 (1992), nr. 29/30, pp. 879-883.

Gunilla Kleiverda *Symptoomwaarneming bij vrouwen met medisch onverklaarde gynaecologische klachten*

Katja P. van Vliet
Universiteit van Amsterdam 1992
175 blz., f 30,-

Zeer frequent zien gynaecologen vrouwen met klachten zonder dat er afwijkingen worden gevonden. En wanneer er afwijkingen worden gevonden, zijn deze niet altijd de verklaring voor de klachten, terwijl soms bij toeval afwijkingen worden gevonden zonder dat de betreffende vrouw daar last van heeft. Voor veel gynaecologen zijn vrouwen met onverklaarde klachten een lastige groep patiënten; de klachten kunnen immers niet worden verklaard met het biomedische model waarmee zij zijn opgeleid. Dit brengt het gevaar met zich mee dat toch zal worden gepoogd een organische afwijking te vinden. Niet zelden zal een scala van onderzoeken worden verricht, waarbij de vrouw wordt versterkt in haar idee dat er medisch toch iets aan de hand moet zijn (somatische fixatie). Tot slot dreigt het gevaar van een baarmoederverwijdering. Immers, het valt niet uit te sluiten dat de baarmoeder de klachten veroorzaakt, en met een dergelijke operatie wordt een gynaecologische oorzaak wel definitief uitgesloten.

Tegen deze achtergrond is het onderzoek van Katja van Vliet naar medisch onverklaarde gynaecologische klachten van groot belang. Bij eerdere onderzoeken werden klachten van vrouwen veelal achteraf gemeten, waarbij door de vertekening van herinnering geen eenduidige uitkomsten werden gevonden. Vaak werden geen controlegroepen gebruikt, en ontbrak een theoretisch kader van psychologische processen die bij somatisatie een rol spelen. Het onderzoek van Katja van Vliet komt aan deze bezwaren tegemoet.

Het model van symptoomwaarneming in dit proefschrift wordt gebaseerd op de theorie van selectieve aandacht (Pennebaker) en op de emotietheorie van Leventhal. Er zijn drie deelstudies. De eerste betreft een evaluatie van gebruikte schalen en een eerste evaluatie van het theoretische model,

waarbij gegevens van 222 gynaecologische patiënten worden vergeleken met die van 487 psychologiestudenten. De tweede deelstudie betreft verschillen in symptoomwaarneming en in de bijdrage van situationele, cognitieve en emotionele factoren tussen drie groepen gynaecologische patiënten: 66 vrouwen met onverklaarde klachten, 41 vrouwen met verklaarde klachten en een controlegroep van 24 vrouwen zonder specifieke klachten. De laatste deelstudie betreft een experiment waarin zeventien vrouwen met onverklaarde klachten en dertien vrouwen met verklaarde klachten emotie-inductie ondergingen. Dit experiment is bedoeld om de hypothese te toetsen of vrouwen met onverklaarde klachten negatieve emoties omzetten in lichamelijke symptomen.

Het theoretische model betreffende het waarnemen van symptomen kan als volgt worden samengevat. Gebeurtenissen en prikkels (input) worden cognitief verwerkt. Als gevolg hiervan worden symptomen of emoties waargenomen (output). Externe prikkels zijn bijvoorbeeld situationele factoren zoals de mate van afwisseling in het dagelijks leven en emotionele factoren zoals de mate van bedreiging. Deze bedreiging wordt gemeten door middel van een schaal met vragen naar zich willen afsluiten voor dingen, niet weten waaraan toe te zijn, het leven verwarrend te vinden, enzovoort. Daarnaast zijn er interne prikkels uit het lichaam als gevolg van fysiologische processen, die ook verwerkt moeten worden. Afhankelijk van eerdere ervaringen en opvattingen over ziektes worden de resultaten van het cognitieve verwerkingsproces van externe en interne prikkels zichtbaar als emoties of als lichamelijke symptomen.

De gebruikte meetinstrumenten voor de mate waarin vrouwen hun leefsituatie als afwisselend of als bedreigend beschouwen, zijn matig tot redelijk van kwaliteit. De gebruikte schaal voor het meten van de cognitieve verwerking (geoperationaliseerd in ziekteschema's en ziekteopvattingen) bleek een dusdanig magere constructvaliditeit te hebben, dat het zelfs de vraag is of deze schaal meet waarvoor zij is geconstrueerd. De belangrijkste uitkomstvariabele, de symptoomwaarneming, in casu somatisatie werd gemeten met een schaal die redelijk valide is.

Waarin verschillen vrouwen met medisch onverklaarbare klachten nu van vrouwen met verklaarde klachten of van de controlegroep? Vrouwen met onverklaarde klachten bleken meer symptomen te rapporteren dan vrouwen met verklaarde klachten of zonder klachten. Ook hadden ze in hun dagelijks leven meer last van de klachten waarmee ze de gynaecoloog bezochten, ze lagen vaker in bed, moesten het vaker rustig aan doen, en hun medische consumptie was hoger. Ze ervoeren hun leefsituatie als minder afwisselend, alhoewel er geen verschil in betaald werk buitenshuis werd gevonden. Wel waren er minder bezigheden met een vrijetijds karakter. Daarnaast ervoeren ze meer bedreigende informatie. Echter, het associëren van bepaalde woorden met ziektes, een verondersteld onderdeel van het cognitieve verwerkingsproces, verschilde niet van vrouwen met verklaarde klachten.

Ook is gekeken in hoeverre de klachten konden worden voorspeld en verklaard met de betreffende factoren. De resultaten van deze analyse lijken wat teleurstellend. De belangrijkste voorspeller voor klachten (ongeveer 30) was een als bedreigend ervaren leefsituatie, zelfs iets meer in de groep vrouwen met verklaarde klachten dan in die met onverklaarde klachten, terwijl in de controlegroep van vrouwen zonder klachten deze factor niet van belang was.

Met andere woorden, de belangrijkste voorspeller van klachten van vrouwen, of ze nu medisch verklaard of onverklaard zijn, is de mate waarin vrouwen hun leefsituatie als bedreigend ervaren of zich afsluiten voor bedreiging in de leefsituatie. Een afweermechanisme van vermijding zou hierbij een rol kunnen spelen, waarbij situaties die in het verleden hebben geleid tot pijnlijke emoties worden vermeden. Als gevolg hiervan kan sociale isolatie optreden, waarbij het ervaren gebrek aan afwisseling in de leefsituatie een gevolg zou kunnen zijn van het zich afsluiten voor bedreigende prikkels. Helaas is niet expliciet gevraagd waar de ervaren bedreiging uit bestond. Zijn het traumatische ervaringen in de vorm van seksueel misbruik? Het laatste deel van de studie, waarbij werd onderzocht of vrouwen met onverklaarde klachten in een proefopstelling geconfronteerd met negatieve emoties,

deze emoties omzetten in lichamelijke symptomen, kwam door diverse methodologische problemen slecht uit de verf. Er werden niet meer symptomen gevonden. Wel vertoonden de vrouwen met onverklaarde klachten meer rationele afweer in tegenstelling tot de groep vrouwen met verklaarde klachten, die meer emoties bleken te uiten.

Een belangrijke conclusie van dit onderzoek is dat het biomedische model waarbij wordt uitgegaan van een organische afwijking als oorzaak van lichamelijke klachten, voor een groot deel kan worden afgeschreven. Immers, symptomen die vrouwen rapporteren blijken meer samen te hangen met hun leefsituatie dan met de vraag of er nu al dan niet een aantoonbare gynaecologische afwijking is. Voor gynaecologen en patiënten geen gemakkelijke zaak, immers een organische afwijking is gemakkelijker te verhelpen respectievelijk te legitimeren dan een psycho-sociale oorzaak. Een aantal suggesties van de auteur aan het eind van het proefschrift om dit model van symptoomperceptie in de praktijk te hanteren, is een eerste stap in de goede richting. Zo wordt het belang benadrukt van in het eerste gesprek al aandacht te besteden aan de psycho-sociale anamnese. Voor vrouwen is het vaak niet duidelijk, dat hun levenssituatie van invloed is op de wijze waarop zij klachten beleven. Als vanaf het begin aandacht wordt besteed aan de ervaren leefsituatie, zullen vrouwen, nadat er niets 'medisch' is gevonden, niet blijven zitten met de uitspraak: 'Het zal wel psychisch zijn.' Niet alleen weten vrouwen niet wat zij met een dergelijke uitspraak aan moeten, zij voelen zich ook in de kou staan. Juist door vrouwen vanaf het begin te betrekken en zelf mee te laten zoeken naar het verband tussen hun klachten en gebeurtenissen, worden ze niet alleen serieus genomen, maar hebben ze ook handvatten om met hun klachten om te gaan als er geen organische afwijkingen worden gevonden. Overigens is een dergelijke benadering de basis van de vrouwenhulpverlening, en wordt deze ook steeds meer toegepast in de huisartsengeneeskunde.

Concluderend vind ik dat het gaat om een gedegen en interessant proefschrift, dat een belangrijke bijdrage levert aan theorievorming over (gynaecologische) klachten. In vervolgonderzoeken zullen echter betere meetinstrumenten moeten worden ge-

zocht voor de cognitieve verwerking evenals voor de belangrijke parameter emotionele bedreiging. Ook zal nader moeten worden onderzocht waar deze emotionele bedreiging nu precies uit bestaat. Seksueel misbruik zal vermoedelijk een belangrijk onderdeel zijn, maar welke andere bedreigingen zijn er voor de gezondheid en het welbevinden van vrouwen?

Summaries

Anna Aalten and Marjolein Morée, *Torn between fascination and academic pretension. The biographic approach as research method in women's studies*

Debates on the biographic approach in women's studies have centered on methodological issues concerning the collection and presentation of life stories. This article diverges from this tradition by analyzing the research process in its entirety. It explores the epistemological consequences produced at different stages of the research. The authors claim that researchers are faced with a dilemma: constantly negotiating between their fascination for the subjects' life stories and their pretension to make scientific generalizations. The article compares the authors' use of biographic material, illustrating the multitude of decisions in each specific research project.

Arlie Russell Hochschild, *Understanding the future of fatherhood. The 'Daddy Hierarchy' and beyond*

In this article Arlie R. Hochschild describes the ideals and reality of fatherhood in the United States. To what extent is the 'new father', who invests 'emotional capital' in his children, representative of all American fathers? Hochschild observes several, partly contradictory, trends in ideals as well as in reality. At the end of her article, she offers ideas for intervening in these trends in order to encourage active fathering.

Marijke S. van Schendelen, *Power and gender. A private or a public affair? Women as actors in the field of the build-on area. Four dissertations*

Based on the theories by Giddens and Hägerstrand, and within the framework of their doctoral research three human-geographers and a town planner have investigated how Dutch women try to accommodate the relationship between their physical surroundings and their social life. The main conclusion of this article is that women spend a lot of energy reorganizing their private life, especially when they do not belong to a traditional family: rearranging the relationship with their husbands in order to take care of the children and to have time off for leisure activities; moving with the family to a neighbourhood with more public facilities; or living in a group. In this respect the power of women is privatised power.

In order to react publicly to problems caused by the build-on area and to have power and influence in the public domain, women (but also men) need expert knowledge about the mechanisms of the welfare state, and especially about town planning. The dissertation by the town planner gives an example how to design neighbourhoods for a pluriform society, in which men and women are granted equal opportunities.

Peter Verstraten, *Hero of 'Unforgiven' evades gender debates. Cowboy-father Eastwood wants narcissistic heroism back*

The tension between cowboy-hood and paternity described in this article is based on Eastwood's Oscar-rewarded film *Unforgiven*. The cowboy is a solitary figure who wants to evade responsibility, but is nevertheless desirous of paternity. This desire is sublimated by constructing an apparent patriarchy by means of the horse. This obedient animal never questions his authority and thus he can regard this quasi-paternal power as a quality of himself.

This ambivalent desire for paternity without accepting its responsibilities also characterizes the widower in *Unforgiven*. Since his wife has died, there is nothing to stop him from returning to the prairie to start his homosocial battle. After having established his stability as hero there, he becomes the unapproachable father again who is able to offer his children a prosperous future thanks to the money he has earned. Framed historically different, *Unforgiven* propagates in a disguised way a similar heroism as traditional Westerns have done and it nourishes a masculine desire to shirk gender debates.

Tineke Willemsen, *New Dutch fathers? On the context of 'new fathers' in the Netherlands*

This article forms a comment on the article by Arlie Hochschild in this issue. It focuses on the context in which 'new fathers' in the Netherlands operate. First, the new father is put in the context of the new man; the trend that modern men acknowledge many traditionally feminine characteristics. It must be emphasized that modern women like to have these new men as partners in marriage and similar stable relationships. Next, the developments in women's lives are discussed and it is stated that the 'new mother' strongly influences the phenomenon called 'new father'. In the social context the opinions and attitudes about fathering and gender roles have changed rapidly, causing a large gap between opinions and actual behaviour. Finally, a plea is made to do research in which the 'new father' is studied in his full diversity.

Gegevens over de auteurs

Anna Aalten (1954) werkt als universitair docent bij de vakgroep Culturele Antropologie van de Universiteit van Amsterdam. Zij doet momenteel onderzoek naar betekenissen van vrouwelijkheid in de westerse theaterdans.

Arlie R. Hochschild is hoogleraar Sociologie aan de Berkeley University, California, en auteur van het boek *The Second Shift*.

Hanne Groenendijk is universitair docent vrouwenstudies aan de Erasmusuniversiteit Rotterdam. Zij werkt aan een proefschrift over de betekenis van de combinatie van zorg en arbeid voor buitenshuis werkende moeders.

Marjolein Morée (1954) is historica/sociologe. Zij is verbonden aan de vakgroep Vrouwenstudies in de Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden en doet op dit moment onderzoek naar het professionaliseringsproces in de gezinsverzorging.

Marijke C. van Schendelen (1943) is werkzaam op het Planologisch en Demografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam en bereidt een dissertatie voor met als titel: *De natuur als sleutelbegrip in de Nederlandse ruimtelijke ordening*.

Peter Verstraten (1967) is literatuurwetenschapper. Sinds september werkt hij als AIO aan de Amsterdam School for Cultural Analysis (ASCA) van de Universiteit van Amsterdam.

Tineke Willemsen (1946) is sociaal psycholoog en als hoogleraar verbonden aan de vakgroep Vrouwenstudies van de Katholieke Universiteit Brabant in Tilburg.

Register jaargang 15, 1994

Artikelen

- Aalten, Anna, en Marjolein Morée, *Tussen fascinatie en pretentie. De biografische benadering als onderzoeksmethode in vrouwenstudies*, pp. 491-506 (nr. 60).
- Aerts, Mieke, en Sawitri Saharso, *Sekse als etniciteit: een beschouwing over collectieve identiteit en sociale ongelijkheid*, pp. 11-26 (nr. 57).
- Alphen, Ernst van, *Mannen onder mekaar. Volgens Ian McEwans 'The Comfort of Strangers'*, pp. 339-355 (nr. 59).
- Bartels, Edien, *Vrouwenbesnijdenis en spreekplicht. Een reactie op Joke van der Zwaard*, pp. 114-122 (nr. 57).
- Halsema, Lilian, *Een gender-subtekst van beleid. Een analyse van 'Een werkend perspectief' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid*, pp. 212-224 (nr. 58).
- Heijst, Annelies van, *Personen en personages bij Blaman en Dorrestein. Subjectiviteit als 'continuing story'*, pp. 356-360 (nr. 59).
- Hermes, Joke, Mieke Aerts, Alkeline van Lenning, Sawitri Saharso, Evelien Tonkens en Odile Verhaar, *Etniciteit en sekse, respect en kritiek: Vrouwenstudies in kleur. Inleiding op het thema*, pp. 5-10 (nr. 57).
- Hochschild, Arlie Russell, *Inzicht in de toekomst van het vaderschap. Voorbij de 'daddy'-hiërarchie*, pp. 455-465 (nr. 60).
- Hoedemaker-Pol, Corna, *Indonesische kunstkritiek onder de loep: de receptie van Kartika Affandi's schilderijen*, pp. 387-406 (nr. 59).
- Hoving, Isabel, *'I and I'. Etniciteit, sekse en verteltechniek bij Michelle Cliff en Jamaica Kincaid*, pp. 46-61 (nr. 57).
- Jansen, Willy, *Mythen van het fundament*, pp. 79-97 (nr. 57).
- Lewis, Desiree, *Zwarte vrouwen en autobiografie in Zuid-Afrika*, pp. 370-386 (nr. 59).
- Loomans, Marja, *Een punt van onzekerheid, een bestendige twijfel. Over 'De ziekte van de dood' van Marguerite Duras*, pp. 327-338 (nr. 59).
- Pattynama, Pamela, *Oorden en woorden. Over rassenvermenging, inter-etniciteit, en een Indisch meisje*, pp. 30-45 (nr. 57).
- Santen, José van, en Kees Schilder, *Etniciteit en gender. Een verkenning in de Afrikanistiek*, pp. 123-137 (nr. 57).
- Soest, Berthe van, *De rol van vrouwen bij de onthoofding van Johannes de Doper. Een feministisch-deconstructivistische lezing van Marcus 6,16-28*, pp. 197-211 (nr. 58).
- Verstraten, Peter, *Held uit 'Unforgiven' ontwijkt gender-discussies. Cowboy-vader Eastwood verlangt terug naar narcistisch heldendom*, pp. 478-490 (nr. 60).
- Voet, Rian, *Groepsidentiteiten en identiteitspolitiek*, pp. 139-148 (nr. 57).
- Wermuth, Mir, *Bubbelen voor pinko's en vanilla's. Etniciteit en seksualiteit in zwarte dansmuziek*, pp. 63-78 (nr. 57).

Willemssen, Tineke, *Hollandse Nieuwe? Over de Nederlandse context van 'nieuwe vaders'*, pp. 466-477 (nr. 60).

Zwaard, Joke van der, *Een spreekbeurt over vrouwenbesnijdenis en cultuur*, pp. 101-113 (nr. 57).

Columns

Geyer-Ryan, Helga, p. 138 (nr. 57).

Leydesdorff, Selma, pp. 27-29 (nr. 57).

Sommer, Agnes, pp. 98-100 (nr. 57).

Voet, Rian, *Brief uit Aotearoa/Nieuw Zeeland*, p. 62 (nr. 57).

Besprekingsartikelen

Schendelen, Marijke C. van, *Macht en gender, privézaak of publieke aangelegenheid? De handelingsruimte van vrouwen op het terrein van de gebouwde omgeving, vier dissertaties*, pp. 507-524 (nr. 60).

Tonkens, Evelien, *Seksualiteit in arbeidsorganisaties: het einde van een monsterverbond*, pp. 225-237 (nr. 58).

Opinie

Bekker, Marrie, en Evelien Tonkens, *De overheidscampagne tegen seksueel geweld. Inleiding op de commentaren op de campagne tegen seksueel geweld*, pp. 238-240 (nr. 58).

Groenendijk, Hanne, *Werken is zorgen: een tegenstelling voorbij*, pp. 525-532 (nr. 60).

Spoel, Barbara, *Seks als remedie tegen seksueel geweld*, pp. 241-246 (nr. 58).

Vennix, Paul, *Seksuele voorlichting aan jongens uit balans*, pp. 247-252 (nr. 58).

Vries, Gerda de, *Seks is natuurlijk, maar intimiteit meer iets voor meisjes...*, pp. 253-258 (nr. 58).

Proefschriftfragmenten

Aerts, Mieke, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen*, pp. 533-535 (nr. 60).

Bosch, Mineke, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948*, pp. 407-409 (nr. 59).

Bussemaker, Jet, *Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat*, pp. 261-264 (nr. 58).

Grever, Maria, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis*, pp. 536-540 (nr. 60).

- Hermesen, Joke J., *Nomadisch narcisme. Sekse, liefde en kunst in het werk van Lou Andreas-Salomé, Belle van Zuylen en Ingeborg Bachmann*, pp. 265-268 (nr. 58).
- Moors, Annelies, *Women and property. A historical-anthropological study of women's access to property through inheritance, the dower and labour in Jabal Nablus, Palestina*, pp. 149-152 (nr. 57).
- Pouwelse, Mienieke, *Haar verstand dienstbaar aan het hart. Middelbaar onderwijs voor meisjes, debatten, acties en beleid 1860-1917*, pp. 259-261 (nr. 58).
- Santen, José van, *Zij laten hun kruiken achter; de bekering van Mafa vrouwen tot de islam (Noord-Kameroen)*, pp. 156-160 (nr. 57).
- Volman, Monique, *Computerfreak of computervrees. Sekseverschillen en egalitair informatiekundeonderwijs*, pp. 540-544 (nr. 60).
- Vossen, Hélène, *Mater Amabilis en Pater Fortis onder vuur. Van levensscholen naar vormingswerk 1947-1974*, pp. 410-412 (nr. 59).
- Zwaard, Joke van der, *El Mizan. Wijkverpleegkundigen over de opvoeding in allochtone huishoudens*, pp. 153-156 (nr. 57).

Verslagen van bijeenkomsten

- Amsterdam, *Congres 'Out of the margin. Feminist perspectives on economic theory'*, 2-5 juni 1993 (Ria Vogels) pp. 271-273 (nr. 58).
- Amsterdam, *Conferentie 'Vrouwenstudies en de klassieke oudheid'*, 31 augustus 1993 (Mieke de Vos) pp. 273-276 (nr. 58).
- Amsterdam, *Landelijk congres Vrouwen/genderstudies*, 28-29 oktober 1993 (Anna Aalten) pp. 276-279 (nr. 58).
- Amsterdam, *Jaarlijks congres van de European Forum of Left Feminists, 'Nationalism, Racism and gender in Europe'*, 19-21 november 1993 (Babs Boter en Garjan Sterk) pp. 161-162 (nr. 57).
- Ede, *Symposium 'Vrouwen van het platteland in het verleden'*, mei 1993 (Ton Duffhues) pp. 269-271 (nr. 58).
- Oxford, *Congres 'Women in antiquity'*, 1-4 september (Mieke de Vos) pp. 273-276 (nr. 58).

Recensies

- Acer, Seref, en Saadet Metin, *Niet morgen, maar vandaag; een eeuw vrouwenbeweging in Nederland en Turkije*, videodocumentaire (Liesbet van Zoonen) pp. 174-176 (nr. 57).
- Bartels, Edien, *'Eén dochter is beter dan duizend zonen.' Arabische vrouwen, symbolen en machtsverhoudingen tussen de sexen* (Marjo Buitelaar) pp. 171-172 (nr. 57).
- Bemmelen, Sita van, Madelon Djadjadiningrat-Nieuwenhuis, Elsbeth Locher-Scholten en Elly Touwen-Bouwsma (red.), *Women and mediation in Indonesia* (Anita van Velzen) pp. 167-170 (nr. 57).
- Benda-Beckman, Keebet von, en Francy Leatemia-Tomatalla, *De emancipatie van Molukse vrouwen in Nederland* (Wendy Janssen) pp. 165-167 (nr. 57).

- Brouns, Margo, *De Homo Economicus als Winkeldochter. Theorieën over arbeid, macht en sekse* (Evelien Tonkens) pp. 545-547 (nr. 60).
- Butler, Judith, en Joan W. Scott (red.), *Feminists Theorize the Political* (Gien Tuender) pp. 429-432 (nr. 59).
- Cohen, Greta L. (red.), *Women in Sport. Issues and Controversies* (Marjet Derks) pp. 413-415 (nr. 59).
- Dekker, Karin den, Willy-Anne van der Heyden, Hetty Lucassen en Monique Walboomers (red.), *'Een tien voor vlijt. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS', Tipje van de sluier deel 7* (Mieke Lunenberg) pp. 284-287 (nr. 58).
- Elam, Diana, *Romancing the postmodern* (Lies Wesseling) pp. 287-289 (nr. 58).
- Epstein, Julia, en Kristina Straub (red.), *Body Guards. The Cultural Politics of Gender Ambiguity* (Ines Orobio de Castro) pp. 422-425 (nr. 59).
- Farge, Arlette, en Natalie Zemon Davis (red.), George Duby en Michelle Perrot (serieredactie), vertaald uit het Frans door M. Blok e.a., *Geschiedenis van de vrouw. Deel 3, Van Renaissance tot de moderne tijd* (Els Kloek) pp. 417-420 (nr. 59).
- Franklin, Sarah, Celia Lury en Jackie Stacey (red.), *Off Centre: feminism and cultural studies* (Maaïke Meijer) pp. 291-294 (nr. 58).
- Giebel, Marion (vert.: Jaap en Keeske van Rossum du Chattel), *Sappho* (Jurriënne Ossewold) pp. 425-427 (nr. 59).
- Gray, Ann, *Video Playtime: the gendering of a leisure technology* (Liesbet van Zoonen) pp. 279-281 (nr. 58).
- Haan, Francisca de, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940* (Barbara Henkes) pp. 302-304 (nr. 58).
- Halkes, Catharina, Vefie Poels en Dorry de Beijer (red.), *Boeiende Beelden. Feministische en christelijke visies op de mens als vrouw en man* (Maaïke de Haardt) pp. 415-417 (nr. 59).
- Harding, Sandra, *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives* (Gien Tuender) pp. 429-432 (nr. 59).
- Mellor, Anne K., *Romanticism & Gender* (Erica van Boven) pp. 289-291 (nr. 58).
- Mens-Verhulst, Janneke, Karlein Scheurs en Liesbeth Woertman, *Daughtering and mothering: female subjectivity reanalysed* (Vincent Duindam) pp. 549-552 (nr. 60).
- Milan Women's Bookstore Collective, *Sexual difference. A theory of social-symbolic practice* (Marjolein Verboom) pp. 172-174 (nr. 57).
- Peters, Els, *Veranderingen in de jeugdfase van meisjes. Generaties vergeleken* (Ellen Offers) pp. 420-422 (nr. 59).
- Pouwelse, W.J., *Haar verstand dienstbaar aan het hart. Middelbaar onderwijs voor meisjes, debatten, acties en beleid 1860-1917* (Annemieke van Drenth) pp. 432-435 (nr. 59).
- Rooij, Sabine de, *Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij* (Margreet van der Burg) pp. 299-301 (nr. 58).
- Rowbotham, Sheila, *Women in movement. Feminism and social action* (Saskia Poldervaart) pp. 282-284 (nr. 58).
- Ryan, Barbara, *Feminism and the women's movement. Dynamics of change in social movement, ideology and activism* (Saskia Poldervaart) pp. 282-284 (nr. 58).

- Sahgal, Gita, en Niva Yuval-Davis (red.), *Refusing holy orders. Women against fundamentalism in Britain* (Annelies Moors) pp. 163-165 (nr. 57).
- Shires, Linda M. (red.), *Rewriting the Victorians: theory, history and the politics of gender* (Inge E. Boer) pp. 547-549 (nr. 60).
- Stivers, Camilla, *Gender Images in Public Administration. Legitimacy and the Administrative State* (Trudi Nederland) pp. 304-306 (nr. 58).
- Tolleson Rinehart, Sue, *Gender Consciousness and Politics* (Véronique Mottier) pp. 297-299 (nr. 58).
- Vintges, Karen, *Filosofie als Passie* (Magda Michielsens) pp. 294-296 (nr. 58).
- Vliet, Katja van, *Symptoomwaarneming bij vrouwen met medisch onverklaarde gynaecologische klachten* (Gunilla Kleiverda) pp. 555-557 (nr. 60).
- Weijts, Wies, *Patient participation in gynaecological consultations, studying interactional patterns* (Gunilla Kleiverda) pp. 552-555 (nr. 60).
- Willems-Bierlaagh, Claar, *Nederlandse vrouwen tijdschriften 1800-1945, Bibliografische lijst* (Suzan van Dijk) pp. 427-429 (nr. 59).
- IIAV-inventarisatie vrouwenstudies*, pp. 178-181 (nr. 57), pp. 310-318 (nr. 58), pp. 438-442 (nr. 59), pp. 560-567 (nr. 60).
- Summaries*, pp. 185-188 (nr. 57), p. 319 (nr. 58), pp. 445-446 (nr. 59), pp. 568-569 (nr. 60).

